

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR**

Nyelvtudományi Doktori Iskola
Vezető: Prof. Dr. Kenesei István

Magyar Nyelvészeti Doktori Program
Vezető: Dr. Forgács Tamás

SCHIRM ANITA

A DISKURZUSJELÖLŐK FUNKCIÓI:

***a hát, az -e és a vajon* elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján**

Témavezető: Dr. Németh T. Enikő
egyetemi docens

Szeged
2011

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	2
1.1. A téma relevanciája.....	2
1.2. A disszertáció célja.....	3
1.3. A felhasznált korpusz.....	4
1.4. A disszertáció felépítése.....	5
2. A téma bemutatása.....	7
2.1. A diskurzusjelölők jellegzetességei.....	7
2.2. A diskurzusjelölők mint nyelvtörténeti adatok.....	24
3. Az egyes diskurzusjelölők története és jelenkori szinkrón státusa.....	28
3.1. A <i>hát</i> diskurzusjelölő története és mai szinkrón státusa.....	28
3.1.1. A <i>hát</i> diskurzusjelölő története a kezdetektől a XVI. századig.....	28
3.1.2. A <i>hát</i> diskurzusjelölő a sárospataki hitvitában.....	33
3.1.3. A <i>hát</i> diskurzusjelölő a XVIII. századtól napjainkig.....	38
3.2. Az <i>-e</i> diskurzusjelölő története és jelenkori státusa.....	46
3.2.1. Az <i>-e</i> diskurzusjelölő története.....	46
3.2.2. Az <i>-e</i> kérdő partikula szórendi helyére vonatkozó nyelvhelyességi szabályok.....	49
3.2.3. Az <i>-e</i> kérdő partikula a Huszita Bibliában.....	53
3.2.4. A nyelvjárások <i>-e</i> kérdő partikulás adatai.....	56
3.2.5. Napjaink köznyelvi nem sztenderd <i>-e</i> kérdő partikulás szerkezetei.....	58
3.2.6. A többszörös kérdő partikulát tartalmazó szerkezetek.....	65
3.3. A <i>vajon</i> diskurzusjelölő története és mai státusa.....	70
3.3.1. A <i>vajon</i> diskurzusjelölő története.....	70
3.3.2. A <i>vajon</i> napjaink országgyűlési beszédeiben.....	77
4. A diskurzusjelölők megítélése és a hozzájuk kötődő nyelvi babonák.....	80
4.1. A <i>hát</i> diskurzusjelölőhöz kapcsolódó nyelvi babonáról.....	87
4.2. A <i>hát</i> -hoz kapcsolódó nyelvi vélekedések az interneten.....	90
5. Mit jelölnek a diskurzusjelölők a nyelvhasználók szerint?.....	95
5.1. A kérdőíves felmérés bemutatása.....	95
5.2. A <i>hát</i> funkciói a nyelvhasználók vélekedése alapján.....	100
5.3. A <i>vajon</i> és az <i>-e</i> funkciói a nyelvhasználók adatai alapján.....	118
5.4. A kérdőíves felmérés eredményeinek összegzése, a kiinduló hipotézisek vizsgálata.....	132
6. Összefoglalás, a disszertáció új eredményei	135
Függelék I. A felhasznált kérdőív.....	142
Függelék II. Az adatközlők adatai.....	145
Felhasznált irodalom.....	147
Források és rövidítések.....	162

1. Bevezetés

1.1. A téma relevanciája

A diskurzusjelölők az utóbbi évtizedek óta a nemzetközi pragmatikai szakirodalom kedvelt témái (pl. Schiffrin 1987, Jucker–Ziv 1998, Fraser 1999), a magyar nyelvészetben azonban még csak mostanában kerülnek a figyelem középpontjába. A hagyományos leíró nyelvészetben a diskurzusjelölőkkel, azok funkcióival, kialakulásával és használatuk okaival eddig nem foglalkoztak behatóbban, hanem többnyire funkciótlán elemeknek tekintették őket, amelyeket aztán a beszéd-töltelék kategóriájába soroltak. Újabban megkezdődött a funkcionális (Dér 2009a, Schirm 2009a, Dobos 2010, Veszelszki 2010, Krómer 2010a) és formális (Gyuris 2008) elemzése ennek a szóosztálynak, ám az egyes funkciók leírása és adatolása még nem teljes. Hiányoznak továbbá a magyar diskurzusjelölőkre vonatkozó történeti kutatások is, azaz annak a bemutatása, hogy mi tette lehetővé az egyes elemeknél a diskurzusjelölői használatot. A diskurzusjelölőkkel foglalkozó eddigi magyar nyelvészeti munkák zömében vagy csak szinkrón (Kiefer 1988, Németh T. 1998, Dér 2009a, Dobos 2010), vagy csak diakrón szempontból (Pólya 1992a) vizsgálták a szóosztályt. Kivételnek tekinthetők Bakró-Nagy Marianne (2003), Dér Csilla Ilona (2005c) és Dömötör Adrienne munkái (2008a, 2008b), amelyek a *lám* (Bakró 2003), a *mellesleg* és a *más szóval* (Dér 2005c), valamint az *úgymond* (Dömötör 2008a), illetve a *hogy úgy mondjam* (Dömötör 2008b) diskurzusjelölők történetét a kezdetektől napjainkig mutatják be. Disszertációmmal ez utóbbi irányvonalhoz kívánok csatlakozni. Fontosnak tartom azt is, hogy ne csupán egyetlen diskurzusjelölő adataira alapozzam megállapításaimat, s a kiválasztott elemek funkcionális viselkedésének elméleti leírására is törekszem.¹ Továbbá az elméleti magyarázatokon túl azt is be szeretném mutatni, hogy a naiv nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkre vonatkozó intuíciói és attitűdjei milyen viszonyban vannak a nyelvészeti szakirodalom állításaival.

Dolgozatomban a diskurzusjelölők két csoportját vizsgálom: a csupán kérdésekben előforduló partikulák közül az *-e* és a *vajon* elemeket, valamint a kérdésekben és kijelentésekben egyaránt megjelenő diskurzusjelölők közül a *hát* elemet. A kutatásom egyrészt arra irányul, hogy adható-e egységes magyarázat e két eltérő csoport használatára, másrészt arra is választ keresek, hogy a diskurzusjelölők jelenlegi funkciói milyen viszonyban vannak a törté-

---

¹ A nyelvészeti szakirodalom korai munkái közt ugyan már megjelennek a több diskurzusjelölővel foglalkozó leírások is (pl. Németh T. 1998, Csűry 2005), de még csak újabban kezd elterjedni a diskurzusjelölők nagyobb funkcionális csoportjának a bemutatása (l. pl. Dér 2008a, 2010a, Markó–Grácsi–Imre 2010).

netileg azonosított funkciókkal. A kérdések megválaszolásához a nyelvtörténetben új elméletet és módszert, a történeti pragmatikát (Jacobs–Jucker 1995, Fitzmaurice–Taavitsainen 2007) alkalmazom, s a mai szinkrón és a diakrón adatokat együttesen kezelem, illetve az elemzés során a nyelvhasználati szempontokat a nyelvtörténeti adatokra is kiterjesztem. Továbbá a diskurzusjelölők funkcióinak az elméleti leírását összehasonlítom a nyelvhasználók intuícióival is.

A vizsgált diskurzusjelölők kiválasztása során fő szempont volt, hogy olyan elemek is szerepeljenek köztük, amelyek bizonyos használati körét stigmatizálják a nyelvművelők, így került a *hát* és az *-e* a választott jelölők közé, mindkét elem használatához ugyanis nyelvhelyességi szabályok kötődnek. A két, erősen szabályozott és bizonyos használati körükben megbélyegzett elem mellé még egy semleges megítélésű diskurzusjelölőt is választottam: ez a *vajon* elem. Kíváncsi voltam ugyanis arra, hogy a szabályozottság és a stigmatizáltság befolyásolja-e az elemek funkcionális viselkedését, s ha igen, akkor az miben és hogyan mutatkozik meg.

A nyelvművelő irodalomban és az iskolai oktatásban még mindig tartja magát az a nyelvi babona, hogy „*hát*-tal nem kezdünk mondatot”, valamint az *-e* kérdő partikula tagadószó utáni használatát (*nem-e*) és többszörös előfordulását (*nem-e lehetne-e*) is erőteljesen tiltják és megbélyegzik, sőt a partikula szórendi helyére vonatkozóan is számos nyelvhelyességi szabályt állítottak fel. Ám a diskurzusjelölők nagy része is a *beszédtöltelék* címszó alatt foglal helyet a *Nyelvművelő Kézikönyvben* (NyKk, I: 323). Pedig ezek a nyelvi elemek a beszéd és az írás természetes velejárói, s nem tiltani kellene a használatukat, hanem írott és beszélt nyelvi szövegek elemzésével be kellene mutatni a szerepüket és a működésüket. A nyelvművelő írásokban megfigyelhető ugyan a különbségtétel ezeknek az elemeknek az attitűdjelölő funkciója és a töltelékelemnek minősített, fölösleges használata közt (uo.), továbbá a megbélyegzés nem terjed ki az összes diskurzusjelölő minden használati körére (az egyes diskurzusjelölő-kezelési módokról l. a 4. fejezetet), azonban a tapasztalataim szerint a nyelvhasználókhoz csupán a tiltó szabályok jutnak el.

1.2. A disszertáció célja

A dolgozattal az egyik célom a vizsgált elemek (a *hát*, az *-e* és a *vajon*) történetének és mai szinkrón státusának a minél teljesebb körű leírása, különös tekintettel a diskurzusjelölői használatra. Elemzésemmel hangsúlyozni kívánom, hogy nem funkció nélküli töltelékelemek-

ről van szó, hanem meghatározott nyelvhasználati stratégiák kötődnek hozzájuk, továbbá azt is be szeretném mutatni, hogy ezeknek az elemeknek a diskurzusjelölői használata nem tekinthető újkeletű jelenségnek, hiszen már a régműltből is adatolható. A diskurzusjelölői funkció legkorábbi nyomainak a feltérképezésén túl megpróbálom azt is kideríteni, mikortól bélyegzik meg ezeknek az elemeknek bizonyos használati körét. Továbbá az elméleti megállapításoktól és saját elemzésemről függetlenül azt is be kívánom mutatni, hogy a naiv beszélők hogyan viszonyulnak ezekhez az elemekhez, milyen funkciókat ismerik fel és használják ők maguk.

Fő célom tehát az, hogy a szakirodalomból eddig hiányzó, komplex megközelítéssel vizsgáljam a diskurzusjelölőket. Az elméleti megállapításokat ennek érdekében három esettanulmány (a *hát*, a *vajon* és az *-e*) adatai alapján finomítom. A vizsgálathoz szinkrón és diakrón anyagot egyaránt felhasználok, továbbá a vizsgált elemekre vonatkozó szakirodalmi állításokat ütköztetem a nyelvhasználóknak ezen elemekre vonatkozó vélekedéseivel.

A három kiválasztott diskurzusjelölő szerepköreinek a feltérképezéséhez az alább bemutatandó korpuszt használom fel.

1.3. A felhasznált korpusz

A diskurzusjelölők létrejöttét egyesek (pl. Traugott 1999) grammatikalizációs folyamatnak tartják,² amelynek során implikaturák konvencionalizálódása történik, s a nyelvhasználati stratégiák a kódolt jelentés részévé válnak. Ezeket a kódolt nyelvhasználati stratégiákat történeti és jelenkori korpusz elemzésével, valamint egy nyelvhasználati kérdőív eredményeinek a feldolgozásával mutatom be disszertációmban.

A történeti anyag relevanciáját a fentebb megjelölt célkitűzésen (a diakrón és szinkrón szempont együttes használatán) túl az is indokolja, hogy már a kezdetektől fogva megfigyelhető ezeknek az elemeknek a diskurzusjelölői használata, azonban a nyelvtörténeti szótárakban (TESz., EWUng.) és kézikönyvekben (TNyt., MNyt.) ez a funkció hiányosan van dokumentálva. A kiválasztott elemek diskurzusjelölővé válásának a tanulmányozásához főként írott források álltak a rendelkezésemre. A diskurzusjelölők használata elsősorban azonban az élőszó jellegzetességének tekinthető, még akkor is, ha írott formában jelennek meg, így olyan történeti korpuszra volt szükség, amely írott volta ellenére is tükrözi a beszéd jellegzetességeit (vö. Haader 2009). Ezért a nyelvtörténeti kutatásokban általánosan használt nyelvemlékek, szótárak és nyelvtörténeti munkák adatai közül azokat részesítettem előnyben, amelyek be-

---

2 A diskurzusjelölők és a grammatikalizáció kapcsolatára a későbbiekben (1. 2.2. fejezet) részletesen is kitérek.

szélt nyelvi sajátosságokra utaltak. Emellett még a történeti anyagom az 1660-as sárospataki hitvitából állt (l. Kulcsár 1999), továbbá felhasználtam a Magyar Történeti Korpusz adatbázisát (MTK., <http://www.nytud.hu/hhc/>) is, amely 1772-től tartalmaz anyagokat. A rendelkezésemre álló adatok alapján minden elemnél kísérletet teszek a diskurzusjelölői használat írott forrásokkal dokumentálható időpontjának a meghatározására.

Mai szinkrón korpuszként pedig beszélgetőműsorokat és vitaműsorokat (Pro és kontra – ATV; Közhang – ATV³), a Parlamenti Napló jegyzőkönyveit (ParlN., Arcanum DVD könyvtár V., OrszN., http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo), a Magyar Nemzeti Szövegtár adatait (MNSz., <http://corpus.nytud.hu/mnsz>), valamint internetes fórumhozzászólásokat vizsgáltam, s az eredményeket a nyelvhasználóknak ezekre az elemekre történő intuícióival és véleményeivel, valamint a nyelv művelő szakirodalom megállapításaival és az értelmező szótárak jelentésmegadásaival vettem össze. Az adatok közlésekor mindig meghagytam a példák eredeti helyesírását, az internetről gyűjtött és a nyelvhasználati kérdőívből származó adatoknál sem az elgépeléseket, sem a helyesírási hibákat nem javítottam ki.

1.4. A disszertáció felépítése

Dolgozatom bevezető, elméleti részében (2.1.) a diskurzusjelölők körülhatárolásának problémáira térek ki, bemutatván, hogy még a pragmatikai szakirodalomban sincs egyetértés az elemek elnevezéseiről és legfontosabb tulajdonságairól. Néhány klasszikusnak számító diskurzusjelölő-meghatározás után saját álláspontomat ismertetem, majd rátérek a diskurzusjelölők jelentésének és funkcióinak a kérdéskörére. A különféle jelentésmodellek felvázolása után a diskurzusjelölők textuális funkciójának az azonosítására szolgáló tesztnek, a behelyettesíthetőségi próbának és az elemek koherenciaviszonyainak az ismertetésével zárom a diskurzusjelölők szinkrón megközelítésének a bemutatását.

A 2.2. fejezetben a diskurzusjelölőknek mint nyelvtörténeti adatoknak az értelmezésével kapcsolatos elméleti tudnivalókra térek ki, érintve az adatproblematikát és a grammatikalizáció kérdéskörét.

A disszertáció központi részét alkotó 3. fejezetben három esettanulmányt közlök. A *hát* történetét és mai szinkrón státusát három nagyobb egységre tagolva ismertetem: a legkorábbi adatoktól kezdve a XVI. századig tartó korszak példáit a 3.1.1. rész tartalmazza, majd

---

3 Mindkét vitaműsor az ATV honlapjáról volt letölthető: <http://www.magyaratv.hu> (utolsó letöltés: 2003 márciusa).

egy 1660-as évből származó dokumentumnak, a sárospataki hitvitának az elemzésén keresztül mutatom be a *hát* funkciót a 3.1.2. fejezetben. A diskurzusjelölővé válás során mérföldkőnek tekinthető forrás ismertetése után a napjainkig tartó adatok számbavétele következik (3.1.3.).

A második esettanulmány az *-e* kérdő partikulával foglalkozik, részletesen kitérve az elem történetére (3.2.1.), s már a kódexek korából is adatolható, a mai sztenderd szórendi használattól eltérő példákra. A partikula szórendi helyére vonatkozó nyelvhelyességi szabályok bemutatása (3.2.2.) után a Huszita Bibliából származó példákat ismertetem (3.2.3.), majd a nyelvjárási (3.2.4.) és köznyelvi adatokat (3.2.5., illetve 3.2.6.) elemzem a diskurzusjelölő funkciójának minél teljesebb leírása érdekében, pragmatikai magyarázatot is adva az elem nem sztenderd szórendi pozíciójára.

A harmadik esettanulmány a *vajon* diskurzusjelölő történetéről szól (3.3.1.). A szó eredetére vonatkozó elméletek felvázolása után a legkorábbi adatoknál jelenlévő diskurzusjelölői használatot mutatom be. A történeti példák elemzését pedig egy mai műfajból, az országgyűlési beszédekből származó adatok ismertetésével folytatom (3.3.2.).

A diskurzusjelölők töltelékelemekként való azonosítása, valamint tiltó és megbélyegző használata (amely a vizsgált elemek közül a mondatkezdő *hát*-nál és az *-e* kérdő partikula nem sztenderd szórendi helyénél volt megfigyelhető) nyelvi babonának tekinthető, ezért a disszertáció 4. fejezetében a diskurzusjelölőkhöz kapcsolódó nyelvi babonákat mutatom be, részletesen is kitérve a *hát*-hoz kötődő előíró szabályokra (4.1.). E szabályokat aztán a nyelvhasználóknak az internetes fórumok bejegyzéseiből megismerhető attitűdjeivel vetem össze (4.2.).

A disszertáció utolsó nagyobb egységként (5. fejezet) a nyelvhasználati kérdőív eredményeit ismertetem, vagyis azt mutatom be, hogy mit jelölnek a diskurzusjelölők a nyelvhasználók szerint. Dolgozatomat végül az eredmények összegzésével és kitekintéssel zárom (6. fejezet).*

---

* A dolgozat megírásához nyújtott segítségükért szeretnék köszönetet mondani tanárainknak, akik felkeltették és fenntartották nyelvészeti érdeklődésemet, tanítványaimnak, akik mindig első kézből ismerhették meg kutatásaim eredményeit, kollégáimnak, akikhez bármikor fordulhattam szakmai segítségért, a disszertációm előopponenseinek, akik részletes és segítőkész bírálatukkal és alapos kritikai észrevételeikkel, valamint ötleteikkel hozzájárultak a dolgozat jobbá tételéhez. De mindenekelőtt családomnak (Anyának, Apának, Bélusnak és Andinak) szeretném megköszönni, hogy mindvégig hittek bennem és támogattak.

2. A téma bemutatása

2.1. A diskurzusjelölők jellegzetességei

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy nehezen meghatározható körét alkotják. Már maga a terminus is sok problémát vet fel (l. Dér 2009a), ezért mindenekelőtt a terminológiai kérdéseket szükséges tisztázni. A kutatók abban ugyan egyetértenek, hogy a diskurzusjelölőknek fontos szerepe van a megnyilatkozások értelmezésében, hiszen a nyelvi elemeknek egy olyan sajátos csoportját alkotják, amelyek a diskurzus szervezésében vesznek részt: diskurzusszegmenseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek, ahogy azt az alábbi beszélgetésrészletek is mutatják:

- (1) A beszélő úgy tudja barátjáról, B-ről, hogy az a másnapi munkahelyi megbeszélésen nem lesz ott, mivel beteg. Délután B felhívja A-t és az iránt kérdezősködik, hogy a másnapi munkahelyi szóbeli beszámolónak pontosan milyennek is kell lennie. Erre A a következőt mondja: **Hát** eljössz?
- (2) A beszélő elmeséli egy ismerősének, B-nek, hogy mit érzett, amikor a lakásába hazamenvén a családtagjai egy számára szervezett és titokban tartott születésnap összejövetellel várták: *Na **de** képzelje el, micsoda meglepetés volt!*
- (3) A beszélő elmeséli a szüleinek, hogyan keveredett egy egyetemi tüntetés kellős közepébe: *Bementünk a terembe, **szóval** én nem is akartam, de ő nagyon hívott.*
- (4) A beszélő a parlamentben az alábbi felszólalást teszi: *Miért nem kérte a magyar-román alapszerződéshez a parlament hozzájárulását? Egy szándék megvalósításához miért kéri? Egy szándék megvalósításához! **Hát** ez nem következetesség.* (ParlN.)

A fenti példák vastagon szedett nyelvi elemei diskurzusjelölők. Nézzük, milyen pragmatikai viszonyokat jelölnek! Az első példában a *hát* a diskurzusszegmens és a társalgásban résztvevők előfeltevése közti kapcsolatot jelöli. A *hát* a beszélő azon hitét jeleníti meg, hogy a szóban forgó személyről a beszélő nem feltételezte, hogy bemegy másnap dolgozni. Vagyis a példabeli *hát* szó itt a 'mégis' jelentésben áll.

A második példában a diskurzusjelölő a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt jelzi: ugyanis nyomatékosító, érzelemkifejező funkciója van a *de*-nek: fokozó szerepet tölt be a mondatban. Azaz a diskurzusjelölő itt attitűdöt fejez ki.

A harmadik diskurzusrészlet esetén a *szóval* funkciója a mentegetőzés és a magyarázkodás. Alkalmazásával a beszélő saját felelősségét hátrítván az előzőleg elmondott megnyilatkozásrész erősségét tompítja, mintegy közbevetésszerűen használva a *szóval* elemet.

A negyedik példában pedig a *hát* a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát jelzi, ugyanis a *hát* itt kötőszói értelmében 'tehát' jelentésben szerepel, konklúziószóként viselkedik (vö. Ladányi 1961), azaz a mondanivaló részösszefoglalását végzi el.

Láthatjuk tehát, hogy a diskurzusjelölők a diskurzus minden tényezője közt képesek kapcsolatot létesíteni, hiszen jelölhetik többek közt a diskurzusszegmensek egymáshoz való viszonyát, a diskurzusban résztvevő szereplők közti kapcsolatot, a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, valamint a tágabb szituációra is utalhatnak. Emellett diskurzusirányító szereppel is rendelkezhetnek: jelölhetik a szóátadást, a beszédjog megtartását, valamint a szó átvételét is (Dér–Markó 2007: 63).

A fent idézett példák félkövérrel szedett elemeivel a hagyományos leíró nyelvtanok (pl. Rácz 1985, A. Jászó 1997, Keszler 2000) nem tudnak mit kezdeni. Mivel ezek diskurzusrészeket kötnek össze, így nem egyeznek meg a klasszikus kötőszói szófaji csoporttal, azok ugyanis „mondatrészek vagy mondatok összekapcsolására, illetőleg a közöttük levő szintaktikai viszony megjelölésére” szolgálnak (Rácz 1985: 78). A bemutatott példákban pedig megnyilatkozásokat vagy más egységeket kötnek össze a kiemelt szavak, és nem mindig jelölnek szintaktikai viszonyt sem. A diskurzusjelölők is rendelkeznek ugyan textuális funkcióval, azonban ezek a propozicionális tartalmak közti viszonyról adnak információkat, ráadásul a diskurzusjelölőknek csak egyik, de nem az egyetlen funkciójuk a koherencia jelzése. Azok a kísérletek is kudarcot vallottak, amelyek más szófaji csoportok közé (pl. az interakciós mondatzóok vagy a módosítószók közé (Kugler 2000b), a partikulákhoz (Péteri 2001, Kugler 2000a: 278) vagy a felelő- és kérdőszókhoz (A. Jászó 1997: 232)) próbálták besorolni a diskurzusjelölőket (l. Dér 2009b). Ugyanis a diskurzusjelölőség nem szófaji, azaz nem grammatikai, hanem pragmatikai, funkcionális kategória (Schirm 2009a), így nem köthető egyetlen szófaji osztályhoz sem kizárólagosan.

A diskurzusjelölők közé tartozó elemek többfunkciósak, ami tovább nehezíti az elemcsoport körülhatárolását. Mivel nagyon sokféle elem képes a diskurzusban diskurzusjelölőként funkcionálni, ezért kimerítő felsorolást sem találunk róluk sem a hazai, sem a nemzetközi

szakirodalomban. Abban sincs egyetértés, hogy ezt az elemcsoportot milyen kritériumok segítségével lehet meghatározni, s hogyan lehet elkülöníteni más pragmatikai jelölőktől (l. Dér 2009a). Hiányzik továbbá a diskurzusfunkciók részletes felsorolása és egymástól való egzakt elkülönítése is.

Disszertációmban a diskurzusjelölőkkel foglalkozó bőséges szakirodalmat nem kívánom részletesen bemutatni és a különböző kritériumokat és meghatározásokat bírálni, ugyanis a dolgozatnak nem a diskurzusjelölők terminusának a pontosítása a célja, így a teljesség igénye nélkül csupán egy rövid betekintést adok a hazai és a nemzetközi szakirodalom legtöbbet idézett diskurzusjelölő-definícióiba, érzékeltetvén a megközelítések heterogenitását, illetve az eltérő elméleti alapról kiinduló meghatározások közös pontjait. Ugyanakkor megkerülhetetlen annak bemutatása, hogy a saját kutatásommal melyik irányvonalhoz kívánok kapcsolódni, s én magam hogyan határozom meg a kérdéses fogalmat.

A diskurzusjelölők egy részét eleinte a beszélt nyelvben használt töltelékelemeknek tekintették (pl. Implom 1960), amelyeknek semmilyen szerepük sincsen, s nem tesznek hozzá semmit a mondat tartalmához. Éppen ezért sokáig erőteljesen stigmatizálták is némely jelölők bizonyos használati körét (részletesen l. 4. fejezet). Később azonban a pragmatikai kutatásoknak köszönhetően felismerték ezen elemek nyelvhasználatbeli funkcióját is. A magyar nyelvészetben még nincs nagy hagyománya a diskurzusjelölők kutatásának, a legkorábbi ilyen jellegű munkák az 1980-as évekre mennek vissza (Fábricz 1981, 1986, Kiefer 1988), napjainkban azonban egyre többen és egyre többet (pl. Dér 2005a, 2008a, 2009a, 2009b, 2009c, 2010a, 2010b, 2010c, Dér–Markó 2007, 2010, Dobos 2010, Dömötör 2008a, 2008b, 2009, Gyuris 2008, Sz. Hegedűs 2001, Krómer 2010a, 2010b, Schirm 2007–2008, 2008a, 2008b, 2009a, 2009b, 2010a, 2010c, 2010d, 2010e, Veszelszki 2010) vizsgálják különböző szempontok alapján ezt a szóosztályt.

A magyar szakirodalomban a diskurzusjelölő-meghatározások nagy része igen tág, s az elnevezések és a jellemzések is nagyon változatosak. Szó esik *pragmatikai kötőszókról* (Németh T. 1998), *bevezető szókról és kifejezésekről* (Keszler 1998), *metainformációs operátorokról* (Bańcerowski 2005), *társalgásszervező elemekről* (Kugler 2000b), *konnektorokról* (Csűry 2005), *árnyaló partikulákról* (Péteri 2001), *modális partikulákról* (Kiefer 1988), *diskurzuspartikulákról* (Gyuris 2008) és *diskurzusjelölőkről* (Dér 2005a, Dömötör 2009, Schirm 2009a, Dobos 2010). Természetesen nem csupán a megnevezések mások, hanem a terminusok alá tartozó jelenségek is különböznek szerzőnként, hiszen más elméleti alapról kiindulva határozzák meg vizsgálatuk tárgyát. Az elemek funkcionális tulajdonságait domborítják ki a *prag-*

matikai kötőszó, bevezető szó, árnyaló partikula, társalgásszervező elem és diskurzusjelölő terminusok, míg a *konnektor* és a *metainformációs operátor* kifejezések a kapcsolófunkciót hangsúlyozzák. A *modális partikula* és *diskurzuspartikula* terminust használók pedig az elemek formalizálhatóbb szemantikai tulajdonságait emelik ki.

A nemzetközi szakirodalomban is a magyar terminológiához hasonló sokféleséget lehet tapasztalni, ugyanis több mint negyvenféle elnevezés létezik a diskurzusjelölők kategóriájára (részletesen l. Dér 2009a). Például: *discourse connective* 'diskurzusköötőszó' (Blakemore 2002), *discourse operator* 'diskurzus operátor' (Redeker 2006), *discourse particle* 'diskurzus partikula' (Fischer 2006), *pragmatic particle* 'pragmatikai partikula' (Foolen 1996), *discourse marker* 'diskurzusjelölő' (Fraser 1999, Blakemore 2006), *cue phrase* 'kulcs frázis' (Knott 1996). Az elnevezések változatossága már jelzi, hogy egy rendkívül összetett és nehezen meghatározható jelenségről van szó. Természetesen nem csupán a megnevezések mások, hanem a terminusok alá tartozó meghatározások is különböznek szerzőnként, hiszen más elméleti alapról kiindulva írták le vizsgálatuk tárgyát, vagyis az elnevezések változatosságában a vizsgált jelenségről alkotott vélemények sokfélesége tükröződik. Ahogy fentebb jeleztem, az egyes szerzők meghatározásait nem kívánom bemutatni és egymással összehasonlítani, egyrészt, mert a magyar nyelvészeti szakirodalomban ezt Dér Csilla Ilona (2009a) már megtette, másrészt pedig a dolgozatomban témája szempontjából irreleváns a többi terminus értelmezése.

Disszertációmban a szakirodalomban fellelhető terminusok közül mindvégig a *diskurzusjelölő* megnevezést használom,⁴ ugyanis ezt tartom a legsemlegesebb kifejezésnek, amely a vizsgált elemek legszélesebb körét foglalhatja magában, hiszen az elnevezés nem tartalmaz szófajra utaló részt (mint a *pragmatikai kötőszó* vagy a *diskurzuspartikula*⁵ terminusok), valamint nem korlátozódik csupán a kapcsolóelemek vizsgálatára sem, mint azt a *konnektor* terminus mutatta, továbbá nem a formális, hanem a funkcionális jellemzőik mentén ragadja meg a vizsgálandó nyelvi elemeket.

A legtöbbben tehát a funkcióik felől közelítik meg a diskurzusjelölőket, ám ezeknek a funkcióknak a megadása általában nem kimerítő, hiszen újabb és újabb kontextusokban újabb és újabb funkciókat lehet találni. Disszertációmban így nekem sem lehet célom a diskurzusjelölők összes funkciójának a leírása, ehelyett az általam vizsgált elemek kezdeti és későbbi

4 A *diskurzusjelölő* terminustól csak akkor térek el, ha a szakirodalomban az általam hivatkozott szerző más megnevezést használ.

5 A *diskurzuspartikula* terminus a szófajra való utaláson kívül még azért is problematikus, mert a *partikula* megnevezést a nyelvtudomány történetében eltérő tulajdonságú nyelvi egységekre használták (részletesen l. Fábricz 1986, Schirm 2009a).

funkciói közti kapcsolat feltérképezésére törekszem, továbbá arra, hogy a szótárak jelentésmegadásait ütköztessem a nyelvhasználóknak ezen elemekre vonatkozó intuícióival és leggyakrabban használt szerepköreivel.

A diskurzusjelölőkkel foglalkozó írások esetén azonban azt láthatjuk, hogy még az azonos terminus sem garantálja az azonos szemléletet. Furkó Bálint Péter (2007: 13–17) ezt bizonyítandó az angol nyelvű szakirodalom *discourse marker* ('diskurzusjelölő') terminusait hasonlítja össze az alábbi tíz kritérium mentén: (1) koherencia jelzése és kapcsoló szerep, (2) kontextusfüggőség, (3) oralitás, (4) szintaktikai változatosság, (5) procedurális jelentés, (6) polifunkcionalitás, (7) attitűdjelölés, (8) változó hatókör, (9) nem propozicionális tartalom, (10) állandó forma. Áttekintő táblázata (i.m. 16) jól érzékelteti, hogy a diskurzusjelölőknek tulajdonított imént felsorolt kritériumokat illetően is nagy a különbség az egyes szerzők között. A különbség egyfelől abból adódik, hogy mást értenek a szerzők diskurzus alatt, másfelől pedig, hogy az előbb felsorolt feltételeket eltérő mértékben tekintik szükséges, illetve kizárólagos tulajdonságoknak. Az eltérő megközelítéseket a bőséges diskurzusjelölődefiníciók közül háromnak az összehasonlításával szemléltetem. Közülük a magyar nyelvű szakirodalomban Bruce Fraser-t szokták legtöbbször idézni (pl. Schirm 2009a, Dobos 2010, Krómer 2010a), így az ő meghatározásával kezdem.

Fraser (1999: 938) a diskurzusjelölőket (DJ) egy olyan két helyiértékű viszony <S1. DJ+ S2> jelölőjének tekinti, ahol az egyik argumentum (S2) az általuk bevezetett részben található, míg a másik (S1) a diskurzus korábbi részében, s a viszonyt a diskurzusjelölő (DJ) teszi explicitté. Fraser szerint (uo.) ugyanis a diskurzusjelölők fő funkciója az általuk bevezetett S2 szegmens és az azt megelőző S1 szegmens közti viszony jelzése. A diskurzusjelölők arról adnak információt, hogy hogyan értelmezzük az S2 által hordozott információt az S1 interpretációjához képest (Fraser 1998: 302). Például: *Későn indultunk* (=S1). **Mégis** (=DJ) *időben érkezünk* (=S2). A példában a *mégis* szó viselkedik diskurzusjelölőként: funkciója a két megnyilatkozás összekötésén túl az ellentétességnek a kifejezése. Fraser definícióját azért szokták bírálni, mert viszonylag szűkre szabja a diskurzusjelölők körét és funkcióit. Ugyanis ugyanazt az elemet fordulókezdő pozícióban (l. 5a) még diskurzusjelölőnek tartja, fordulóbelseji pozícióban (5b) azonban már nem, ahogy azt az alábbi példák mutatják:

(5a) A: *Kérek még sütit!*

B: **Hát**, három még van a tányéron.

(5b) A: *Kérek még sütit!*

B: *Van még ... hát .... három a tényéron.*

Így számos elemet kizár a diskurzusjelölők csoportjából azok helye és hangsúlya miatt. Továbbá nem foglalkozik Fraser azokkal az elemekkel sem, amelyek kapcsolatba hozhatók az igazságfeltételes jelentéssel (Furkó 2007: 14).

Frasertől eltérően Gisela Redeker (2006) tágabban értelmezi a diskurzusjelölőket. Funkciója felől közelíti meg a fogalmat, szerinte ugyanis ezek az elemek a diskurzusegység és a soron következő megnyilatkozás kapcsolatára hívják fel a hallgató figyelmét. Az általa diskurzusjelölőknek tartott nyelvi elemek (pl. *obviously* 'nyilvánvalóan', *frankly* 'őszintén') egy részét mások (pl. Fraser) kizárják a vizsgálandó egységek alól, és inkább a pragmatikai jelölők⁶ közé sorolják. Redeker nem tartja fontosnak a propozicionális tartalom kizárását, nála a fentebb idézett 10 kritériumból csupán a koherencia jelzése, a kontextusfüggőség és az attitűdjelölés érvényesül.

Még tágabb meghatározást találunk Deborah Schiffinnél, aki úgy definiálja a diskurzusjelölőket, mint szekvenciálisan függő elemeket, amelyek beszélgetésrészeket kapcsolnak össze (Schiffirin 1987: 31, idézi Furkó 2007: 14, Dér: 2009a: 297). Ő sem zárja ki a fogalom köréből az igazságfeltételes jelentéssel rendelkező szavakat (pl. *és, mert, így*), sőt, a nem verbális eszközöket (kézmozdulatok, nézés) sem, hiszen ezeknek is diskurzusösszekötő szerepük van.

Kutatásom során én magam Bruce Fraser definícióját idéztem a legtöbbet (l. pl. Schirm 2009a, 2009b, 2010a) a diskurzusszegmensek közti kapcsolat hangsúlyozása miatt. Annak ellenére, hogy Fraser sok elemet kizár a vizsgálódásából azok elhelyezkedése és propozicionális tartalma miatt, az empirikus kutatások számára jó kiindulópontot jelenthet a meghatározása. Ugyanis, ha a diskurzusjelölők funkciójáról szeretnénk számot adni, a diskurzusrészek közti kapcsolat jellege segíthet. S bár más definíciók (pl. Schiffriné) az elemek gazdagabb körét nyitják meg a kutatók előtt, vizsgálódásom szempontjából én maradok kizárólag a nyelvi elemeknél, elismervén természetesen a nem verbális eszközök diskurzusirányító funkcióját is. Disszertáciomban ezért Fraser megközelítését alkalmazom, kiegészítve azzal a két megállapítással, hogy az attitűdjelölést is fontosnak tartom a diskurzusjelölőknél, továbbá vizsgálom a fordulókezdő pozíciótól eltérő helyzetű elemeket is.

A diskurzusjelölő által összekötött diskurzusszegmenseknek ugyanis nem szükséges szomszédosnak lenniük, és a diskurzusjelölő helye sem korlátozódik kizárólag az S2-es szeg-

---

6 A diskurzusjelölő – pragmatikai jelölő terminus viszonyáról l. Dér 2009a: 295–296.

mens elé, ugyanis követheti azt, és közbeékelődve is állhat, ahogy azt az alábbi példa *ennek ellenére* eleme mutatja: *Kint fagy. Én – ennek ellenére – nem fogok kabátot felvenni.* A prototipikus diskurzusjelölőt bevezető pozíciójának tartják (Fraser 2006: 189), ám egy 2853 diskurzusjelölő-előfordulást tartalmazó magyar spontánbeszéd-anyag (Dér–Markó 2007: 66) elemzése ezt erősen cáfolja, ugyanis a diskurzusjelölők pozíciója a vizsgált korpuszban csupán 51%-ban volt beszédlépéskezdő. A diskurzusjelölők tehát gyakorlatilag a megnyilatkozás bármely részén állhatnak: az elején, a közepén vagy a végén is. Pontos szórendi elhelyezkedésük diskurzusjelölőnként változó, s helyük összefügg a nyelv szórendjével is.

A diskurzusjelölők általában⁷ nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak (Jucker 1993). Ezeknek a funkcióknak a feltérképezése azonban korántsem egyszerű feladat, ugyanis a diskurzusjelölők a használat során multifunkcionális elemekké válnak.⁸

A legtöbb vitát a diskurzusjelölőkkel kapcsolatban az váltja ki, hogy milyen jelentéssel rendelkeznek. A szerzők többsége (pl. Fraser 1999: 944) szerint a diskurzusjelölők jelentése procedurális, nem pedig konceptuális. A két jelentés abban különbözik egymástól, hogy a konceptuális, azaz fogalmi jelentésű nyelvi elemeknek referenciális jelentésük van, így interpretációik során a beszélők reprezentációkat hoznak létre. Ezzel szemben a procedurális jelentésű elemek nem rendelkeznek reprezentációval, ezek ugyanis a konceptuális jelentésű elemek reprezentációin végeznek műveleteket (Rouchota 1998, idézi Szarvas 2004: 9). A procedurális jelentéssel bíró nyelvi jelek tehát propozíciósan üresek, vagyis nem járulnak hozzá a megnyilatkozás igazságfeltételeihez, így jelentésük meghatározásakor a kontextusnak van nagy szerepe. A két jelentés közti különbséget az alábbi példapárral szemléltetem:

(6a) *Pontosabban fogalmazz a dolgozatodban!*

(6b) *Megjöttek a szüleim, pontosabban az édesanyám.*

A *pontosabban* jelentése a (6a) példában konceptuális: a *jobban, ügyesebben* szavakkal egyenértékű; míg a (6b)-ben nem a fogalmi, hanem a procedurális jelentésében szerepel a szó,

⁷ A definícióba az *általában* szó azért került bele, mert a nemzetközi szakirodalomból ugyan úgy tűnik, hogy univerzális a diskurzusjelölők azon tulajdonsága, hogy nem befolyásolják az őket tartalmazó megnyilatkozások igazságfeltételeit, azonban a magyar diskurzusjelölők közül a *vagy* (vö. Spóring 2003), és a *mégsem* (Szarvas 2004: 36) elemek ellentmondanak ennek a feltevésnek, az elemzések során ugyanis kiderült, hogy hatással vannak az igazságfeltételekre, azaz ezekben a használatokban a szemantikai jelentésük és a pragmatikai funkciójuk egyaránt figyelembe vevődik.

⁸ A diskurzusjelölővé válás folyamatához l. pl. Dömötör 2008a-t vagy Schirm 2009b-t.

s két megnyilatkozást köt össze. A (6a) példabeli *pontosabban* szó nem diskurzusjelölő, csupán határozói funkciójában szerepel, míg a (6b) példában ugyanez az elem már diskurzusjelölőként funkcionál: használatával a beszélő tartalmi önjavítást végez, azaz újrafogalmazza, értelmezi a jelölő előtt elhangzottakat. A *pontosabban* diskurzusjelölőként a (6b) esetben két megnyilatkozáson végez műveletet: összeköti őket. Láthatjuk tehát, hogy ugyanaz a szó is képes konceptuális, illetve procedurális jelentésben is szerepelni, s egyik esetben diskurzusjelölőként viselkedik, míg a másikban nem. Foolen (1996: 2) a diskurzusjelölőkkel kapcsolatban megjegyzi: nem arról van szó, hogy egy adott elem mindig diskurzusjelölő egy nyelvben, hanem arról, hogy ez az elem diskurzusjelölőként funkcionálhat, azaz képes diskurzusjelölőként viselkedni bizonyos feltételek mellett. Többek közt ezért sincs a diskurzusjelölőkről kimerítő felsorolás. A magyarban leggyakrabban diskurzusjelölőként használt elemek közül az egy szóból állók Fábricz (1986), Kiefer (1988), Keszler (1995), Kugler (1998), Péteri (2001), Dér–Markó (2007: 63) és Gyuris (2008) alapján a következők: *aha, akár, azért, aztán, bár, bizony, csak, csakhogy, -e, egyáltalán, egyébiránt, egyébként, egyik, elvégre, éppenséggel, és, de, hát, hiszen, hm, így, illetve, is, izé, jaj, lám, legalább, már, még, na, nemde, nemhogy, netalán, no, pedig, persze, pláne, sőt, szóval, talán, tehát, tényleg, tudniillik, tulajdonképpen, úgy, ugyan, ugye, ugyebár, úgymond, vagyis, vajon, valóban, viszont, voltaképpen*. Azonban a diskurzusjelölők nem csupán egyszavasak lehetnek, hanem állhatnak több szóból is (pl.: *jobban mondva, más szóval, mindent egybevetve*), illetve vannak még diskurzusjelölő-kollokációk is (pl. *és hát, mert hát, nosza hát*, l. Dér 2009c: 74–75).

Az elemek listázásánál célravezetőbb lehet azonban, ha olyan minimálpárokat nézünk, amelyek egymástól csupán a diskurzusjelölő meglétében, illetve hiányában különböznek, így egy adott diskurzusjelölő szerepéről könnyebben számot lehet adni, ahogy azt az alábbi példák is mutatják:⁹

(7a) *Olvasd el a vizsga anyagát!*

(7b) ***Legalább*** *olvasd el a vizsga anyagát!*

(8a) *Péter segítőkész.*

(8b) *Péter **ugye** segítőkész.*

9 Mivel minimálpárok segítségével könnyebben meg lehet fogni egy adott diskurzusjelölő aktuális szerepét, így a diskurzusjelölők funkcióinak a feltérképezéséhez készített nyelvhasználati kérdőív első feladatában 15 minimálpárt adtam adatközlőimnek, s arra kérdeztem rá, hogy mit fejez ki a mondatpárok közül a másodikban a félkövérrel szedett elem (azaz a diskurzusjelölő). A kérdőívet és az eredményeket az 5. fejezetben mutatom be.

A (7b) esetén a *legalább* elem gyengíti a felszólítás erejét, inkább tanácsa, kérésé válik általa a megnyilatkozás, hiszen a 'csak', 'mindössze' értelmében szerepel a diskurzusjelölő. A (8b) példabeli *ugye* pedig azt jelöli, hogy mind a beszélő, mind a hallgató számára nyilvánvaló a 'Péter segítőkész' állítás. Azonban hiába érezzük a mondatpárok jelentése közt a különbséget, mégsem mondhatjuk, hogy a diskurzusjelölők konceptuális jelentéssel rendelkeznek.

A diskurzusjelölők jelentése kapcsán két fő elképzelés rajzolódik ki: a jelentésminimalizmus, illetve a jelentésmaximalizmus (vö. Bell 1998: 519, Soares 2006: 2189, Furkó 2007: 34–36). Az előbbi szerint a diskurzusjelölők minimális szemantikai jelentéssel rendelkeznek, amely az interpretációs folyamat során különféle következtetések által további jelentésekkel gazdagodik. A jelölők használatát e nézet szerint pragmatikai elvek irányítják. A jelentésmaximalizmus hívei viszont éppen fordítva képzelik el a folyamatot: az elemeket szemantikailag gazdag egységeknek tartják, amelyek a feldolgozás során elveszítik azokat a szemantikai jegyeiket, amelyek összeegyeztethetetlenek az adott kontextussal. Az aktuális jelentés tehát ebben az esetben szemantikai jegyek törlésével áll elő.¹⁰ Bell (1998) a két nézet összebékítésére alkotta meg az ún. mag/periféria modellt, amely a jelölők többfunkciósságát is kezelni tudja, és a szinkrón állapot mellett diakrón tényezőket is figyelembe vesz. Az elmélet lényege, hogy a jelölők rendelkeznek egy központi jelentéssel, amit ő magfunkciónak, illetve pragmatikai instrukciónak nevez. Az instrukció megnevezés arra utal, hogy a jelölő a hallgató számára utasítást ad a diskurzusszegmensek kapcsolatára és értelmezésére vonatkozóan, s az instrukció segítségével vonja le a hallgató a megfelelő következtetéseket. Egy jelölő interpretációja tehát a jelölő szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságaiból, valamint a központi instrukció, illetve a kontextus kölcsönhatásából származik. A központi instrukción kívüli előfordulás periférikus. A kétféle jelentés közti különbséget az érvénytelenítő instrukciójú pragmatikai jelölők kapcsán Bell az alábbi példával illusztrálja (1998: 516):

(9) *Jack nyelvész, és / de nem tud olvasni.*

Mindkét elem, az *és*, illetve a *de* is képes ellentétes jelölőként funkcionálni az idézett példá-

---

¹⁰ A két elképzelést más névvel is illetik a szakirodalomban. A jelentésminimalizmusra a monoszémia-, míg a jelentésmaximalizmusra a homonímiamegközelítés terminust is szokták használni. Illetve harmadik alternatívaként az ún. poliszémiamegközelítéssel is találkozhatunk, amelynek a lényege, hogy a diskurzusjelölőknek inherens, kontextusfüggetlen jelentésük van, ez a jelentés azonban nem homonim és diszkrét, továbbá nem megjósolható, de motivált: a családi hasonlósággal és a prototípus kiterjesztésével hozható kapcsolatba (Furkó 2007: 37). A poliszémiamegközelítés módosított változatát vallja monográfiájában Furkó Bálint Péter (2007) is.

ban, azonban az *és* periférikusan ellentétes, vagyis csak korlátozott körülmények közt képes érvénytelenítőként megjelenni, míg a *de*-nek ez a központi instrukciója, azaz bármilyen kontextusban működhet érvénytelenítő jelölökként. A központi funkció Bell szerint az elem eredeti, legkorábbi jelentésével függ össze, amelyből az összes többi szerep levezethető.

A diskurzusjelölökkel foglalkozó írások egy része (pl. Péteri 2001) ezekhez az elemekhez többféle, egymástól független jelentést rendel, míg a szakirodalom másik része (pl. Gyuris 2008: 678) amellett érvel, hogy nem célszerű a diskurzusjelölökhöz több független jelentést társítani, ugyanis azok a „különbségek, amelyeket az őket tartalmazó különböző mondatok interpretációi között fel lehet fedezni, nem a partikulák jelentésének különbségéből, hanem a partikulák alapjelentésének a mondat más alkotórészeivel (pl. intonáció) való interakciójából származnak”. Gyuris ennek megfelelően a diskurzusjelölöket kontextusjelölőknek, illetve a beszédaktusokat módosító operátoroknak tartja.

A módosítószókról írt monográfiájában Kugler Nóra is kitér a diskurzusjelölök jelentésének problematikusságára (2003: 55–57). Az általa idézett, a (10a–b)-ben olvasható mondatok *talán* szavát eltérően értelmezi a szakirodalom:

(10a) *Gáspár talán megnyerte a versenyt.*

(10b) *Gáspár talán megnyerte a versenyt?*

A (10a)-ban a *talán* a 'lehetséges, hogy' értelemben szerepel és a propozíciót modalizálja, míg a (10b)-ben a beszélőnek a kijelentéshez való attitűdjét fejezi ki a szó. Már ebből a két példából is látszik, hogy a *talán*-nak eltérő szerepei vannak. Így felmerül a kérdés, hogy vajon tényleg ugyanannak az elemnek a többféle funkciójáról van-e szó, vagy pedig az eltérő funkciók külön szavakhoz tartoznak. Kugler amellett érvel, hogy nem célszerű két vagy akár több *talán* szót felvenni, hiszen ez még önmagában nem oldja meg a problémát. Arról ugyanis, „hogy a megnyilatkozásban melyik szerepel, csak a beszédhátterek alapján dönthetünk, a beszédhátterek különbsége pedig végső soron a beszédhelyzet és a megnyilatkozások kontextusának különbözőségéből fakad” (uo. 57).

Az idézett néhány felfogásból is jól látható, hogy a diskurzusjelölök kapcsán megkezdhetetlen a jelentés kérdése. A különféle jelentésfelfogások közül én a mag/periféria megközelítést tartom a leghasználatóbbnak a diskurzusjelölök funkcióinak a magyarázatához, mert a központi (mag) interpretáció segítségével az elem valamennyi előfordulása megmagyarázható, ráadásul a központi instrukció a vizsgált elemek legkorábbi, nyelvtörténeti adataival hozható kapcsolatba. Így disszertációmban az egyes diskurzusjelölök bemutatásakor a törté-

neti adatok felhasználásával minden elemnél meghatározom a központi interpretációt, s abból próbálom levezetni a későbbi funkciókat. Ez a megközelítés az *és* kötőszó pragmatikai funkcióinak a feltérképezésekor már működött (l. Németh T. 1996), véleményem szerint minden diskurzusjelölő esetén sikerrel alkalmazható. Egyetértek továbbá Kugler Nóra (2003) fent idézett megállapításával is, vagyis azt vallom, hogy egy diskurzusjelölőnek számtalan szerepe kialakulhat a használat során, amelyek a beszédhelyzet és a megnyilatkozások különbségeiből adódnak, ezek a használati körök azonban visszavezethetők egy alapjelentésre. Ezért az általam vizsgált három diskurzusjelölő esetén a történeti és a jelenkori adatok alapján meghatározom az elemek központi jelentését, majd bemutatom az egyes kontextusokhoz kötődő egyéb szerepeket is.

Az elméletektől elvonatkoztatva azonban arra is kíváncsi vagyok, hogy az egyes diskurzusjelölők (alap)jelentéséről a naiv nyelvhasználók hogyan tudnak számot adni, hiszen az biztos, hogy a diskurzusjelölők segítségével kifejezett tartalmat ők is érzik, ezért az elemek jobb megismeréséhez érdemes a hétköznapi beszélők intuícióját is feltérképezni. Az átlagembereknek a diskurzusjelölők szerepköréről és ezen elemek jelentéséről való tudását és vélekedéseit kérdőíves vizsgálattal mértem fel, melynek részletei és eredményei az 5. fejezetben olvashatók.

A diskurzusjelölők közös vonásának tartja a szakirodalom, hogy szintaktikailag és prosódiailag elkülönülnek a mondat többi részétől, amit írásban a központosítás, szóban pedig a diskurzusjelölő előtt és után tartott szünet jelez, s sajátos intonációs mintázat és fonológiai redukció jellemző rájuk (Jucker–Ziv 1998: 3). Ez az univerzálisnak tartott tulajdonság azonban egy magyar nyelvű spontánbeszéd-korpuszon nem látszott igazolódni. Dér Csilla Ilona és Markó Alexandra (2007) 114 perces anyaga ugyanis azt mutatta, hogy a szünettartás nem volt jellemző a vizsgált korpuszban sem a diskurzusjelölők előtt, sem után (uo. 66).

A diskurzusjelölőség nem szófaji, azaz nem grammatikai osztály, hanem pragmatikai, funkcionális kategória, amely a diskurzus szervezésében résztvevő elemeket fogja össze (vö. Dér 2009b, Schirm 2009a). Hogy mennyire nem azonosíthatók egyetlen szófaji osztállyal sem a diskurzusjelölők, azt az is bizonyítja, hogy a diskurzusjelölő elemek szófajtanilag különféleek lehetnek. Főként kötőszók (*és, de, sőt, vagyis*), határozószók (*akkor, aztán*), igék (*tudod?, érted?*), partikulák (*-e, csak*), módosítószók (*talán*), névmások (*így, ilyen*) és interakciós mondatok (*nos, naná*) tartoznak a diskurzusjelölők közé, de ide sorolható néhány állandósult szókapcsolat (*ezzel szemben*) is, valamint nem verbális diskurzusjelölők is léteznek (ilyenek a hűmmögések bizonyos típusai, vagy éppen a különböző kézmozdulatok). A diskurzusjelölők

önálló szófajként való felvétele azért nem megvalósítható, mivel a szófajtani felosztásnál a nyelvi elemek funkciója mellett az alaktani viselkedést, a mondatbeli szerepet és a jelentést is figyelembe szokták venni (vö. Keszler 2000: 67). Azonban a diskurzusjelölőknek „nincs olyan kizárólagos formai vonásuk, amely tisztán elkülönítené őket más szófajoktól” (Dér 2009b: 15). Ha pedig csupán a pragmatikai és a funkcionális viselkedést tartanánk irányadónak, félő, hogy apró alosztályokra szakadnának a szófajok és teljesen parttalanná válna az osztályozás.

A diskurzusjelölői kategórián belül a kötőszói eredetű csoport különösen problematikusnak tekinthető (vö. Markó–Dér 2009: 397–398), nehéz ugyanis elkülöníteni egymástól ugyanannak az elemnek a kötőszói, illetve a diskurzusjelölői használatát, lévén, hogy a diskurzusjelölők is bírnak kapcsoló funkcióval. A nyelvészeti szakirodalom sem ad egyértelmű útmutatást a különbségtételhez. Fraser (1999: 938–942) például csak akkor tartja a kötőszókat diskurzusjelölőknek, ha azok témákat vagy üzeneteket kötnek össze, míg Polanyi (2001: 266–267) minden kötőszót diskurzusjelölőnek is tekint. Magam a Markó–Dér szerzőpárhoz (2009: 398) hasonlóan Fraser megközelítését követem, azaz a szintagmákat egymáshoz kapcsoló elemeket kötőszóknak tekintem, a mondatkapcsoló kötőszókat és a nagyobb szegmenseket összekapcsoló egységeket pedig diskurzusjelölőknek is tartom. A két kategória különbségét az alábbi példamondatpárral szemléltetem:

- (11a) *A jogsimba be van írva, hogy csak szemüvegben **vagy** kontaktlencsében vezethet.*
(11b) *Most nagy fába vágjuk a fejszét, mert készül egy adatbázis. **Vagy** hát szeretnénk, hogy készüljön egy adatbázis.*

A (11a)-beli mondat *vagy* eleme kötőszónak tekinthető, míg a (11b)-ben a *vagy* már diskurzusjelölőként is funkcionál, ugyanis használatával a beszélő kijavítja saját magát, vagyis újrafogalmazza a jelölő előtt elhangzottakat. Azt mondhatjuk tehát, hogy a diskurzusjelölők kapcsoló funkciója a diskurzus szintjén működik. Sokszor azonban nehéz eldönteni, hogy diskurzusjelölő vagy pedig konceptuális jelentésű kötőszó szerepel-e egy mondatban. Ilyenkor a kontextus, illetve a beszélő és a hallgató közös tudásának ismerete és az elem jelentésének (procedurális / konceptuális) vizsgálata segíthet.

A diskurzusjelölők kapcsán a másik problematikus kérdés, hogy pontosan milyen funkciókkal is bírnak ezek az elemek (vö. Dér 2009a, 2011). Egyes kutatók (pl. Fraser) a diskurzusszegmensek közti kapcsolat fontosságát hangsúlyozzák, míg mások (főként a relevan-

ciaelmélet keretei közt dolgozók) az interakciós funkcióban látják a diskurzusjelölők legfőbb szerepét, és vannak olyanok is, akik nem gondolják egymást kizárónak a textuális és az attitűdjelölő funkciót, vagyis mindkettővel egyaránt számolnak. Én magam mindkét szerepkört a diskurzusjelölők sajátosságának tartom, ám elismerem, hogy e funkciókörök nehezen kezelhetők egységesen. A textuális funkció a proposíciós tartalmak közti viszony megadását jelenti, míg az interakciós/attitűdjelölő funkció a beszélő és a hallgató viszonyára utal. Ám az attitűdjelölés nagyon nehezen körülírható és túl tág fogalom, sokszor az sem egyértelmű, mit értenek az egyes szerzők attitűd alatt,¹¹ s a fogalom meghatározásától függően szélsőséges esetben akár a textuális funkció is beletartozhat ebbe a kategóriába.

Ráadásul ugyanaz a diskurzusjelölő egyszerre textuális elem és attitűdjelölő is tud lenni, ahogy azt például az *úgymond* adatai is mutatják (vö. Dömötör 2008a). Ez az elem ugyanis egyfelől az idézést jelöli, vagyis segít a hallgatónak tájékozódni a szövegsíkok váltakozásában, tehát textuális funkcióval bír, másfelől viszont jelölheti a közlőnek a használt nyelvi elemtől való távolságát, így lehet az irónia eszköze is, vagyis attitűdjelölő funkciója is van.

Mind az attitűdjelölés, mind a textuális funkció nehezen megfogható kategória, az előbbinél a fogalom túl tág volta a probléma, míg az utóbbinál a kapcsoló elemek megítélése és a kötőszók státusának a meghatározása okozza a gondot. A diskurzusrészek egymáshoz kapcsolása miatt azonban kétségtelen, hogy a diskurzusjelölők fontos szerepet játszanak a szövegkoherencia létrehozásában és fenntartásában. A kapcsoló viszonyok formailag könnyen azonosíthatók, ebben segítséget nyújthat Knott 1996-ban kidolgozott tesztje. Knott a tesztet a koherenciajelölők felismerésére alkotta meg, s az ő értelmezésében a *koherenciajelölő* (*cue phrase*) terminus azokat az elemeket jelenti, amelyek a diskurzusszegmentumok viszonyáról adnak információt. Vagyis a diskurzusjelölők textuális funkcióinak a feltérképezéséhez érdemes a koherenciajelölők azonosítására létrehozott tesztet is felhasználni, így a továbbiakban ezt ismertetem röviden.

A teszt lényege a következő (vö. Knott 1996: 64): Vegyünk egy szöveget, majd válasszunk ki a szövegből egy kifejezést, és különítsük el a szövegtől azzal a diskurzusszegmentummal együtt, amelyben áll. Ha ez az elszigetelt diskurzusszegmentum nem értelmezhető a kontextus nélkül, de értelmezhetővé válik, amint a kiválasztott kifejezést töröljük belőle, koherenciajelölővel van dolgunk. Knott példáját (uo.) követve legyen a szövegünk a következő:

---

¹¹ Kugler Nóra (2000b: 299) például külön beszél az attitűdjelölésről mint szemantikai és mint pragmatikai kategóriáról.

(12a) *János és Pál civakodtak: János mérges volt, **mert** Pál tartozott neki pénzzel. Minden így kezdődött ....*

Ha a *mert* státusára vagyunk kíváncsiak, az elkülönítendő diskurzusrész a (12b) alatti:

(12b) ***mert** Pál tartozott neki pénzzel.*

Meg kell vizsgálnunk az izolált diskurzusdarabot, és ha tartalmaz anaforikus, kataforikus vagy deiktikus utalóelemet, azt be kell helyettesíteni az antecedensével. Így kapjuk a (12c)-t:

(12c) ***mert** Pál tartozott Jánosnak pénzzel.*

Kontextus nélkül értelmezhetetlen a kijelentés, ám ha eltávolítjuk a vizsgált kifejezést a kijelentésből, máris értelmezhetővé válik, ahogy azt a (12d) mutatja:

(12d) *Pál tartozott Jánosnak pénzzel.*

Vagyis a teszt alapján a *mert* koherenciajelölő.

A szintaktikai elhagyhatóságot azonban nem mindenki fogadja el a diskurzusjelölők lényegi ismérveként. Dér (2005b: 250) szerint mivel a diskurzusjelölők a diskurzus szintjén, nem pedig mondat szinten működnek, az elhagyhatóság szintaktikai kritériuma nem releváns rájuk nézve. Továbbá nem minden diskurzusjelölő elhagyása eredményez agrammatikus mondatot, például a *Nézd csak meg!* mondat a *csak* elem nélkül is értelmezhető, azonban a diskurzusjelölő nélküli változat esetén módosulhat az interpretáció.

Knott (1996) a koherenciajelölők azonosítására szolgáló teszten kívül egy behelyettesíthetőségi próbát is megalkotott, amely az egyes elemek felcserélhetőségéről ad információt. A behelyettesíthetőségi teszt eredménye által a jelölők funkcióiról is többet megtudhatunk, ezért fontosnak tartom a tesztelés menetének az ismertetését. Knott az alábbi lépéseket adja meg (1996: 71):

1. Válasszunk ki a vizsgált korpuszból egy koherenciajelölőt olyan szövegkörnyezetből, ahol általában előfordul. Képzeljük el, hogy mi vagyunk ennek a szövegnek az írói, épp most hoztuk létre a szöveget, ám a használt jelölő helyett egy másik kifejezést kellene választanunk (mondjuk, azért, mert az eredeti kifejezést nemrég használtuk és el szeretnénk kerülni a szóismétlést).

2. Távolítsuk el a jelölőt abból a diskurzusrészből, amelyikben áll, és tegyünk a helyére a korpuszból bármilyen más jelölőt.
3. Az új diskurzus központosítását, ha szükséges, meg is lehet változtatni.
4. Ha szükséges, az új szöveget ki lehet még egészíteni további jelölőkkel is más tagmondatokban, ugyanis a koherenciajelölők közt néha függőségi viszony áll fenn (pl. a *ha – akkor*, vagy az *akár – akár* esetén), ilyenkor az egyik tagmondatban bekövetkezett változás esetén egy másik tagmondatot is át kell alakítani.
5. Ha a kapott diskurzust lehetséges az eredeti diskurzus helyett használni,¹² akkor az új jelölő behelyettesíthetőnek minősül az adott kontextusban.

Lássunk egy példát a teszt alkalmazására! Vegyük a *Mit főzzek holnap? Sok krumpli van itt-hon, de a család csak a tésztát szereti* szöveget. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a *de* koherenciajelölő milyen más elemekkel helyettesíthető ebben a kontextusban, akkor törölni kell a *de* jelölőt az eredeti diskurzusból, és a helyére más elemet kell rakni. A behelyettesítés és az új diskurzusnak a régivel való összevetése után kiderül, hogy a *de* elem a példabeli szituációban felcserélhető például az *azonban* vagy a *csakhogyz* szóval, ám – az anyanyelvi beszélők nagy része szerint – nem helyettesíthető az *és*-sel.

Knott szerint a behelyettesíthetőségi teszt alapján két koherenciajelölő (X és Y) közt a következő négyféle viszony állhat fenn (1996: 84). Lehetnek szinonimák, egymást kizárók, részlegesen felcserélhetők, valamint állhatnak hiperonim-hiponim kapcsolatban is. A szinonim viszony esetén a két jelölő teljesen azonos kontextusban fordulhat elő: vagyis minden olyan szituációban, ahol az egyik megjelenhet, a másikat is lehet használni. Ennek ellentéte az egymást kizáró eset, amikor a jelölők soha semmilyen kontextusban nem helyettesíthetők egymással. Részleges felcserélhetőség esetén a két elemnek közös kontextusai is vannak, továbbá olyanok, amelyekben az egyik használható, de a másik nem és viszont. Míg az alá-fölérendeltségű hiperonim-hiponim viszonynál az egyik elem a másik elem lehetséges kontextusainak csak egy részhalmazánál alkalmazható.

A diskurzusjelölők diskurzusszegmenseket kötnek össze, így nagymértékben hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a fenntartásához (Lenk 1998), ezért gyakorlatilag nincs olyan szövegtípus, amelyben ne lennének diskurzusjelölők. Siepmann koherenciaelméleti

¹² Knott kitér arra is (1996: 71), hogy a régi és az új diskurzus összevetésekor a stilisztikai eltérést figyelmen kívül kell hagyni, hiszen előfordulhat, hogy egy koherenciajelölő kicserélése a szöveg stílusának a megváltozását is maga után vonja. Továbbá számolni kell azzal is, hogy a különböző koherenciajelölők eltérő nagyságú szövegrészeket kötnek össze, ám ettől még felcserélhetők lehetnek egymással. Arra is felhívja a figyelmet Knott, hogy a koherenciajelölők kicserélésekor az olvasó háttértudásával is számolni kell.

megközelítése szerint (2005: 45, idézi Dér 2010a: 382) a diskurzusjelölők „elsődleges funkciója a koherenciaviszonyok jelzése a diskurzus egy adott egysége és más, környező egységek és/vagy a kommunikatív szituáció aspektusai között, hogy ezáltal elősegítsék a hallgató vagy a beszélő beszédfeldolgozását”.

A diskurzusjelölők által jelölt koherenciaviszonyok kognitív primitívumok segítségével is megadhatók, vagyis kétértékű jegyek segítségével jellemezhető az a viszony, amelyet a jelölők a különálló diskurzusszegmensekhez adnak hozzá (vö. Ficzere 2005). Knott és Sanders (1998) négy kategória segítségével írta le a koherenciajelölőket, vizsgálva a művelet fajtáját, a koherencia forrását, a szegmentumok sorrendjét és a polaritást (l. még Németh T. 1996).

A koherenciajelölők a diskurzusszegmenseket összekötő művelet alapján jelölhetnek kauzális vagy additív viszonyt. Kauzális a művelet, ha logikai implikáció van a diskurzusszegmensek közt (pl. *Lekéstük a buszt, így várnunk kellett egy órát*), egyéb esetben (pl. *Lekéstük a buszt, de nem bántódtunk miatta*) a viszony additívnak számít. A kauzális viszohnál fontos a szegmentumok sorrendje is, ez alapján megkülönböztethetünk alapsorrendet és fordított sorrendet. Alapsorrend esetén az előzmény a jelölő bal oldalán áll (pl. *Lekéstük a buszt, így várnunk kellett egy órát*), vagyis ok-okozat sorrend áll fenn, míg fordított sorrend esetén (pl. *Várnunk kellett egy órát, mivel lekéstük a buszt*) a jelölő jobb oldalán található az előzmény, ugyanis okozat-ok sorrendű a mondat. A koherencia forrása alapján szemantikai a viszony, ha a szegmensek a propozíciós tartalmuk alapján kapcsolódnak egymáshoz (pl. *János kimerült, mert futnia kellett a busz után*), ha pedig az illokúciós erő köti össze a részeket (pl. *János biztosan szereti a süteményt. A konyhában lévő süteményes doboz már majdnem üres*), akkor pragmatikainak tekinthető a viszony. A polaritás alapján pedig megkülönböztethetünk pozitív és negatív viszonyt. Pozitív a polaritás, ha a műveletben a szegmensek közvetlenül funkcionálnak (pl. *János reggelre nagyon elfáradt, mert egész éjjel dolgozott*), míg ha a szegmentum tagadása szerepel a műveletben (pl. *Bár János nem dolgozott egész éjjel, mégis nagyon elfáradt reggelre*), akkor a polaritás negatív.

A diskurzusjelölők alapvetően az élőszó jellegzetességei, de különböző funkciókban az írott nyelvben, újabban pedig a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiban, például a blogokban és a fórumhozzászólásokban is megjelennek (Dér 2008a), sőt még a 140 karakterre korlátozódó Twitteres üzenetekben is tömegesen jelen vannak. A Twitter egy nemzetközi ismeretségi hálózat, illetve egy közösségi mikroblog-szolgáltatás, amely az interneten a <http://twitter.com> oldalon érhető el. Ez a közösségi oldal maximum 140 karakterben teszi

lehetővé a felhasználóknak, hogy rövid bejegyzéseket vagy egymásnak szóló üzeneteket írjanak. Ebben a 140 karakterre redukálódott kommunikációs közegben azt várnánk, hogy a twitterezők a tartalmas szavakra használják fel a rendelkezésükre álló kevés számú karaktert. Ám ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg, a tweetekben ugyanis nagy arányban fordulnak elő diskurzusjelölők, ahogy azt az alábbi példák is mutatják:

- (13a) ***Hát** nem tudom, **ugye** azt írta, h RnB-s vonalat célozza meg... **szerintem** sima popzenét kellene, de **persze** megvárom az első számot*
- (13b) ***hát** a miénk az meg alaptól **ilyen** művészeti tanár. **szóval** ez elvárja tőlünk hogy jól rajzoljunk*
- (13c) ***ja akkor** jo, **hat** igen, gondolom azok ujak, **amugy** nemtudom annyira nem birom a csajt, csak **ugye** szomszed neha beszélgetunk*

A Twitter dialógushelyzete azonban magyarázatot adhat a jelenségre, ugyanis a kommunikációs szituáció gyakorlatilag megköveteli ezeknek az elemeknek a használatát. Mivel rövid szövegekről, pillanatnyi helyzetjelentésekről van szó, így a diskurzusjelölőkkel a korábbi szövegekhez való kötésen, azaz a szövegkoherencia jelzésén túl a twitterezők a fatikus kapcsolattartást oldják meg, továbbá ezek az elemek a beszélők érzelmi állapotáról is információt adnak s ezek az elemek teszik élőszószzerűvé is a bejegyzéseket (részletesebben l. Schirm 2010d-t).

A szövegkoherencia jelzése miatt a diskurzusjelölők gyakorlatilag mindenféle szöveg-típusban megtalálhatók, s az anyanyelvi beszélők nyelvhasználatára elképzelhetetlen nélkülük. Különbség van azonban az egyes diskurzusjelölők írott és beszélt nyelvi megvalósulásai között, az élőbeszédben – annak spontaneitása és kevésbé tervezettsége miatt – ugyanis gyakrabban és többféle szerepkörben fordulnak elő ezek az elemek. Elsajátításukról és a gyermeknyelvben való megjelenésükről azonban még nagyon keveset tudunk, annak ellenére, hogy a nyelvelsajátítás folyamatában már igen korán megjelennek. Krómer Anna kutatása (2010a, 2010b) azt mutatta, hogy hároméves korban bizonyos diskurzusjelölőket (*is, csak, de, majd, még*) már a kontextusnak megfelelően használnak a gyerekek. Arra vonatkozóan azonban még nincsenek adatok, hogy a gyermeknyelvben megjelenő szerepkörök milyen viszonyban vannak a felnőttek által használt funkciókkal. Így csak feltételezhetjük, hogy valószínűleg az egyes diskurzusjelölők magjelentései jelennek meg először a nyelvelsajátítás során, s a különféle kontextusokban aztán ezek kezdenek el differenciálódni. Vagyis vélhetően ugyanaz a fo-

lyamat játszódik le az egyének szintjén, mint ami a nyelvtörténetben végbement, de ennek pontos kiderítéséhez pszicholingvisztikai vizsgálatok volnának szükségesek. A magjelentésnek a nyelvelsajátításban való korai megjelenését az előfordulások statisztikai gyakorisága is előrejelzi, hiszen a gyermekek először a tipikus környezetben használt jelentéseket sajátítják el, s csak később tanulják meg az atipikus kontextusok szerepköreit, vagyis a periférikus használati módokat.

Összefoglalásként újra kiemelném, hogy a diskurzusjelölők nem grammatikai, hanem funkcionális csoportot alkotnak. A kategória legfőbb szemantikai tulajdonságainak tekinthető a procedurális jelentés és a nem-propozicionális tartalom, míg a pragmatikai jellemzők közé az attitűdjelölés, a többfunkciósság és a kontextusfüggőség sorolható. Az attitűdjelölés mellett azonban a diskurzusjelölők textuális szerepekkel is bírnak, hiszen a diskurzusszegmensek közti kapcsolatot jelölve hozzájárulnak a szöveg koherenciájának a létrejöttéhez. Szintaktikailag változatosak az elemek, változó hatókörrel is rendelkeznek. Kitüntetett (ám nem kizárólagos) pozíciójuk a forduló eleji helyzet, s gyakran fonológiai redukción mennek keresztül. Percepció vizsgálatok pedig (pl. Markó–Dér 2009) azt igazolják, hogy a diskurzusjelölők azonosítását több tényező (pozíció, akusztikai jegyek, hangsúly, ejtэшossz, szemantikai és pragmatikai sajátosságok) együttes jelenléte teszi a nyelvhasználók számára lehetségessé. A diskurzusjelölők alapvetően az élőszó jellegzetességeinek tekinthetők, ám az írott nyelvben is megjelennek, s a szövegkoherencia jelzése miatt a legtöbb szövegtípusban jelen vannak. A beszédhez és az íráshoz társított eltérő normának köszönhetően azonban a diskurzusjelölők egy részét erőteljesen stigmatizálják.

A terminológiai tisztázások és a diskurzusjelölők alapvető tulajdonságainak a bemutatása után a továbbiakban a diskurzusjelölőknek mint nyelvtörténeti adatoknak a problematikáját mutatom be, mielőtt rátérek az egyes elemek történetére és mai szinkrón státusára.

2.2. A diskurzusjelölők mint nyelvtörténeti adatok

A diskurzusjelölők kialakulásának a kérdése a történeti pragmatika vizsgálati körébe tartozik. A területet Jucker (2006) úgy definiálta mint a történeti adatok pragmatikai perspektívából történő tanulmányozását, a pragmatikai elemek diakrón vizsgálatát, illetve a nyelvi változások pragmatikai szempontú vizsgálatát. A diskurzusjelölők esetén mindhárom vizsgálati szempont releváns és fontos lesz.

A történeti pragmatika azonban nagyon érzékeny az adatokra. Ennek a területnek ugyanis beszélt nyelvi szövegekre volna szüksége, a korábbi időszakok spontán beszélt nyelveinek az elemeire, amelyek viszont ma már eredeti formájukban nem érhetőek el. Erre a helyzetre a szakirodalom Fries nyomán a *rosszadat-probléma* (bad data problem) terminust használja (1998: 85, idézi Jucker 2006). A történeti pragmatika művelésének egyik előfeltétele tehát az írott források legitim adatként való elfogadása (Fitzmaurice–Taavitsainen 2007).

A történeti pragmatikában használatos adattípusokat Jucker (2006) két fő csoportra bontotta: az eredetileg is írásra szánt adatokra, illetve a beszéd reprezentációira. Az eredetileg is írásra szánt adatok lehetnek monologikusak (pl. könyvek, versek), illetve dialogikusak (pl. levelek, pamfletok). A beszéd reprezentációit pedig háromféle adattípus testesíti meg: a retrospektív adatok (pl. jegyzőkönyvek), a fikcionális adatok (pl. elbeszélések, drámák), valamint a prospektív adatok (pl. társalgási zsebkönyvek, nyelvkönyvek adatai). A vizsgált diskurzusjelölők történetének a megrajzolásánál arra törekszem, hogy a juckeri adattípusok mindegyike képviseltetve legyen a történeti korpuszban.

Az írott adatok mindig másodlagosak a beszélt nyelvi előfordulásokhoz képest, ráadásul ez a probléma a diskurzusjelölők esetében még jobban tetten érhető, ugyanis az egyik fő gondot az jelenti, hogy a diskurzusjelölők a legtöbb kutató szerint elsődlegesen az oralitáshoz kötődnek, annak ellenére, hogy koherenciajelölő funkciójuk miatt az írott szövegeknek is elengedhetetlen részei. Mivel a diskurzusjelölők alapvetően az élőszó jellegzetességeinek tekinthetők, még akkor is, ha írott formában jelennek meg, így a diskurzusjelölők tanulmányozásához mindenféleképpen olyan anyagra van szükség, amely írott volta ellenére is tükrözi a beszéd jellegzetességeit. Így Jucker fentebb bemutatott adattípusait is figyelembe véve történeti korpuszként érdemes hitvitákat, vitákat, boszorkánypereket, régi dialógusokat, drámákat és párbeszédes szövegeket tanulmányozni. Ezt tovább erősíti még az ún. „lentről jövő” nyelvi változások elmélete is, amely szerint a beszélt nyelvhez közelebbi műfajok a nyelvi változások úttörőinek tekinthetők, és minél közelebb van egy szöveg a beszélt nyelvhez, annál mélyebben vizsgálhatjuk az elmúlt időszakok nyelvi változásainak eredeti fázisait.

Ám még jól megválasztott korpusz esetén is értelmezési problémákba ütközhet a nyelvtörténész, ha nyelvhasználati tényezőket szeretne diakrón anyagon vizsgálni. A sárospataki hitvita diskurzusjelölőinek az elemzésekor magam is szembesültem ezzel a problémával (vö. Schirm 2008a), ugyanis a rendelkezésre álló szakirodalom is hiányos volt a tekintetben, hogy hogyan olvasták és értelmezték a hitvitákat a XVIII. században: szöveg vagy látványosság vagy mindkettő volt-e egyszerre, vajon olvasták, hallgatták vagy nézték őket (Tóth 2005:

180). S ez nem csupán másodlagos kulturális információ lett volna, hanem a diskurzusjelölők működéséről is adatokat szolgáltatott volna, tudniillik arról, hogy egyes elemeket csupán a szövegfüzés miatt használták-e a hitvitában, vagy pedig a beszélő attitűdjét jelölték vele.

Tehát azt mondhatjuk, hogy történeti anyag esetén még a legalapvetőbb adatok azonosítása is absztrakciót feltételez. Ráadásul közvetlen adatok híján be kell érünk közvetett adatokkal, így a korábbi nyelvéllapotok diskurzusjelölőiről csak indirekt evidenciáink lehetnek (Nagy 2007b).

Történeti szempontból a diskurzusjelölők kialakulása azért érdekes, mert az eredetileg grammatikai vagy lexikális egységek elvesztik a korábbi propozicionális jelentésüket, és textuális, interszónális funkciókra tesznek szert (vö. Furkó 2007: 57). Ezt a folyamatot a legtöbben (pl. Traugott 1999) grammatikalizációnak tartják, amelynek során implikatívák konvencionalizálódása történik, s ezek az implikatívák beszélői attitűdöket kódolnak. A nyelvészetben ugyan vita folyik arról, hogy a diskurzusjelölők létrejötte valóban grammatikalizációs folyamatnak tekinthető-e vagy sem,¹³ disszertációm témája szempontjából azonban a grammatikalizáció terminus különféle, egymástól eltérő értelmezései és kritériumai irrelevánsak, ezért nem is térek ki rájuk. Csupán azt a felfogást említem meg, amellyel egyetértek, és amelyet a kutatásom során felhasználok. Én magam a Traugott-féle klasszikus grammatikalizációfelfogást fogadom el, vagyis olyan nyelvi változásnak tartom a folyamatot, amely során lexikális egységekből és szerkezetekből nyelvtani funkciójú morfémaalakok alakulnak ki, illetve ezek elvontabb grammatikai funkciójú morfémaalakokká válnak (Traugott 1995, Hopper–Traugott 2003). A traugotti értelmezésnek disszertációmban a Dér Csilla Ilona-féle (2008b: 117) módosított változatát használom fel, amely szerint a grammatikalizáció olyan nyelviváltozás-típus, amelynek során „erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben lexikai vagy kevésbé grammatikai/pragmatikai egységekből grammatikaibb/pragmatikaibb egységek jönnek létre”. A változás során a pragmatikaibbá váló egységek többféle funkcióban jelennek meg. A kezdeti lexikaibb szerep a mag/periféria modell (Bell 1998) értelmében a központi instrukciónak feleltethető meg, amelyből a pragmatikalizáció során egyéb szerepek fejlődnek ki. Az esettanulmányokban (3. fejezet) a vizsgált diskurzusjelölők kezdeti és későbbi szerep-

---

13 A kérdés megválaszolása természetesen nagymértékben függ attól, hogyan defináljuk a grammatikalizációt, és hogy hová tesszük a diskurzusjelölőket: a lexikonba vagy a grammatikába, továbbá, hogy milyen grammatikalizálódási paraméterekkel számolunk. Emellett figyelembe kell még venni a grammatikai és a szófaji besorolást, a pragmatikai és a szemantikai tulajdonságokat, illetve a változást indukáló tényezőket, továbbá azt is el kell dönteni, hogy szubjektíválódás vagy objektíválódás ment-e végbe, valamint meg kell vizsgálni a szintaktikai környezetet, a szórendet és a formát is (vö. Bakró-Nagy 2003). A grammatikalizáció témakörével magyar nyelven részletesen Dér Csilla Ilona foglalkozott doktori értekezésében (2005b) és monográfiájában (2008b).

köreit mutatom be bőséges példaanyag segítségével.

A diskurzuszjelölők kapcsán a kontextus vizsgálatának a nehézségei miatt problematikus a grammatikalizációs folyamatok tettenérése s az implikatúrák konvencionalizálódásának a bemutatása. A nyelvtörténeti adatok esetén ugyanis a beszédhelyzet körülményeiről legtöbbször csupán közvetett, hiányos információink vannak. Nem véletlen tehát, hogy a klasszikus magyar nyelvtörténeti szakirodalomban (pl. Klemm Antalnál (1925–1942) vagy Simonyi Zsigmondnál (1882)) az egyes diskurzuszjelölők leírásakor csupán homályos utalás történik az elemek diskurzuszjelölői szerepére, de a diskurzuszjelölővé válás folyamata szinte egyik elem esetében sincs megnyugtató módon tisztázva és adatokkal alátámasztva. Ennek az is oka lehet, hogy az említett szerzők történeti grammatikában gondolkodtak, s az ő kategóriái a szófaj és a mondatrész voltak. Mivel azonban a diskurzuszjelölők nem alkotnak sem szófaji, sem mondatrészi csoportot, az általuk használt elméleti keretbe a diskurzuszjelölők nem illeszthetők be.

Dolgozatomban az egyes elemeknél a traugotti kritériumoknak (1999) megfelelően vizsgálom az esetleges fonológiai redukciót, azaz a rövidülést, a dekatégorizációt, azaz az eredeti szófaj elvesztését, a pragmatikai erősödést, vagyis a szubjektív és a modális funkció megjelenését és a szubjektifikációt, azaz a beszélő különféle attitűdjeinek a grammatikalizálódó elem jelentésébe való beépülését. Ezeknek a kritériumoknak a segítségével az általam vizsgált elemeknél kísérletet teszek a diskurzuszjelölői használat írott forrásokkal dokumentálható időpontjának a meghatározására.

Problémát jelent továbbá az is, hogy a változás lefolyásának a módján túl a diskurzuszjelölővé válás lehetséges okaira sem térnek ki az elemzések, vagyis éppen annak a bemutatása marad el, hogy mi tette lehetővé az egyes elemek diskurzuszjelölői használatát. Pedig a jelenkori nyelvhasználat vizsgálata segíthetne a nyelvtörténeti folyamatok okainak a megértésében. A szociolingvisztikából (Labov 1972: 161) útjára indult módszertani elv, az egyöntetűség elve (uniformitarian principle, magyarul l. pl. Sárosi 2003: 445) ugyanis kimondja, hogy a múlt nagyléptékű nyelvi változásait előidéző mechanizmusok lényegében ugyanazok voltak, mint a jelenleg körülöttünk zajló változások, vagyis a múltban végbement nyelvi változások feltérképezésekor érdemes a jelenkor változásait is segítségül hívni. A történeti szociolingvisztikában Suzanne Romaine (1982) kutatásaitól kezdve használják fel az elvet elméleti alapvetésként, a történeti pragmatikában pedig Andreas H. Jucker (1994) programadónak számító cikke óta teljesen elfogadott a szinkrón és a diakrón adatok együttes kezelése, hiszen a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálata fogódzót nyújthat egymás számára. Hazánkban még-

sem általános a történeti jelenségek pragmatikai irányultságú elemzése,¹⁴ kivételt képeznek ez alól azonban Sárosi Zsófia (2003), Maitz Péter (2000), Haader Lea (2009) és Nagy Katalin (2007a) munkái.

Az egyöntetűség elvének megfelelően tehát a kommunikáció régen is hasonlóképpen működött, mint ma, így érdemes az egyes diskurzusjelölők történetének a bemutatásakor nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni. Annál is inkább, mert a pragmatikai következtetések fontos szerepet játszanak a grammatikalizációban, ugyanis a beszélők idővel a konverzációs implikaturákat meghatározott stratégiai céllal kezdik el használni (Dér 2005b). Ezeknek a céloknak a felderítéséhez pedig elengedhetetlen a diskurzusjelölőt tartalmazó kontextus nyelvhasználatának a vizsgálata. Csak így tudhatjuk meg ugyanis, hogy a diskurzusjelölők milyen pragmatikai viszonyokat jelöltek, s milyen emocionális és expresszív funkcióval bírtak.

A továbbiakban három esettanulmány segítségével az egyes diskurzusjelölők történetét és mai szinkrón státusát mutatom be az általuk kifejezett funkciókra koncentrálva.

3. Az egyes diskurzusjelölők története és jelenkori szinkrón státusa

3.1. A *hát* diskurzusjelölő története és mai szinkrón státusa

3.1.1. A *hát* diskurzusjelölő története a kezdetektől a XVI. századig

Egy 2007-es felmérés (Dér–Markó 2007: 63) szerint a magyarban az egyik leggyakrabban előforduló diskurzusjelölő a *hát* elem. A *hát* partikulának a szakirodalom (Kiefer 1988, Németh T. 1998) négy fő használati körét említi: használatos általános válaszelőzőként, bevezethet kérdést, a magyarázkodás eszköze is lehet, és önjavító szerepben is állhat. Ezeknek a funkcióknak a kialakulása és a története azonban nincs tisztázva a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. A *hát* diskurzusjelölői szerepének a létrejöttét csupán megemlítették (pl. Klemm 1925–1942), de nem foglalkoztak vele behatóbban. A diskurzusjelölői szerepet eltérő terminológiával is illették, alkalmazták rá a *toldalékszó*, *töltelékszó*, *beszédtöltelék* elnevezéseket, valamint a *partikula*, *pragmatikai jelölő* és *diskurzusjelölő* kifejezéseket is. Dolgozatomban a szakirodalom terminológiáját meghagyva a történeti áttekintésben én is használom az eltérő megnevezéseket, ahol szükséges, magyarázattal kiegészítve őket.

---

14 A problémákról l. Haader 2004-et.

A továbbiakban a *hát* partikula¹⁵ történetét mutatom be különös tekintettel a grammatikalizáció fázisaira, ugyanis ez a partikula a grammatikalizáció tipikus szakaszain (vö. Abraham 1991: 373, idézi Szatzker 2007: 305) ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult. Először helyviszonyt, majd időviszonyt fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt jelölt, végül a diskurzusjelölői funkciója alakult ki. Az eredeti szófaji érték elvesztése, azaz a dekatégorizáció mellett a *hát* elem a grammatikalizáció egyéb ismérveit is mutatja. A fonológiai redukció, azaz a rövidülés, főként a beszélt nyelvben, illetve nyelvjárási környezetben figyelhető meg, például: *há' nem tom*. A *hát* partikula mutatja továbbá a pragmatikai erősödés, azaz a szubjektív és a modális funkció megjelenésének jeleit is, valamint a beszélő különféle attitűdjei is beépültek az elem különböző használati köreibe.

A partikula diskurzusjelölővé válásának a folyamata azonban nincs kellőképp tisztázva, a nyelvtörténeti szakirodalomban (Klemm 1925–1942) csupán utalás történik a diskurzusjelölői használatra. Kutatásaim alapján (vö. Schirm 2007–2008, 2008a) a XVII. századból már biztosan adatolható a partikulának a diskurzusjelölői funkciója, de korábról is kimutathatók e használati mód nyomai.

A *hát* eredetileg 'oda, ott' jelentésű helyhatározószó lehetett, majd 'akkor' jelentésű időhatározószó. A TESz. (II: 72) a szó első előfordulására 1474-ből hoz adatot, amely az 'akkor' jelentést példázza: *ha kedig ég honapif nē valasztandnak, hat mefter vağ p[ro]uincialis zerezzen [con]uētnek p[ri]oriffat* (BirkK.6). A határozószói jelentésen belüli másik használati kört a TESz. (uo.) a „toldalékszói használat” névvel illeti,¹⁶ s 1476 körülről, a Szabács Viadalából idézi a példát: *Mert Ez...lwn nalok hat twkelletes*. A szó kötőszói jelentése pedig 1519-ből adatolható a szótár szerint: *hat az fetetfeegh mynemw leezen?* (JordK.371).

A *hát* Klemm Antal (1923: 117) szerint a *hát* 'pars postica' főnév *-t* helyhatározóragos alakja. E szófejtés igazolására Kálmán Béla (idézi Balázs 1963: 48) párhuzamként említi a 'hát, dorsum' jelentésű vogul *sis* főnevet, mely időhatározó névutóként 'után' jelentésben volt használatos. Ezzel a szószármaztatással azonban nem mindenki ért egyet. Balázs János (1963: 48), a TESz. (II: 72), az EWUng. (I: 537) és az ESz. (Zaicz 2006: 292) szerint a *hát* megszilárdult ragos alakulat, amely az ősmagyar korban a *ha-*, *ho-* névmástöből alakult ki az *-i* lativusi és a *-t* locativusi raggal. A *ha-* névmástő és a *hát* kapcsolatát kódexekből származó

15 A *partikula* műszót itt szófaji értelemben használom. A *partikula* és a *diskurzusjelölő* fogalmak nem azonosíthatók egymással, ugyanis míg a partikula grammatikai, szófaji kategória és a toldalékolhatatlanság a fő ismérve, addig a diskurzusjelölő pragmatikai, funkcionális kategória. Nincs azonban 1:1 arányú megfelelés köztük, ugyanis nem minden partikula diskurzusjelölő és nem minden diskurzusjelölő partikula. A két terminus egymáshoz való viszonyáról részletesebben l. Schirm 2009a-t.

16 A *toldalékszó* terminust értelmezésem szerint a TESz. a toldalékszói funkcióra használja.

olyan adatok is alátámasztják, amelyekben az egymásra utaló *ha ... hát* névmási szerkezet szerepel (Balázs 1963: 49): *ha iften volt haat embery tefte nem lehetot* (ÉrdyK.519b), *ha iften ez: ġermec, hat mie fel herodeftol* (DebrK.341).

Balázs szerint (1963: 49) a mutató névmási eredetet az is erősíti, hogy a *hát*-nak lehetett mutató névmási funkciója. Azonban az általa idézett példa (*Jutánk egy szép mezőre, hát a mezon vannak igen magas fák* (Evang. I. 274)) ezt nem igazolja meggyőzően, ugyanis a példabeli *hát* állhat az *ecce* megfelelőjeként, 'íme' jelentéssel, de lehet akár kötőszói és/vagy diskurzusjelölő kapcsolóelem is.

A *hát* különféle etimológiai közül én magam is a névmási eredetet tartom valószínűbbnek, ez ugyanis összefüggésbe hozható a *hát* 'akkor' jelentésével is, hiszen ez is névmási jelentés. Továbbá ha nem fogadjuk el a névmási eredetet, problémás lesz annak magyarázata, hogyan jelenhetett meg az anaforikus jelentése a *hát*-nak.

Ahogy az idézett példák is mutatják, a *hát* szó eredetileg 'oda, arra a helyre', 'ott, azon a helyen' jelentésű helyhatározószó vagy mutató névmás volt, majd 'akkor' jelentésű időhatározószó volt, s időhatározói mondatokban jelent meg: *nem Twdgya az halalnak nehesegeth: ha nem chak hath Mikor az ketel mykor torkath zorytya* (MünchK.159). Ez az időhatározói jelentés aztán elhomályosult, helyét a rámutató használat váltotta fel, ám a múlt század elején a moldvai csángóknál Rubinyi Mózes (1901: 116) még adatolta a *hát*-nak az időhatározói jelentését. Az általa gyűjtött példa a következő volt: *Szolomon felfogotta, ad, hát há megtuggyák tartani* (azaz Salamon felfogadta, hogy ad, akkor, ha ...).

A *hát* az időbeli rákövetkezést jelölő időhatározószóból következtető kötőszóvá vált, ugyanis az időhatározószói használat megteremtette az előzmény és a következmény viszonyának a kifejezését (Klemm 1925–1942). Például: *mikepen az ekos ruha: megh ekosot embort: ezonkepen az zereteth az lelki Jozagokat: hat az tōbinel Nqmōsb es dragab* (TihK.5). Következtető kötőszóként a *hát* mindig kauzális viszonyt jelöl, s az általa összekötött diskurzussegmensek alapsorrendűek.

A *hát* az időhatározói jelentés elvesztésével nem csupán következtető kötőszóként lett általános, hanem kifejlődött a mondanivaló továbbfűzésére használt jelentésköre is. Ezt a szerepet Klemm Antal (1925–1942) beszédoldó szerepnek nevezte, amely a meséknek és a népies elbeszéléseknek a jellegzetes formulája lett. A történetmondás során a *hát* szót 'és, és akkor, és aztán' jelentéssel használják, például: *Mentek-mendegéltek, hát elértek egy tisztásra*. Ennél a jelentéskörnél tetten érhető a következtető kötőszói eredet, ahogy azt a kognitív primitívumok is mutatják, ugyanis a hozott történetmesélős példában a *hát* diskurzusjelölő

ugyanúgy kauzális viszonyt jelöl, mint a következtető kötőszók. A példában a szegmentumok alapsorrendűek, a koherencia forrása szemantikai, a polaritás pedig pozitív.

A mondanivaló továbbvitelét segítő használata mellett a *hát* elkezdett tartalmatlan elemként viselkedni (D. Máta 1991: 417). A különböző funkciók kialakulásának a pontos ideje nehezen határozható meg, ugyanis ugyanabban a nyelvemlékben is előfordul a *hát* többféle használati körben. Például a Szabács Viadala a *hát*-nak egyszerre kétfajta szerepét mutatja: a „*Halalt es vallottak hat nemellyek*” mondatban a *hát* még az eredeti 'akkor' jelentésében szerepel, míg a „*Mert Ez...lwn nalok hat twkelletes*” példánál már nem ez az időhatározói szerep dominál. Ezt a másfajta szerepet a nyelvtörténeti szakirodalomban D. Máta (1991: 417) töltelékszószerűnek nevezi, ám nem definiálja pontosan, mit ért „tartalmatlan töltelékszószerű elemen”. Ugyanezt a nyelvi adatot a TESz. (II: 72) „tárgyi jelentés nélküli toldalékszó”-ként írja le. A két terminus (*tartalmatlan töltelékszószerű elem*, illetve *jelentés nélküli toldalékszó*) valószínűleg ugyanazt jelenti, s az idézett munkák a beszéd-töltelék szerepre utalhatnak vele, azonban egyik helyen sem találunk semmilyen fogódzót a megnevezések pontos értelmezéséhez. Véleményem szerint azonban nem beszéd-töltelék-ként van jelen a példában a *hát*, hanem nyomatékosító funkciót tölt be.

A XVI. század második évtizedétől már adatolható a *hát* a latin *ergo, igitur* szavak megfelelőjeként is, ám csak a Jordánszky-kódexből (1516–1519) és csak kérdésekben (Juhász 1992: 776). Például: *hat az fetetfeegh mynemw leezen?* (JordK.371); *ky vagy hath?* (uo. 624); *haat my oka hogy nagyobbban nem enghedwnk?* (uo. 825). A nyelvtörténeti adatok szerint a *hát* partikula kezdettől fogva gyakran szerepelt kérdő mondatokban, s ez a használati köre a mai napig is megfigyelhető. Klemm Antal (1923: 117) szerint a kérdőszóként használt *hát*-ból mondattani tapadással jött létre az eldöntendő kérdésre felelő *hát*. Például: *Befejezted? Hát miért ne fejeztem volna be?* vagy *Hát miért ne?* vagy *Hát / nem hát*.

A Jordánszky-kódex fentebb már idézett részlete (*hat az fetetfeegh mynemw leezen?*) a *hát* szónak nem csupán a kérdő mondatbeli megjelenését példázza, hanem a következtető kötőszói jelentését is, amely az időhatározószói használatból alakult ki. A XVII. századtól a *hát* a *tehát*-tal együtt a következtető mondatok kötőszavává vált (Klemm 1925–1942, Berrár 1957). Kérdés, hogy az eddig bemutatott grammatikalizációs folyamatban hogyan és melyik állomásnál jelent meg a *hát* diskurzusjelölőként, s mikor állandósult ez a funkciója.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SZT.) legkorábbi példái már a *hát* partikula széles használati körét mutatják, s azt igazolják, hogy a határozószói és a kötőszói használat teremtette meg a diskurzusra vonatkozó információk jelzésének a lehetőségét.

A *hát* az alábbi jelentéskörökben volt használatos (az SzT. **hát** címszava alapján):

- (i) 'akkor' jelentésben:
*wyzonthak az fizethesnek az felyrol meg Jrth napon Elegeth glesan Janos vram Nem thenne **hat** heya legyen ffyzethes kyth fyzeteth En az Jozag Nalam Maragyon* (1556)
- (ii) az 'akkor' jelentés mellett az elbeszélésben az élénkítő funkció is megfigyelhető:
*Eyel Nykorgast hallek, Tolway Jwoltest, ky Menek **hat** az szoch kyalt tolvayt* (1568)
- (iii) állítás nyomósítására:
*Margith Makay Balintne ... vallya, hogy ... Botha Casparne az vton haza Jéwet Mongia volt neky hagi Nagi palne egy korsotis lopot volt az fazekastul Meggiesen És hogy ez vallo zemere vetette volna, negh azt monthak neky Loptam **hath** ha Banod tegy rola* (1570)
- (iv) kérdést bevezető szóként:
*Mond neky az Anna, **hat** myert eskwek ream az Te vrad* (1570); *Kérdem **hat** Aszszonjom mi lélt* (1755); *én akkor látván a Tolvajkiáltásra fel lázzadt embereket kérdém tőllők: **Hát** mi dolog?* (1812)
- (v) megengedés, beleegyezés kifejezésére:
*mond a gubernátor: Jól vagy **hát*** (1653)
- (vi) szitkozódásban töltelékszóként:
*Megh lata ezt Kelemen Takach monda Ah essez **hatt** Az en feleségemet Akarod meg Mordallany* (1585)
- (vii) felszólítás, biztatás, kérés nyomósítására:
*Ambrus Gergely mo(n)da hogj ted le **hat** te Antal Vram, s eó le teúe* (1606)

Pótkompetencia (Forgács 1993–1994) problémák miatt nehéz eldönteni, hogy az idézett példákban mikor szerepel csupán határozószói, illetve kötőszói jelentésében a *hát*, és mikor válik diskurzusjelölővé, ugyanis az átmeneti állapotban egyszerre mindkét jelentés megfigyelhető. Például az egyik 1570-ből származó példa (*Mond neky az Anna, **hat** myert eskwek ream az Te vrad*) *hát* elemébe is behelyettesíthető még az eredeti jelentés, amellet, hogy a *hát* értelmezhető kérdést bevezető szóként, diskurzusjelölőként is.

A *hát* diskurzusjelölői szerepe tehát a határozószói, illetve a kötőszói használatból alakult ki. Az adatok vizsgálatakor az elem pozícióját is érdemes figyelembe venni. A szegmenskezdő *hát* diskurzusjelölő valószínűleg inkább a kötőszóból származik, míg a hátsó nyomatékosítást végző diskurzusjelölő a határozószóból. Ám az is lehet, hogy a mozgékonytságot már a diskurzusjelölőség tette lehetővé, ezt a feltevést azonban további adatokon kellene még

megvizsgálni. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a dominánsan szegmenskezdő diskurzusjelölők (pl. *de*, *és*, *mert*) előzménye kötőszó volt.

A fenti példákból látható, hogy a *hát* diskurzusjelölővé válását az is segíthette, hogy gyakran fordult elő mondással, illetve kérdéssel kapcsolatos szerkezetekben (*mond neky, azt monthak neky, monda; kérdem, kérdém tőllők*), így könnyebben hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implikaturaként a szó jelentésévé váltak. Ezáltal a *hát* a nyomatékosítást, a megengedést és a beleegyezést is képes volt jelölni. A mondás kitüntetett szerepét bizonyítják azok a diskurzusjelölők is, amelyeknél ez volt a maga a forrásszerkezet (pl. *más szóval mondva/szólva* → *más szóval* → *másszóval*, részletesen l. Dér 2005c: 259–262). A *hát* változása kapcsán azonban még további történeti vizsgálatok szükségesek a mondással kapcsolatos szerkezeteknek a folyamatban betöltött szerepének a pontosabb feltérképezéséhez.

A *hát* partikula diskurzusjelölői funkcióját és retorikusságát az irodalomban is kihasználták már a XVI. századtól kezdve. A reformáció korában például Méliusz Juhász Péter alkalmazta előszeretettel a *hát* partikulát: „*Mit árt hát neked az ördög, az halál, az bűn, az fegyver? Semmit nem!*” (idézi Horváth 1952: 7). Méliusz stilisztikai célból használta a *hát*-ot, ugyanis az élőszót imitálta vele írásaiban.

3.1.2. A *hát* diskurzusjelölő a sárospataki hitvitában

Bővebb kontextus híján a nyelvtörténeti szótárak és az SzT. példái alapján nem könnyű egyértelműen eldönteni, hogy a határozószói jelentés vagy a diskurzusjelölői funkció dominál-e bennük, így a *hát* diskurzusjelölővé válásának a tanulmányozásához olyan összefüggő szöveget választottam, amely a szöveg létrejöttének körülményeit, magát a kontextust és a beszélgetést is részletesen és hűen tartalmazza. Ez a szöveg az 1660-ból származó sárospataki hitvita jegyzőkönyve volt.¹⁷ Ez a dokumentum egyértelműen igazolja ugyanis, hogy ekkorra már kialakult a *hát* diskurzusjelölői funkciója. A sárospataki hitvitában országosan ismert személyek vettek részt, s megnyilatkozásaikat a jegyzőkönyv szó szerint rögzítette, így a hitvita egészét „csaknem filmszerűen” lehet rekonstruálni (Kulcsár 1999). A *hát* hitvitabeli funkciójának a megértéséhez az egész kommunikációs szituációt ismernünk kell, így a következőkben ezt mutatom be röviden.

A sárospataki hitvita célja Báthori Zsófiának és fiának, I. Rákóczi Ferencnek a rekato-

¹⁷ A hitvita a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található Miss 689-es jelzettel. Az eredeti szövegnek a Kulcsár Árpád-féle lejegyzését (1999) használtam fel. A hitvita részletes elemzése Schirm 2008a-ban olvasható.

lizálása volt. A vitát az országbíró, Nádasdy Ferenc kezdeményezte, s a hitvita asztali beszélgetés formájában zajlott le a Rákóczi-palotában 1660. szeptember 30-án és október 1-jén. A beszélgetés során a katolikusok és a reformátusok vitatkoztak egymással. A vita tartalmilag kitért a Szentírás hitelességére, a vallási szakadások okaira, a pápa csálhatatlanságának a kérdésére, valamint a megigazulásra. Az előkerülő témáknak és a szöveg felépítésének a funkciója pedig a rekatolizációs szándék közvélemény elé tárása volt. A vita jegyzőkönyvét a reformátusok kéziratban terjesztették, aminek a másolata fennmaradt (Heltai 2005: 270–271).

A sárospataki hitvita fontos műfaji sajátossága a vita többszólamúsága. A szöveg elsődlegesen a vitapartnerhez szól, másodlagosan pedig egy szélesebb közönséghez: a vita helyén jelenlévő hallgatósághoz vagy az olvasóközönséghez. A hitvita másik műfaji jellegzetessége, hogy a szövegépítkezésben és a meggyőzésben kiemelt szerepe van a kérdéseknek: funkciójuk az információkéréstől kezdve a kételkedésen át egészen a meggyőzésig terjed. A *hát* elem a vitában zömében kérdésekben jelenik meg, ám egyik kérdés sem csupán információt kér, hanem mindegyikhez argumentatív szerep is társul. S bár a hitvita nem tekinthető teljesen intézményes vitának, lehettek elvárások arra vonatkozóan, hogy ki és milyen jellegű kérdést tehetett fel. A sárospataki hitvitában ugyan nem volt külső irányító szerep, viszont a vitatkozó felek mégsem voltak egyenrangúak. Mivel a kommunikációs aktus célja a rekatolizálás volt, így megkülönböztethetjük a térítő és a térítendő szerepeket. A térítő szerepben a pápisták (katolikusok) léptek fel, a térítendő szerep pedig a reformátusoké volt. Ez a két szerep nem csupán különböző vallási meggyőződést takart, hanem eltérő érvelési mód és nyelvi stratégia is társult hozzájuk, amint azt a *hát*-os példák is mutatni fogják.

A vitatkozás és a kérdezés írott és íratlan szabályait a katolikusok nem tartották be. Erről a református Körmendi Balázs, a vita résztvevője és lejegyzője a hitvita utolsó részében a következőket írta: „*Nemis akartak ők kerdettetven semmitis felelni, vagy bizonyítani, hanem többire tsak mi bizonyítottuk hogy mint s- hogy kellene a' rendes disputationak lenni, e' volt a feleletek: Nem disputatio ez, tsak asztali beszélgetés, Tsak én tudakozom most, ne visgáld Ur' mit hiszünk mi, tudom én a' magam vallását etc.*” Kulcsár (1999) szerint a katolikusok azt akarták megmutatni az asztali vita során, hogy az érvelést és a vitatkozást tekintve vannak olyan jók, mint református vitapartnereik. A sárospataki hitvita megnyilatkozásai a jegyzőkönyv alapján „*rút zaj, kiáltás, pohárok közt lötenek*”, vagyis az asztali beszélgetésre a durvaság volt jellemző, nem pedig az elmélkedés és az emelkedettség. A hitvita után írt levelében Báthori Zsófia meg is jegyezte: „*nem azért hivatta' volt fel kg'teket hogy illy rút veszekedésre s- motskolodásra menynyen a' dolog*”.

Ennyi háttérinformáció mindenféleképpen szükséges a lejegyzett megnyilatkozások értelmezéséhez és a *hát* elem vitabeli szerepének a meghatározásához.

A térítő pápisták folyamatosan kérdésekkel ostromolták ellenfeleiket. A kérdések egy részét a reformátusok eltávolították maguktól, s nem válaszoltak rájuk, vagy rögtön cáfolták a kérdés formájában megfogalmazott ellentétes tartalmú állításokat. Az erőteljes támadást és az állandó ellentmondást szemlélteti például a hitvita alábbi részlete is:

- (14) Papista. *Meg kell azt vallanotok hogy Bibliátok sem volna ha tőlünk nem vöttétek volna*
- Refor'. *Nem vallyuk mert az ó Testamentom a' Sidoknál, az uys a' Görögöknél lévén, nem vötték a' Romai Ecclesiától, nemis a' mi authentica Bibliánk melly a' Páplistáké*

A feltett kérdésekre is legtöbbször elutasítás és visszatámadás volt a reakció, ahogy azt a következő példa is mutatja:

- (15) Papista. *Honnan kell az irás értelmét venni, de hiszen azt tartya kegték, hogy nem szükség az irást magyarázni olly világossan.*
- Refor'. *Nem mondgyuk mi azt ugy eggy átallyában.*
- Papista *Kitsoda és miképpen magyarázhattya **hát** az irást?*
- Reform'. *Minden igaz keresztyen emberek, kik az ő hívatallyok szerint különböző mértékkel vötték a' Szent Lélek ajándékát.*

Itt a pápista beszélő reformátusoknak tulajdonított vélekedését (*de hiszen azt tartya kegték, hogy nem szükség az irást magyarázni olly világossan*) vitapartnerre rögtön visszaveri. Mire ellenfele a *Kitsoda és miképpen magyarázhattya hát az irást?* kérdést teszi fel. Ez a kérdés a tisztázó és a vitázó kérdés jegyeit egyszerre viseli magán, s ezt az értelmezést a kérdésben szereplő *hát* szócska is erősíti. A közvetlen előzményből is látható, hogy nem egyszerű információt kér a pápista kérdező, hanem szembefordul vitapartnerre korábbi állításával. Itt a *hát* elem nem tétozást jelöl, hanem nyomatékosít, felerősíti a kérdés támadó jellegét.¹⁸ Mivel emocionális és expresszív funkciót fejez ki, diskurzusjelölőnek tekinthető.

A sárospataki hitvitából nyolc adat van a *hát* partikulára, s a nyolc előfordulás közül

---

¹⁸ A *hát* elem természetesen többféle attitűdöt is képes jelölni, a sárospataki hitvita kommunikációs szituációja azonban a hangsúly- és hanglejtésvizonyok ismerete nélkül is egyértelműen jelzi, hogy a *hát* a kérdező felháborodását és támadását fejezi ki.

hétszer kérdésben, egyszer pedig kijelentésben fordul elő a jelölő. Juhász Dezső szerint (1992: 776) a kérdésben szereplő *hát* legtöbbször a latin *ergo, igitur* szavak fordításaként szerepel. Korábbi kutatásomban (Schirm 2007–2008) azonban azt bizonyítottam be, hogy a hitvitában nem ilyen latinizmusról van szó, hanem arról, hogy a *hát* olyan kapcsoló elem, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető (Juhász 1992: 781). Emellett azonban nyomatékosítást, illetve tétozást is kifejezhet, s ezáltal képes a diskurzusszegmensek közti viszonyt és a beszélő attitűdjét is jelölni, vagyis pontosan úgy viselkedik, mint egy diskurzusjelölő elem.

Ennek az állításnak az igazolására következzen még néhány részlet a hitvitából:

- (16) Papista. ***Hát** honnan tudod a' több könyvek adattak az Eccl'anak, nem ezek?*
 Refor.' *Tudhatni először az Experienciabol, mert azok a' Bibliába' vagynak, és nem ezek, meg tartottak volna pedig ezekis, mint azok, ha adták volna az Eccl'anak.*

A kérdés tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy itt nem csupán az eredeti 'akkor' jelentésében kell a *hát*-ot értelmezni, sőt, nem is egyszerűen az *és* szinonimájaként áll ebben a kérdésben, hanem diskurzusjelölőként viselkedik: egyszerre fejez ki beszéd-toldást, illetve ellentétet. A beszéd tárgyának a tovább folytatását jelzi a *hát*, ám benne van a kételkedő kérdés is. Hasonlóan viselkedik a *hát* a következő példában is:

- (17) Papista. *Itt ujjobban obýcialták egyenetlenségünket a' Vallásban, a' mint Authorinkbol olvasták.*
 Refor' *A mi Ecclesiank tudományáról nem ez vagyon, hogy privatus Doctor irásából tegyenek íteletet, hane' a' közönséges confessiokbol a' Cathechismusokbol.*
 Papista. ***Hát** miért nem vészitek bé az Augustana Confessiot?*
 Reform'. *Bé vészszük a' mint először iratot, excipialván de modo praesentice articulo.*

A *Hát miért nem vészitek bé az Augustana Confessiot?* kérdés nem egyszerűen információt kér, s nem is a kérdező csodálkozását fejezi ki, hanem a beszédpartneret támadja. A kérdésbeli *hát* elem a beszélői attitűdöt erősíti fel, vagyis a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt jelzi, azaz diskurzusjelölő.

A hitvitának mint műfajnak és a konkrét szituációnak a vizsgálata alapján elmondható, hogy a határozószói 'akkor' és a kötőszói 'tehát' jelentések mellett a hitvita kérdéseiben megfigyelhető a *hát*-nak egy újabb használati módja: felerősíti a kérdés retorikusságát, vagyis képes a kérdező attitűdjét jelölni. Ha a sárospataki hitvita kérdéseiből kimaradna a *hát* elem, a kérdések a hangsúly és a szövegkörnyezet függvényében tisztázást kérő kérdések vagy vitatkozó kérdések lennének.

Pragmatikai aspektusból nézve a *hát* diskurzusjelölő grammatikalizálódását, megállapítható, hogy a *hát*-nak az időbeli jelentése mellett megjelent az oksági következtetés jelentése is és egy nyomósító jelentésköre is, amely kezdetben csak mint pragmatikai következtetés volt jelen egyes kontextusokban, később azonban a *hát* szemantikai jelentésének a részévé vált. Már az SzT. példái (1568–1606) is mutatták a *hát*-nak az átmeneti jellegét, a sárospataki hitvita (1660) kérdései – a *hát* csekély elemszáma ellenére is – már egyértelműen a nyomatékösítő funkciót példázzák.

A *hát* partikulának a sárospataki hitvitában való használata az udvariassággal, illetve az arculatmunkával is kapcsolatba hozható, vagyis érdemes nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni e történeti korpusz elemzésénél. Az *arculat* (ang. *face*) nyelvészeti terminusként Goffmantól származik, s egy tulajdonságegyüttest jelöl, amellyel minden ember rendelkezik.¹⁹ „Olyan énkép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak” (Goffman 1967/1995: 3). A beszélgetésben a résztvevők általában törekednek az arculatfenyegetés minimalizálására és saját arculatuk rendbe hozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arculatfenyegető aktusokat, ideális esetben pedig arra is ügyelnek, hogy beszélgetőpartnerük arculata se sérüljön az interakció során. Ezzel szemben a hitvita tipikusan arculatfenyegető aktusokat tartalmazó beszédtevékenység.

A térítő pápisták kérdései már a vita legelejétől kezdve erősen arculatrombolók. Ezt az arculatrombolást a *hát* partikula is jelzi. A hitvita elemzése során ugyanis kiderült, hogy a *hát*-os kérdések eloszlása a szerepekhez igazodott. Csupán a térítő pápisták használták kérdéseikben ezt az elemet, a térítendőek nem, pedig ők is sokat kérdeztek a hitvita során. A térítő attitűdjét jól mutatja a *hát* elem, hiszen ez a nyomatékösítő szerepéből adódóan képes az ellentét

19 A *face* terminus fordításaként a magyarban egyaránt megjelenik az *arc* (Szili 2007, Schirm 2008a), az *arculat* (Nemesi 2004) és a *homlokzat* (Siklaci 1995, Nemesi 2000) kifejezés. Közülük a *homlokzatot* egy másik goffmani szakszó, a *front* találó fordításaként is szokták használni (vö. Nemesi 2004: 166), az *arc* terminus pedig – annak ellenére, hogy a public relations világában bevett terminus, – a magyar nyelvben félrevezető és néha sutának hat (pl. arcrombolás, az arc rendbehozása), így disszertációmban a *face* magyar megfelelőjeként az *arculat* kifejezést használok.

jelzésére, s a kérdés támadó jellegének a felerősítésére is.²⁰

A sárospataki hitvitában a *hát* elemszáma csekély ugyan, ám a korpusz elemzése valószínűsíti, hogy a XVII. században már diskurzusjelölőként használatos volt a *hát* elem, melynek funkciója a diskurzussegmens és a beszélő közti viszony jelzése, azaz a beszélő attitűdjének a kifejezése. A térítő pápisták az egész vita során nyíltan kifejezték a reformátusokkal szembeni ellentétes érzületüket, és ezt az attitűdöt a diskurzusjelölő elemekkel is kifejezésre jutatták. Hogy tudatos retorikai fogás volt-e ez a pápisták részéről, vagy csupán ösztönösen alkalmaztak egy bevett kérdésfordulatot, az a rendelkezésre álló források alapján nem dönthető el.

3.1.3. A *hát* diskurzusjelölő a XVIII. századtól napjainkig

A XVIII. századból származó példák a *hát* partikulának már a nyomósító és retorikus használatát mutatják. Az eddig vizsgált források (az SzT., valamint a sárospataki hitvita) alapján úgy tűnhet, hogy a *hát* főként mondással és kérdéssel kapcsolatos szerkezetekben tűnt fel, azonban ez abból fakad, hogy a források példáinak zöme, a szöveg jellegéből adódóan, mondások és kérdések sorozata. Ám természetesen más szerkezetekben is megjelenik a *hát* diskurzusjelölőként. Gyakorivá válik például a felszólító módú igealak melletti használata is, ahogy azt az MTK. példái is alátámasztják:

- (18a) 1772: *Sijessünk **hát** Vitéz el-érni tzelunkat, Hordozzuk vígyázva, el-kezdett dolgunkatt*
- (18b) 1774: *Térjete **hát** vígan felső hazátokba, Éljetek tsendesen pompás házatokba.*

Szintén sok adat van a korpuszban a *hát* és az *akkor* együttes előfordulására:

- (19a) 1777: *Mért nem vólt **hát akkor** jobb a' tzipra püstöly a' rosdásnál? - úgy már hadra kell menni.*
- (19b) 1905: *Kávéház? No **hát akkor** adjon nekem kávét.*

Ezek (19a–19b) az esetek többféleképpen is magyarázhatók. Mutathatják a *hát* határozószói

---

²⁰ Ezt az értelmezést igazolják napjaink vitaműsorainak az elemzése is, amelyekben a *hát*-os kérdések teljesen hasonlóan viselkednek. Így a szinkrón nyelv használatának a vizsgálata is megerősíti a sárospataki hitvitában a *hát* elemhez társított kommunikációs stratégiát.

kiüresedését, azaz az 'akkor' jelentés eltűnését. De az is elképzelhető, hogy az egyik elem még kötőszó, a másik pedig már diskurzusjelölő. Valamint az eredetileg azonos funkciójú elemek közül az egyik akár nyomatékosíthatja is a másikat, mint ahogy az a *de azonban* esetén is megfigyelhető.

A fordított sorrendű szerkezetekben még erősebben tetten érhető a nyomatékosító funkció:

(20a) 1856: *S **akkor hát** mit haragszik reád? **Hát** nem elég férfinak bolondítja el a fejét?*

(20b) 1875: ***Akkor hát** mégis nekem van igazam - mondá Don Quijote.*

Ráadásul az *akkor* szó a *hát*-hoz hasonlóan önmagában is képes diskurzusjelölőként funkcionálni. Az imént idézett négy példa a *hát* és az *akkor* bizonyos kontextusban való felcserélhetőségét is mutatja. Ha ugyanis a két diskurzusjelölő közül valamelyiket elhagyjuk, a módosított diskurzusrész az eredetivel csaknem megegyező jelentésű lesz. Ugyanúgy nyomósítást fejez ki a *No akkor adjon nekem kávét* szerkezet, mint a *No hát adjon nekem kávét* formula, a kettős diskurzusjelölő pedig még erősebb nyomatékosítást fejez ki.

Továbbra is gyakori a *hát* a kérdésekben: értékelő és érzelmi többlettartalom jelölőjeként a beszélő attitűdjét jelzi, ahogy azt az alábbi példák is mutatják:

(21a) 1802: ***Hát** nem elég ok testverednek olly jeles meg-ditsöittetese?*

(21b) 1901: *Mihaly : Ha nem haragszik, mér nem gyön az asszonyér?*

*Baracs : Én? Az asszonyér? **Hát** tudom én, hol az asszony?*

(21c) 1904: ***Hát** van nekem hazám? Mért hazám Bizánc? Mert adószedőt s hóhért tart nekem?*

A kérdésekben megjelenő *hát* partikula képes a kérdést állítássá átalakítani, így jelezve a beszélőnek a mondandóhoz való viszonyulását. A *hát* az idézett példákban – a diskurzusjelölők általános tulajdonságaitól (vö. Jucker 1993) eltérően – módosítja a kérdés propozicionális tartalmát. A hozott példák *hát*-os kérdései valójában nem is kérdésnek, hanem állításnak tekinthetők, mégpedig ellentétes értelmű állításnak. A kérdések állításként való értelmezésére van egy szabály, az ún. mindenkori állítássá való átértelmezést megkötő konvenció (Kocsány 2001). Ennek megfelelően negatív kérdést pozitív állításként értelmezünk, pozitív kérdést pedig negatív állításként. A kérdés – ha nem tartalmaz semmilyen, az intonáció által jelölt

támadó élt – az arculatrombolást tekintve általában kevésbé fenyegető, mint a kijelentés, így a *hát* diskurzusjelölőnek a használata egy udvariassági stratégiának fogható fel, használatával ugyanis kevésbé lesz agresszív a megnyilatkozás.

Tehát az egyik nyelvhasználati stratégia, ami a kérdésbeli *hát*-hoz köthető, az a kérdés általi állításnak a gyengítése. Mivel a nyelvjárások jellegüknél fogva jobban őrzik a nyelv archaikus vonásait, tájszótárak és nyelvjárási gyűjtések adatait is felhasználtam a *hát* funkcióinak a feltérképezéséhez.

A népnyelvben nagyon gyakori a *hát* partikulával való kérdezés, ezt már 1899-ben megállapította Kosztolányi Zoltán (1899: 541–547), s a mostani nyelvjárási gyűjtések és tájszótárak is igazolják ezt az állítást. Hódmezővásárhelyen például az olyan emberre, aki gyakran kezdi a mondanivalóját a *hát* szóval, a *Hát alatt vőgy is van* szólást használják (ÚMTSz.2/875).

Csűry Bálint a *Szamosháti szótárban* (1935: 368–369) a *hát*-ot egyfelől a továbbfolytatott kérdés bevezető szavaként említi (pl.: *Hát a lú elég nagy vóut?*), másfelől a meglepetés és a csodálkozás tartalmának a jelölőjeként (pl.: *Hát hagyod magad?*), illetve az 'ugyanbizony, vajon' jelentésben is adatozza a partikulát (pl.: *Na, hát mit akārsz? Hát ezek vajom mit akārnānak?*). Bálint Sándor (1957: 575) pedig a *Szegedi szótárban* a kérdésben bevezető szóként említi a *hát*-ot, a *Hát odahaza hogy vattok? Hát ez ki?* példákat hozva. Tóth Imre (1987: 122) az *Ipoly menti palóc tájszótárban* a *hát* szó alakai sokféleségére tér ki: *hāt*, *hā* és *hāt* változatban is ejtik a szót. A *hā* alakot Tóth megfigyelése alapján akkor használják a beszélők, amikor a következő szó mássalhangzóval kezdődik. Ezt a változatot továbbá gyakran a *de* kötőszó helyett is használják az Ipoly mentén.

A regionális tájszótárak a *hát*-nak gazdag jelentéshálózatáról adnak számot. A *Szlavóniai (kórógyi) szótár* (Penavin 1968: 346) például hat különböző jelentését különíti el a szónak (1. kérdés bevezető szava, 2. csodálkozást, megütközést kifejező kérdés bevezető szava, 3. kérdésre adott felelet, 4. 'tehát', 5. a figyelem felcsigázása elbeszélésben, 6. az előző mondatot megerősítő szó), míg az *Ormánysági szótár* (Keresztes 1952: 221–222) kilenc jelentést közöl a *hát*-nál (1. 'igen', 2. 'tehát', 3. magyarázatot váró szó: 'ugyan', 4. valaminek vállalását, elfogadását jelző szó, 5. erős felindultság szava, 6. a figyelemfölcsigázás kifejezője, 7. az elbeszélte cselekmény befejezésének, a megoldásnak a kezdő szava, 8. 'de', 9. az előző mondanivalót megerősítő szó).

A népnyelvi gyűjtések adatai és a tájszótárak szócikkei bővelkednek ugyan a példákban, azonban az egyes funkciók leírására használt terminusok nem egzaktak. Például a *Sza-*

moshádi szótárban (Csűry 1935: 368), a *Szegedi szótárban* (Bálint 1957: 575) és a *Szlavóniai (kórógyi) szótárban* (Penavin 1968: 346) is megjelenik a bevezető szói funkció, azonban a *hát* diskurzusjelölő esetén ez nem sokkal mond többet, mint a *töltelékszó* terminus. Továbbá a megnyilatkozások sokszor már eleve tartalmazzák az adott attitűdöt, amely így nem a vizsgált diskurzusjelölő, jelen esetben a *hát* sajátja, csupán tovább erősíti azt. Például a *Tehetek én arról?! mondat* az intonáció révén már önmagában hordozhatja a csodálkozás mozzanatát, amit a *Hát tehetek én arról?! példában* szereplő *hát* csak felerősít. Azaz az intonációnak is diskurzusjelölői szerepe van, hiszen képes az attitűdöt kifejezni. A *hát* népnyelvben használatos funkcióinak a feltérképezéséhez használt írott források azonban nem jelölték a hangsúly- és hanglejtésvizonyokat, így a fent idézett adatoknál nem voltak információim az intonációra vonatkozóan. Ugyanígy nem adnak az értelmező szótárak sem eligazítást a prozodiáról, de ezek is a tájnyelvi gyűjtésekhez hasonló leírását adják a kérdésbeli *hát*-nak.

A CzF. (1864: 1452) a kérdő *hát*-nak még csak kétféle használati körét írja le: egyrészt kétkedve kérdésre használatos a *hát* (*Hát pénzt kapsz-e?*), másrészt a beszéd tárgyának folytatásakor vagy az attól való eltéréskor alkalmazzák (*Hát még mivel szolgálhatok?*).

Az ÉrtSz. (III/144–145) a kérdést bevezető *hát*-nak azonban már kilenc fő jelentéskörét adja meg. A *hát* eszerint állhat bevezető szóként (*Hát mi újság nálatok?*); szerepelhet nyomósító szóként vagylagos eldöntendő kérdésben (*Hát találkoztál az igazgatóval vagy sem?*); állhat ellenvetést tartalmazó kérdés elején (*Hát nem kell-e mindent megpróbálnunk, hogy minél előbb magára találjon?*). Felveheti az 'ugyan' jelentését is, ilyenkor a bizonytalanság és a találgatás közvetítője lesz (*Ejnye, hát hol járhat most ez a félsz benne?*), kifejezhet csodálkozást, meglepetést, enyhe rosszállást és megütközést (*Hát te hogy kerülsz ide?*) valamint erős felindultságot, haragot is közvetíthet (*Hát tehetek én arról?!).* Bevezethet állító értelmű tagadó kérdést (*Hát nem neveltem én őt tisztességesen?*) és a közlés megerősítését váró kérdést is (*Hát nem?*). Megjelenhet továbbá az események elbeszélésében további részletek iránt érdeklődő kérdésként is (*Hát aztán?*).

Kíváncsi voltam, hogy a szótári információk mennyire vannak összhangban a mai tényleges nyelvhasználati adatokkal, így a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz., <http://corpus.nytud.hu/mnsz>) példái közt, valamint televíziós és rádiós vitaműsorokban, illetve országgyűlési jegyzőkönyvekben néztem meg a *hát* partikula viselkedését a kérdésekben.

A kérdésekben megjelenő *hát*-nak napjainkban háromféle használatát lehet megfigyelni (Kiefer 1988: 112–116), amelyeket az MNSz. adatai segítségével mutatok be. Az első használati mód azonos a meséknél, és a történetmondásnál általános fordulattal: *A lány mégiscsak*

benézett a hetedik szobába. *Hát mit látott? Olyat, amin nagyon elcsodálkozott.*; – *Hát hová ment? – Lement anyukánkhöz.* Ilyenkor a *hát* 'és' jelentésben áll, s azt jelöli, hogy a kérdés a megelőző diskurzus folytatása. A másik esetben a *hát* partikula retorikai kérdésben jelenik meg, olyanban, amelyre a kérdező nem vár választ²¹. Például: *Ez lenne hát a siker titka?; De hát a törvénnyel mi lesz?; Miért kellett hát fölháborodni?* Ezek a kérdések nem a *hát* szócska miatt retorikaiak, anélkül is azok volnának, vagyis nem lesz agrammatikus a kérdés a partikula elhagyásával sem. A *hát* megjelenésének ilyenkor érzelmi oka van (Kiefer 1988: 114), nyomatékosítást fejez ki. A kérdésbeli harmadik használati kör a *hát* modális funkcióját mutatja: *Hát megölte?; Hát megcsinálta a középső hurkot?* Ebben az esetben a *hát* a beszélő attitűdjét jelöli, s magát a propozíciós tartalmat is módosítja. Ha *p*-vel jelöljük a propozíciót, akkor a beszélő vélekedése az volt, hogy nem *p*, ám olyan evidenciák jutottak tudomására, amely szerint *p* áll fenn, vagyis a diskurzusjelölő a beszélő vélekedésének a változását jelzi.

A grammatikalizáción végigment *hát*-ot tartalmazó adatok sorát egészen napjainkig lehetne folytatni. A mai szinkrón korpuszból, a *Parlamenti Napló* jegyzőkönyvéből 1996-ból egy olyan példát mutatok be, amely egyetlen szövegen belül jól példázza a *hát* történeti fejlődését és kiterjedt jelentéshálózatát:

- (22) Dr. Isépy Tamás (KDNP): *Két percre sem lesz szükségem, mert sajnós nem az ellenzék nem következetes, a kormány nem következetes. Miért nem kérte a magyar–román alapszerződéshez a parlament hozzájárulását? Egy szándék megvalósításához miért kéri? Egy szándék megvalósításához! **Hát** ez nem következetesség. Mi éppen azt mondjuk – most ebben a felszólalásban is, a három ellenzéki párt álláspontját –, hogy mi szükségesnek tartjuk a probléma megoldását, de ez nem a probléma megoldása. **Hát** hol van az alapító okirat tartalma? **Hát** azt kell megmondani! **Hát** ahhoz milyen*

21 A retorikai kérdés nem a legszerencsésebb terminus, mivel a retorika többféle kérdésalakzatot is számon tart, pl. interrogatio (költői kérdés), dubitatio (kétkedés), communicatio (tanakodás). A *Retorikai lexikonban* (Adamik 2010) e típusokat Nemesi Attila László a következőképpen határozza meg: a költői kérdés „kérdés formájú, de a kontextus fényében a közlő egyértelmű állásfoglalását sugallmazó, így explicit választ nem váró indirekt beszédaktus, amely érzelmi ráhatással igyekszik meggyőzni a hallgatóságot a sugallt állásfoglalás, attitűd nyilvánvalóságáról” (i.m. 637). A kétkedés: „a belső vívódás, töprengés érzetét keltő, ám valójában a hallgatóságot az író/szónok nagyon is határozott nézőpontjával való azonosulásra ösztönző (ál)kérdés” (i.m. 612), míg a tanakodás „olyan kérdés, amellyel a beszélő/író látszatra bevonja hallgatóságát a közös álláspont, követendő cselekvésirány meghatározásába, miközben „tanácstalansága” mögött nagyon is kiforrott vélemény és tudatos befolyásolási szándék rejtőzik” (i.m. 1185). E kérdéstípusok különbözősége ellenére azonban közös bennük, hogy nem várnak választ a feltett kérdésre, továbbá, hogy hatáskeltő eszközként, befolyásolás céljából használják őket, így a disszertációmban ezekre a kérdésalakzatokra a retorikai kérdés, szónoki kérdés, költői kérdés terminusokat szinonimaként használom.

szándékok? És tessék mondani, 28 százalék meg tudja akadályozni egy szándék megvalósítását?

A *hát* ebben a példában egyrészt kötőszói értelmében szerepel (*Hát ez nem következtetés*), konklúziószóként (vö. Ladányi 1961) viselkedik, azaz a mondanivaló részösszefoglalását végzi el. Másrészt kommunikációs-szervező funkciója van: összeköti a megnyilatkozásokat (*Hát azt kell megmondani!*). A két kérdésben (*Hát hol van az alapító okirat tartalma? Hát ahhoz milyen szándékok?*) pedig a szubjektív és az érzelmi többlettartalom miatt a *hát* a kérdések retorikusságát erősíti. Vagyis a kérdező nem vár választ a feltett kérdésekre, sőt, e kérdések átfordíthatók ellentétes értelmű állításokká (*sehol sincs az alapító okirat; illetve nincsenek semmilyen szándékok*). A *hát* elem folytonos ismétlése pedig még tovább fokozza a retoricitást. Látható tehát, hogy egyik esetben sem megakadási jelzőként áll a *hát*, minden megjelenésének pragmatikai funkciója van.

A jelenkori szinkrón korpuszban a *hát* nagyon gyakran jelent meg kérdő mondatokban, azok közt is legtöbbször szónoki kérdésekben fordult elő. A szónoki kérdésekben megjelenő *hát* diskurzusjelölőhöz köthető nyelvhasználati stratégiát az ATV-n sugárzott *Pro és kontra* című vitaműsorból származó példával szemléltetem:

- (23) Kerényi Imre: *És szerintem maga is érti, hogy mi miről beszélünk, és maga segítsen nekünk, és mi okosak szépen bújjunk össze, nem így, a televízióban, meg a Parlamentben, hatan-nyolcan; hívjon meg embereket, a Hankiss tanár urat hívja meg, a Verebes Istvánt hívja meg. Egy csomó ember a ballibból érti ám, hogy mi mit beszélünk. **Hát** milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet? Melyik isten hatalmazta fel a szoclib tábort, hogy ez így legyen? Mi ezt vitatjuk, és kérjük a maguk segítségét, és ezért ki kell mennünk az utcára. És akkor engem nem zavar, hogy a magyar ATV-n a Fási Ádám hetvenöt darab műsort csinált egyfolytában MSZP-s polgármester-jelöltekkel és képviselőjelöltekkel, mer' akkor majd a mi képviselőjelöltünk, őket bemutatjuk ott. De **hát** így hogy lehet? Hogy az MSZP-s jelöltek hetvenöt műsorban, a mi jelölteink meg sehol. Melyik isten hatalmazta fel magukat erre?*

Ebben a hosszú monológ-részletben a *hát* partikula szónoki kérdésekben jelenik meg, s ezeket a kérdéseket hatáskeltő funkciójuk miatt használja a beszélő, azaz nem vár választ a feltett

kérdésre. Az idézett példa *hát*-os kérdései valójában nem is kérdésnek, hanem állításoknak tekinthetők, mégpedig ellentétes értelmű állításoknak. A *Hát milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet?* kérdés a *Semmilyen alapon sem lehet* állítással egyenértékű, a *De hát így hogy lehet?* kérdés pedig az *Így sehogysem lehet* állítással ekvivalens, s ezt az értelmezést a kérdés hullámszó intonációja is alátámasztja. Ha a kérdésekből elhagyjuk a *hát* elemet, továbbra is szóközi kérdések maradnak, de a *hát* alkalmazása felerősíti a retorikusságukat. Az idézet tágabb kontextusát és az intonációt is figyelembe véve egyértelműen megállapítható, hogy nem megakadásjelenséggént és nem beszéd-töltelék-ként funkcionál a *hát* ezekben a kérdésekben, hanem ellenvetést, illetve az erős felindultságot és a méltatlankodást fejezi ki.

A *Közhang* című műsorból származó részletben is hasonlóképpen viselkedik a *hát* elem:

(24) B: *Az az igazság, hogy mind a két oldalról lehetne mindenfajta példát felhozni, tehát a jobboldal részéről is lehetne ugyanilyen példákat felhozni.*

A: *Konkrétan gyerektáborról?*

B: *Most nem gyerektáborról beszéltem; lehetne felhozni példákat.*

A: ***Hát*** akkor honnan?

A *Hát akkor honnan?* kérdés egy vitázó kérdésnek tekinthető, az A beszélő az előzőleg elhangzott megnyilatkozás igazságértékét kérdőjelezi meg a kérdésével. Nem információt kér a kérdéssel, hanem vitatkozik B álláspontjával, s a kérdés hangsúlyából kiderül, hogy a *hát*-ot annak a nyomatékos kifejezésére használja, hogy szerinte semmilyen példát nem lehet felhozni, vagyis a partikula az ellenvetést erősíti és egyben retorizálja is a kérdést.

Hosszan lehetne még idézni a korpuszból a *hát*-ot tartalmazó kérdéseket. Ami közös bennük, hogy mindben a nyomósító és a kiemelő funkció dominál. A választott korpusz jellege (vitaműsorok, országgyűlési felszólalások) nyilvánvalóan befolyásolta, hogy ez az értelmezési módja került elő a *hát*-nak. A vizsgált anyag azt mutatta, hogy a *hát* partikula a kérdések közül főként a szóközi kérdésekben és a vitázó kérdésekben fordul elő, s szerepe az interpretációs mechanizmus segítése: erősíti a kérdésnek az állításként való értelmezését, ezáltal jelzi a diskurzuszegmens és a beszélő közti viszonyt, vagyis mutatja a beszélő attitűdjét. Ez azonban csupán a *hát*-hoz kötődő egyik lehetséges nyelvhasználati stratégia. A *hát* diskurzusjelölő ugyanis napjainkban kiterjedt jelentéshálózattal rendelkezik. A helyhatározói használat mára

már kikopott a nyelvből, az időhatározói funkció is elavult, de helyükbe több más lépett. A *hát* ugyanis állhat bevezető szóként és töltelékelemként, funkcionálhat kötőszóként, nyomósíthat és kiemelhet, kifejezhet felindultságot, egyszerű csodálkozást vagy kételkedést, valamint indirektebbé is teheti a kérdést. Az általam elkülönített funkciókkal megegyezőket talált egy későbbi vizsgálatában Dér Csilla Ilona (2010a) is az MNSz. tudományos alkorpuszát felhasználva forrásként.

A *hát* diskurzusjelölő használatának gyakoriságát (Dér–Markó 2010) a spontánbeszédben is vizsgálták már. 10 női és 10 férfi adatközlő beszédét elemezve Dér Csilla Ilona és Markó Alexandra azt találták, hogy az életkor növekedésével nő a *hát* diskurzusjelölő használata. A nemek közt ugyan mutatkozott egy kis eltérés, ugyanis a középkorú nők esetén a *hát* használatának visszaesését tapasztalták, de a férfiaknál egyértelmű pozitív korreláció volt az elem használata és az életkor közt (uo. 80). Arra vonatkozóan azonban még semmilyen vizsgálatok nincsenek, hogy milyen az egyes diskurzusjelölők funkcióinak a megoszlása a nemek és az életkor alapján. Ennek kiderítésére 88 adatközlő bevonásával kérdőíves felmérést végeztem, amelynek statisztikai eredményei az 5. fejezetben olvashatók.

Mielőtt áttérnék a következő diskurzusjelölőnek, az *-e* kérdő partikulának a bemutatására, röviden összegzem a *hát*-ról elmondottakat. A *hát* diskurzusjelölő történetét és grammatikálizálódását nyelvhasználati tényezők figyelembevételével vizsgáltam. A legkorábbi adatoktól kezdve végigkövettem a partikula különféle használati módjait: a határozószói, a kötőszói végül a diskurzusjelölői használatot. A diskurzusra vonatkozó információknak a jelzésére először a mondással és kérdezéssel kapcsolatos *hát*-os kifejezések adtak lehetőséget. Majd elszakadva ettől a kontextustól, a *hát* később már önállóan is képes volt jelölni a beszélőnek az attitűdjét. Az 1660-as sárospataki hitvita kérdései pedig a *hát*-nak már a diskurzusjelölői használatát mutatták: a *hát* a térítő pápisták kérdéseiben arculatromboló elemként funkcionált, amellett, hogy jelölte a kérdező és a megkérdezett közti ellentétet, fel is erősítette a kérdés támadó jellegét. A későbbi évszázadok adatai is az értékelő és az érzelmi többlettartalmat, valamint a nyomatékosító funkciót mutatták.

Napjainkra a *hát*-nak a helyhatározói használata már kikopott a nyelvből, az időhatározói funkció elavult, a logikai viszony még használatos, legelterjedtebb azonban a diskurzusjelölői szerep. Az általam vizsgált korpusz elemzése pedig azt mutatta, hogy a *hát* partikula a kérdések közül többnyire a retorikai és a vitázó kérdésekben jelenik meg, s az interpretációs mechanizmust segíti: nyomósító és kiemelő szerepe van valamint felerősíti a kérdések retorikusságát.

A továbbiakban egy másik diskurzusjelölő elem, az *-e* kérdő partikula történetét mutatom be a legkorábbi adatoktól fogva napjainkig.

3.2. Az *-e* diskurzusjelölő története és jelenkori státusa

3.2.1. Az *-e* diskurzusjelölő története

A rokon nyelvi adatok tanúsága alapján (Juhász 1991: 501) az *-e* kérdőszó mai funkciójában valószínűleg már az ősmagyar kor elején is létezett. A vogul példák magánhangzó-megfelelése azonban nem minden esetben szabályos, így feltehető az is, hogy egymástól független belső nyelvi fejleményekről van szó. A TESz. (I: 701) még a finnugor eredetet vallja, az EWUng. (I: 291) azonban már tagadja ezt, az ESz. (Zaicz 2006: 164) pedig belső fejleménynek tekinti a szót.

Az *-e* partikula eredetére vonatkozóan többféle magyarázat is létezik. Berrár (1957: 70) szerint olyan indulatszóból származik az *-e* kérdőszó, amely figyelemfelkeltő mutató névmási szóként, illetve indulatszóként (vö. *Itt van ě!; Ě! Hát tē vagy az?*) ma is megtalálható nyelvjárásainkban. A szófajváltás úgy mehetett végbe, hogy a kérdő mondatokban a figyelemfelkeltő szót elkezdték kérdőszóként használni, s közben a mondat intonációja is megváltozott. Berrár szerint később ez a hangzás szintjén elkülönülő kérdőszói használat állandósult. A TESz. I. kötete (I: 701) is ugyanezt a nézetet vallja, valamint Klemm mondattanában (1925–1942: 17) is az indulatszói eredet olvasható. Ezt az etimológiát erősíti, hogy egyéb partikulák (pl. *csak, vaj*) is kapcsolatba hozhatók indulatszavakkal: a *vaj* indulatszó óhajtó mondatban 'bárcsak', kérdő mondatban 'vajon' jelentésű módosítószóvá adaptálódott (vö. Juhász 1987: 459). Az ESz. (Zaicz 2006: 164) a mutató névmási eredetet vallja, s a szófajváltást olyan szerkezetekre teszi, amelyekben a mutató névmás „határozószók, névszók, névmások, igék után állva a kérdő jelentés hangsúlyozására szolgált”. A nyelveművelő szakirodalomban is az indulatszói eredetet szokták idézni a partikula keletkezése kapcsán (vö. Ferenczy–Ruzsiczky 1964).

A másik fajta eredeztetés Simonyi nevéhez kötődik, aki a kötőszavakkal hozza kapcsolatba az *-e* kérdő partikulát. Elképzelése szerint (Simonyi 1882: 182–184) az *-e* kérdőszó eredetileg feltételes kötőszó volt, amit nyelvemlékeink adatai is megerősítenek. Például: *hisztek-e istenben, én bennem is higgyetek* = 'ha hisztek istenben,'... (lat.: *Creditis in deum, et in me credite*). Simonyi szerint „ez az *-e* szócska talán **hé*-nek hangzott s mindenestül azonos volt a

ha kötőszóval” (1882: 183). A hozott példái és más kódexbeli példák (pl. BécsiK. 243: *Ki tugga ha megfordollon s megboLaffon iftén*”) azonban csak azt bizonyítják, hogy a *ha* kötőszó ’vajon’ jelentésű kérdő partikulaként is használatos volt az eldöntendő függő kérdések bevezetésére. A funkció azonosságából (kérdő mondatbevezető volt mind a két nyelvi elem) azonban még nem következik az, hogy az *-e* kérdő partikula a *ha* feltételes kötőszóból alakult volna ki. A hangtani megfelelést ($e \sim *hé = 'ha'$) pedig rajta kívül más nem vallja. A TESz. az *-e*-ről írt szócikkében (I: 701) el is utasítja ezt a keletkezéstörténetet.

A frissebb nyelvtörténeti szakirodalom (D. Mátai 2003: 231) már nem indulatszóból, csupán „figyelemfelkeltő, indulatszói tulajdonságú mutató névmásból” vezeti le a kérdő partikulát. Az ilyen típusú változás (névmás $\rightarrow$ kérdőszó/partikula) a nyelvtörténetben szabályszerűnek tekinthető, és a morfológiai tagoltság jellegváltozásának egyik alosztályába (Károly 1980: 150–153) sorolható, mely a következő képlet segítségével írható le: $A + B \rightarrow A + \text{segédszó}$. A változás a morféma mennyiségét nem érinti, csupán azok típusa módosul: önálló szóból segédszó (újabb terminussal élve függőszó) keletkezik. Például: *Lány e(z)?* $\rightarrow$ *Lány-e?*; *Lesz e(z)?* $\rightarrow$ *Lesz-e?* A változás szemantikailag is végigvihető. A *Lány ez*, illetve a *Lesz ez* mondatok kijelentő formájukban állításoknak tekinthetők. Kérdő formájuk ugyanúgy hangzik, mint a kijelentő mondat, csak az intonáció változik meg, s a mutató névmás rámutatásszerűen értelmezhető. Az *ez* mutató névmásnak még ma is használatos a rövidebb *e* alakja, amely régebben még gyakoribb volt. A deiktikus rámutató kérdő használatból vált általánossá a nem rámutató kérdő használat, s talán ez állandósult később. Egyéb, szokásosan indulatszónak tartott elemeknél (például *ím, íme, ám*) is megfigyelhető hasonló összefüggés, ugyanis ezek a figyelemfelkeltő, nyomósító módosítószók fokozott érzelmi töltéssel ejtve indulatszók is (Juhász 1987: 460), s szintén névmási eredetűeknek tekinthetők (D. Mátai 2000: 103).

A nyelvészeti szakirodalomban még egy fajta eredeztetés olvasható a kérdőszó kialakulására vonatkozóan. Simoncsics Péter (2003: 241) az indulatszói, illetve a kötőszói eredettől eltérően az uráli **e*-tagadó ígető maradványának tekinti a partikulát. Állítása szerint „ez a tagadóige a megelőző állítással együtt alakítja ki az eldöntendő kérdést” (uo.). Párhuzamként említi a vogul *-a* kérdő partikulát, amely valószínűleg szintén egy tagadószóval, az *at* szócskával hozható kapcsolatba. Jelentésanilag azonban nem teljesen egyértelmű, hogy a tagadást kifejező szóból hogyan vált a bizonytalanság jelölőjévé a partikula, hiszen az *-e* az adott tagmondatban kifejezett állítás igazságára kérdez rá, nem pedig annak ellentétére.

Legelső írásos adatunk az *-e* kérdőszóra a Jókai Kódexből való: *nemde mondamee*

neked (JókK. 53). Itt még a kérdőszó egybeíródik azzal a szóval, amelyre vonatkozik. Az első adatoknál megfigyelhető egybeírások „az (önálló) mondatzó → (önállótlan) simulószó változás bekövetkezését bizonyítják” (Juhász 1991: 503). A kérdőszónak a nyelvtörténet során és a nyelvjárásokban különböző alakváltozataival találkozunk (l. Gombocz–Melich 1914: 1464). A leggyakoribb formák a következők: *é* (*ee, ě*) *ě, í, i, é, e, â*. Ezeken kívül hiátustöltő *j*-vel (*nemdeie* – Serm.Dom.), és ismétlődéses *-ék-e* alakkal (*hallodéke*, vö. Simonyi 1882) is használták a kérdőszót.

A XVI–XVII. századi nyelvtaníróink az *-e* kérdőszó kapcsán csupán a hangalaki sokféleségre és a helyesírási különbségekre tértek ki (l. Toldy 1866, Szathmári 1968), a kérdőszó mondatbeli helyével és használatának szabályaival azonban nem foglalkoztak: Sylvester Jánosnál (vö. Szathmári 1968: 80–83, 131) az *-e* kérdőszó anyanyelvjárásának megfelelően, és az általa fordított *Gyermeki beszélgetésekben* tapasztaltakhoz hasonlóan állandóan *-i* alakú. Szenczi Molnár nyelvtanában (uo. 218) a kérdőszó *-é* vagy *-e* alakban jelenik meg. Geleji Katona István (uo. 247) pedig a *Magyar Grammatikátska* című munkájában magánhangzós végű szavakhoz simán kapcsolja az *-é* hangot kérdőszóként, míg a mássalhangzóra végződőkhöz kötőjellel teszi hozzá a kérdőszót. Pereszlényi Pál *Grammatica lingvae Ungaricae* című művében (uo. 331, 336) az *-e* kérdőszócsonka mindig *-é* alakú és az előző szóhoz kapcsolódik: *Láttadé Pétert?* Tsétsi Jánosnál szintén *-é* formában jelenik meg a partikula (pl. *Atyaé? Paterne?*). A mai sztenderd magyar nyelvben az *-e* alakja használatos a kérdőszónak, de különböző nyelvjárásokban megőrződtek az archaikus *-i/-é* alakok, valamint egyes helyeken az *-e* partikula nyomósításaként az *-éké/-égé* alakváltozatok maradtak fenn.

Az *-e* kérdő partikula használatával kapcsolatban azonban már nagyon hamar felmerült a kérdőszó mondatbeli helyének a problematikája, ugyanis az egész nyelvtörténetet végigkíséri a partikula nem a mai sztenderd helyen való előfordulása. A korai példák is igazolják, hogy nem „modernkori nyelvi hibáról, illetve hanyagságról” van szó a partikula nem szokványos használatánál, hanem arról, hogy e diskurzusjelölőhöz meghatározott nyelvi stratégia kötődik. A gyűjtött adatok és egy felmérés (Kassai 1994a: 125–130) eredményei is meggyőzően igazolják, hogy a jelenkori nem sztenderd szerkezetek nem magyarázhatók azzal, hogy mind nyelvjárásiak, szépirodalmiak vagy marginális példák lennének. Az anyanyelvi beszélők ugyanis aktívan használják az előíró szempontból „helytelennek” minősített alakokat, azaz ezek a szerkezetek is betöltik a kommunikációs céljukat, másként nem terjednének annyira a beszélt nyelvben.

Az *-e* kérdőszóhoz kötődő nyelvhasználati stratégiák bemutatásakor tehát elkerülhetet-

len a nem sztenderd alakok vizsgálata, valamint érdemes azt is megnézni, mikortól kapcsolódnak előíró szabályok a partikula használatához. Ezért a továbbiakban először az *-e* kérdőszó szórendi helyére vonatkozó legkorábbi nyelvhelyességi szabályokat mutatom be, majd a Huszita Bibliából származó példákat ismertetem, utána pedig a nyelvjárási és a köznyelvi adatokat mutatom be a diskurzusjelölő funkciójának minél teljesebb leírása érdekében.

3.2.2. Az *-e* kérdő partikula szórendi helyére vonatkozó nyelvhelyességi szabályok

A legkorábbi nyelvtanaink (Sylvester János, Szenczi Molnár, Geleji Katona István, Pereszlényi Pál, Tsétsi János) még nem fogalmaztak meg előíró vagy leíró szabályokat az *-e* partikula helyére és használatára vonatkozóan, csupán a kérdőszó hangalakjával foglalkoztak (vö. Toldy 1866, Szathmári 1968). A nyelvművelő szakirodalomban az *-e* kérdőszó használati szabálya legkorábban az 1870-es években jelenik meg. Szakirodalmi vizsgálódásaim alapján először Imre Sándor rögzítette az 1873-as művében (*A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira*) a kérdő *-e* szócska használatával kapcsolatos problémát: „Nagy baj van a kérdő „*e*”-vel is. Mondjuk: „*Azon kezd töprenkedni az ember, hogy nem-e fog kelleni a kormánynak ellenzéket teremteni?*”... „*Teheted-e ezt fel rólam?*”? „*Láthattad-e volna megindulás nélkül?*” (Imre 1873: 171). Imre azonban a példák közlésén túl – az akkori szakirodalomban szinte egyedülálló módon²² – magyarázatot is próbál adni a jelenségre. Íme: „Látni való, hogy a hangsúly megváltozott helye okozza mindezt. A mondat elejére törekszik, s így törvény és gyakorlat ellen az „*e*” is nem a valóban nyomatékos állítmány után, még pedig az igekötő vagy segédigével összetett egész állítmány után, hanem előbb, ennek alkatrésze vagy éppen a mondatnak elől álló, de nem nyomatékos tagja után teszik” (Imre 1873: 171). A jelenség terjedésére vonatkozóan is ad előrejelzést Imre, ezt írja ugyanis: „Ez úton haladva várhatunk ilyen kifejezéseket: „*Rendbe-e hoztad már dolgaidat?*”, „*Mondd meg, vajon-e elmenjek?*” (uo.). Imre azonban csak a főmondati partikulával foglalkozik, jöllehet, a fentebb idézett példái között is találunk alárendelt mellékmondatban szereplő *-e* kérdőszót („*Azon kezd töprenkedni az ember, hogy nem-e fog kelleni...*”, „*Mondd meg, vajon-e elmenjek?*”).

A nyelvhelyességi irodalomban Simonyi Zsigmond *Antibarbarus* (1879) című műve tekinthető a következő leírásnak az *-e* kérdőszó használatáról. Ő az alábbiakat mondja: „A

²² A szakirodalomban egy másikfajta indoklás is elterjedt a jelenségre, de ennek magyarázóértéke, illetve igazsága nem bizonyítható. Szarvas Gábor szerint „idegen ajkúaktól” származik a jelenség (1916: 469).

kérdő-*e* szócska a köz nyelvszokás szerint mindig az igéhez csatlakozik, kerülendő tehát az a vidékiesség, mely néha más szavakhoz függeszti; p. (= például) *nem-e jött meg*: inh. (= inkább helyette) *nem j.-e meg*, *el-e ment*: inh. *element-e*” (Simonyi 1879: 53). Ahogy az idézet is mutatja, Simonyi vidékiesnek, azaz sztenderd alattinak tartja a nem az igéhez kapcsolt kérdőszót, s egyértelműen helyteleníti a partikula ilyen használatát (l. még Simonyi 1903: 16).

A két, fentebb idézett műtől kezdődően sorra jelentek meg az -*e* főmondati használatára vonatkozó előíró szabályok a különböző iskolai nyelvtanokban (Balassa [é.n.]: 91), nyelvhelyességi könyvekben (Simonyi 1903: 16; Kelemen 1918: 92–93; Kosztolányi [1932]; Dengl 1937: 218) és folyóiratokban (Magyar Nyelv: I/431 /Erdős 1905/, I/459 /Szász 1905/, III/418 /Lehr 1907/, VII/440 /Viszota 1911/, XVI/128 /Sági 1920/ stb.). Az idézett művek sorát egészen napjainkig lehet folytatni (pl. Ferenczy–Ruzsiczky 1964: 245–247, Ferenczy 1980: 170, Lőrincze 1980, NyKk. I: 453–454). Az -*e* kérdő partikula nem sztenderd használata ellen a különböző nyelvművelő rádió- és tévéműsorokban is gyakran szót emeltek, legutóbb például az MTV *Szarvashiba* című műsorának egyik adásában (idézi Zsádon 2009 <http://index.hu/kultur/korrektor/csodaszar/>) marasztalták el a jelenséget.

Az -*e* kérdő partikula sztenderd használatára a következő szabályok vonatkoznak: Főmondati eldöntendő kérdő mondat esetén vagy a VP utolsó három szótagjára eső sajátos, középső-magas-mély intonációt alkalmazunk, vagy a V-hez illesztett -*e* kérdőszót (vö. É. Kiss 1992: 147, 2004: 17). Például: *Megírtad már a dolgozatot?* vagy *Megírtad-e már a dolgozatot?* Az előbbi esetben egy láthatatlan, szuprasegmentális tényező jelöli a mondat fajtáját, míg az utóbbinál egy látható jelölő (az -*e* kérdő partikula) található. Vagyis a főmondatban az -*e* csupán egy lehetséges alternatíva a hanglejtés mellett.

Alárendelt eldöntendő kérdő mondat esetén vagy kitesszük a kérdő partikulát (pl. *János megkérdezte, hogy megírtad-e már a dolgozatot*) vagy pedig az intonációval jelezzük a kérdést (pl. *János megkérdezte, hogy megírtad már a dolgozatot*).

Ha azonban az alárendelt mondat kérdőszót tartalmaz, akkor nem jelenhet meg a mondatban az -*e* kérdő partikula, ugyanis az -*e* és a kérdőszó egymással összeférhetetlenek (Kenesei 1992: 691). Vagyis rosszulformált a **Szeretném tudni, hogy mit ebédeltél-e* mondat, viszont jólformáltak a *Szeretném tudni, hogy mit ebédeltél*, illetve a *Szeretném tudni, hogy ebédeltél-e* mondatok.

A normatív nyelvtanok (pl. Tompa 1961–1962), tankönyvek, illetve nyelvművelő írások (pl. Ferenczy–Ruzsiczky 1964: 245–247) és kézikönyvek (pl. NyKk. I: 454–454) az -*e* kérdőszó szórendjét a következő szabályokkal adják meg. Egyszerű állítmány esetén az -*e* az

állítmányhoz csatolandó (pl. *Alszik-e Péter?*), összetett állítmány esetén pedig az állítmány igei részéhez (pl. *Beteg volt-e Péter?*). Ha az állítmány feltételes módú összetett igealak (pl. *Megette volna*), akkor a segédigéhez járul a kérdőszó (*Megette volna-e?*), ha viszont a *fog*, *kell* segédigével szerkesztett az állítmány (pl. *Meg fogja tenni*), akkor a ragozott rész után csatolandó (*Meg fogja-e tenni?*). Ugyanezek a szabályok érvényesek a mellékmondati típusokra is, tehát az előző példákat felhasználva alárendelt mondatban az alábbi szórendű variációk a normatívok: *Nem tudom, hogy alszik-e Péter*; *Nem tudom, hogy beteg volt-e Péter*; *Nem tudom, hogy megette volna-e*; *Nem tudom, hogy meg fogja-e tenni*.

Ezek az alapesetekon kívül a továbbiakra kell még ügyelni a kérdő partikula elhelyezésekor (vö. Ferenczy–Ruzsiczky 1964: 245–246). Ha a mondat tagadószt és igekötőt is tartalmaz, akkor a kérdőszó az ige után teendő (pl. *Nem eszed-e meg?*), ha pedig még a *volna* elem is megjelenik a mondatban az előbbieket mellett, akkor ahhoz kapcsolódik a kérdő partikula (pl. *Nem ette volna-e meg?*). Hiányos szerkezetű kérdő mondatban pedig a megmaradt összetevőhöz (igekötőhöz (*Meg-e?*), tagadószóhoz (*Nem-e?*), egyéb mondatrészhez (*Péter-e?*)) járulhat a kérdőszó. Nehezíti a névszói állítmányú mondatokban a partikula helyének a megtalálását, hogy „nem mindig egyértelmű, hogy a mondatban, melyik névszó az állítmány és melyik az alany” (É. Kiss 2004: 18). Például a *Kovács Péter a cég elnöke* mondat *-e* kérdőszóval ellátása okozhat problémát. A határozottság segíthet ilyenkor az állítmány azonosításában, ugyanis általában a határozottabb névszó az alany, míg a határozatlanabb az állítmány. Ám ha mindkét névszó egyformán határozott, akkor a fókuszban lévő névszót tartjuk állítmánynak és ahhoz kapcsoljuk a kérdő partikulát (pl. *KOVÁCS PÉTER-e a cég elnöke?*). E szabályoktól eltérő szórendi variációk is megjelennek azonban mind a nyelvtörténet korai szakaszában (l. 3.2.3. fejezet), mind pedig napjainkban a nyelvjárásokban (3.2.4.), a köznyelvben és a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiban is (3.2.5. és 3.2.6.).

Láthatjuk, hogy elég sokféle szabály létezik az *-e* kérdő partikula sztenderd szórendi helyére vonatkozóan. É. Kiss Katalin (2004: 20) diszjunktív szabályoknak tartja ezeket az előírásokat, ugyanis a különböző mondat típusokra más és más szabályok érvényesek. Ez a sok előírás azonban az emberi agy számára nagy megterhelést jelent, nem véletlen, hogy a beszélők többsége az alapesetektől eltérő mondatokban rosszul használja a kérdő partikulát. É. Kiss szerint a nyelvek igyekeznek elkerülni a diszjunktív szabályokat, s „ha egy jelenség mégis csak diszjunktív szabállyal írható le, az arra utal, hogy az adott jelenség átmeneti állapotban van” (uo.). Ezt az átmenetet a következő fejezetben bemutatandó nyelvtörténeti adatok is igazolják.

A generatív mondattan elméletét felhasználva az *-e* kérdőszó használatára vonatkozóan az alábbi megállapítások tehetők. A magyar mondat mélyszerkezetében az *-e* kérdő partikula egyszerű mondat esetén a VP-hez csatolt pozícióban jelenik meg, az ige INFL (Tense) pozíciójában, hiszen csak véges alakú igéhez kapcsolható hozzá a kérdőelem (vö. Kenesei 1992: 692). A sztenderdben ezen a helyén is marad a partikula, míg a nem sztenderd nyelvhasználat esetén előremozdul a VP elé (pl. a NEG-be). A függő kérdésekben pedig az *-e* kérdőszó a C csomópont alatt helyezkedik el. A C ugyanis olyan mondatbevezető hely, amely a mondat típusát adja meg, vagyis arra vonatkozóan hordoz információt, hogy az alárendelt mondat kérdés-e avagy sem. Innen kerül aztán a kérdőelem fejmozgatással az igére, majd emeléssel az INFL pozíciójába. Alárendelésnél a nem sztenderd ugyanazokat a mozgatásos, emeléses variánsokat használja, mint a nem sztenderd főmondati kérdő partikula esetén.

A nyelvművelő hagyomány (vö. NyKk. I: 453–454) csak a főmondati eldöntendő kérdéssel foglalkozik: „Az *-e* vagy *-é* kérdőszót – néha a *vajon*-nal együtt – az eldöntendő kérdés kifejezésére használjuk olyankor, amikor a hanglejtés maga nem tünteti föl a mondat kérdő jellegét.” Az idézett rész ugyan igaz a függő eldöntendő kérdésekre is, de expliciten nincs ki-mondva a definícióban – csak kikövetkeztethető belőle –, hogy ilyenkor nem választható, hanem kötelező az *-e* kérdőszó használata. A beszédben az alárendelt kérdés használatát is sokszor elvétik a nyelvhasználók, mégis kevesebb az erre vonatkozó szabály (pl. Ferenczy 1980: 170) a nyelvhelyességi művekben. Annál több előírás és szabályféleség olvasható a főmondati partikulával kapcsolatban. A kétféle (fő- és mellékmondatbeli) használatot valószínűleg azért nem különböztetik meg a nyelvművelő hagyományban, mert ha nem a partikula kötelezősége a kérdés, hanem az, hogy mihez kapcsolódik az *-e*, akkor mindkét esetben ugyanazok a típusok fordulnak elő.

A nem sztenderd alakok nem csupán a beszélt nyelvben, hanem a szépirodalom nyelvében is megtalálhatók. A jelenségre már Zrínyitől is van klasszikus irodalmi példánk (ismer-teti Szász 1905: 459–460): *Nem-é viperákat keblemben neveltem?* (I. ének 19. versszak 2.sor); *Siklós várában-é ti akartok futni?* (III. ének 73. versszak 1.sor). De jóval később is megtalál-ható ez a szerkezet az irodalomban. Például Madách előszeretettel használta a *nem-e* kezdetű kérdéseket fő művében is, s ezeket a szerkezeteket Arany „A *nem-e* mindenütt rossz” meg-jegyzés kíséretében rendre kijavította (idézi Szabó T. 1969: 195). Jókaitól is tudunk példát hozni a jelenségre, *A janicsárok végnapjai* című regényében olvasható az alábbi idézet: *Bizonyosan nem ily hatalmas mint most, de nem-e boldogabb?* Valamint Vajda is gyakran használta műveiben a *nem-e* szerkezetet; *Hajón, A köröndnél, A szomorú körutas* című versé-

ből, valamint az *Ábel és Aranka* és a *Béla királyfi* című elbeszélő művéből is adatolhatók a nem sztenderd *nem-e* kezdetű kérdések.

S nem csupán az irodalomban találunk példát az *-e* kérdőszó furcsa használatára, hanem hivatalos iratokban is, például a katolikus püspöki kar pásztorleveleiben: (idézi Sági 1920: 128): „... *harcza a kenyérért, a több igazságért, vagy nem-e inkább a legádázabb válsággyűlölet s a kereszténység üldözése?*”, illetve „*nem-e a legszégyenteljesebb erőszak tombolása...?*” Talán csak a legelső irodalmi példa, a Zrínyitől származó maradt visszhang nélkül, de az azóta használt nem sztenderd szórendű szerkezeteket szinte kivétel nélkül bírálták a nyelvműveléssel foglalkozók.

A nyelvművelő szakirodalomban fellelhető számos előíró szabály és bírálat ellenére is végigkíséri azonban a nyelvtörténetet a partikula más helyen való megjelenése. A kódexbeli adatokra és napjaink nem sztenderd szerkezeteire azonban különböző magyarázat adható. A következőkben először a legkorábbi adatolható, a mai sztenderd formától eltérő alakokat mutatom be.

3.2.3. Az *-e* kérdő partikula a Huszita Bibliában

Az *-e* kérdő partikula nem szokásos használatának első rögzített példája a Huszita Bibliában található. Itt az *-e* kérdőszó az állítmány után áll, de nem közvetlenül utána, hanem messzebb tőle. *A magyar nyelv történeti nyelvtanának* II/2 kötete (Pólya 1992b: 35) a következő példákat közli az „általános szabálytól eltérő” (i.m.) jelenségre: *Nemdč harō ferfiakat megbekozottakat črčtēc a tůz kozčpibē ē?* (BécsiK. 133 / (91)); *Midčnēm oroslānac kolko agga o zauat ē o barlangiabol hanemha ragadand valamit* (BécsiK. 218 / (4)); *Midenem monğa s'on e ember es ember zúltet o benne* (AporK. 84). A történeti nyelvtan azonban az adatok közlésén túl a Huszita Biblián belül is kivételes szórendű példákhoz nem rendel szabályt, nem ad magyarázatot. S bár kétségkívül kevesebb az ilyen szokatlan szórendű példa a Huszita Bibliában, mint a megszokott, a mai sztenderdnek megfelelő szórendű, mégis számolnunk kell ezekkel az adatokkal is. Véleményem szerint többféle magyarázat is adódhat a létezésükre. Lehet, hogy idegen hatást tükröznek ezek a szerkezetek. Ennek eldöntéséhez meg kell néznünk a latin szöveget. A Bécsi kódex fentebb idézett helyein a latinban a következő található: BécsiK. 133 / (91) – *Nonne tres viros misimus in medium ignis compeditos*; BécsiK. 218 / (4) – *numquid dabit catulus leonis vocem de cubili suo, nisi*

aliquid apprehenderit? Ha valóban latin hatással volna dolgunk, akkor az eredeti szövegbeli többi *nonne* ('nemde?', *ugye?*') és *numquid* ('vajon ki?', *vajon mi?*') kezdetű, hasonló felépítésű mondatban is rendre külön lenne az *-e* kérdőszó az igétől (/állítmánytól). A többi kódexbeli adat azonban nem ezt mutatja.

A jelenség másik magyarázata lehetne az is, hogy a kódexbeli adatoknál az *-e* kérdőszó az előttük álló frázisokat kérdőjelezi meg. Így például a Bécsi kódex *Nemdč harō ferfiakat megbekozottakat črčztēc a tůz kozčpibé é?* példája a mai nyelvhasználat szerint a következőképpen hangzana: ('Valóban) a tűz közepébe eresztettek három megkötözött férfit?' (a *tűz közepébe* szerkezetben lenne a hangsúly). A latin megfelelő azonban világosan kizárja ezt az olvasatot, s a többi fentebb idézett példa latin eredetije sem engedi meg ezt az értelmezést. Érdekes azonban azt is figyelembe venni, hogy az *-e* partikula a magyar nyelv korai szakaszában nem csupán a mondat eldöntendő kérdő jellegének kifejezésére volt használatos. A nyelvtörténeti szakirodalom szerint „az eldöntendő kérdésben a partikula szerepe a nyomósító funkció volt: a kérdés szempontjából a fontos részt emelte ki” (Gallasy 2003: 257). Ha elfogadjuk az *-e* partikulának ezt a nyomósító szerepét, akkor gondolhatunk arra is, hogy fókuszértelmezés is társul(hat) hozzá. A gond ezzel az elképzeléssel az, hogy az *-e* kérdőszó nem fókuszhelyzetben áll, hanem a mondat végén, ahogy azt az alábbi, Müncheni Kódexből származó példa is mutatja: *Nemde két verebek adatnak egy fél pénzen e?* (MünchK.32b).

A furcsa szórendű kódexbeli példák esetén hipotézisként feltehetjük, hogy kommunikációs ok áll a háttérükben, vagyis hogy a latin nyelvi megfelelőktől eltérően a kódexfordító úgy érezhette, hogy az előtte lévő frázist kérdőjelezi meg az *-e*, vagyis az lehetett a hangsúlyos az ő nyelvváltozatában. Ezt a stratégiát támogatja a fentebb már idézett szakirodalom is (Gallasy 2003: 257). Ekkor azt feltételezhetjük, hogy a fordító nem követte híven az eredeti szöveg szerkezetét és tartalmát. Egy másik okként az is felmerülhet, hogy a magyarra átültető személy nyelvjárásának hagyománya adott lehetőséget az *-e* kérdőszó szokatlan elhelyezkedésére. A kódexek esetén egyébként is gyakori, hogy a fordító, illetve a másoló „kiesik” a másolói szerepéből, és nyelvjárásának a jelenségeit viszi bele akaratlanul is a szövegbe. Ennek a stratégiának az alátámasztásához azonban nyelvjárástörténeti vizsgálatok lennének szükségesek.

A szórend az aktuális tagolásban is szerepet játszik, így érdemes ilyen szempontból is figyelembe venni a kódexbeli példákat. Előfordul, hogy nem a megszokott sorrendet használják a beszélők az aktuális tagolás jelzésére, hanem sajátosan módosult szórendet alakítanak ki. Gallasy (2003: 488) ezzel indokolja „a kérdő partikula esetenkénti elmozdulását az ige utáni

szórendi helyzetből a főhírt követő helyre”. Például: *nemdž o anna mondati marianac ě* (MünchK.20va). Simonyi is a mondat szórendjével hozza kapcsolatba a jelenséget, szerinte az „-é-nek szórendi szerepe régi nyelvelméleinkben ... még nincs annyira megállapodva, mint újabb nyelvünkben” (1882: 186).

Az ősmagyar korban a nyelv szórendje SOV volt, majd emellé kialakult az SVO sorrend is. Az ómagyar korban pedig mind az SOV, mind az SVO sorrendű mondat használatos volt. A nyelvtörténeti irodalom (Gallasy 2003: 483) szerint ekkor még mindkét fajta mondat nyomatéktalan lehetett. A beszédhelyzettől függően kezdett alakíthatóvá válni a szórend, erre a korra vezethető vissza a szórend és az aktuális tagolás összefonódása.

A szórendet tovább vizsgálva meghatározható az a csomópont is, amely alatt az *-e* helyet foglal. Ha elfogadjuk, hogy a magyar SOV típusú nyelv volt, akkor feltételezhetjük, hogy az *-e* a mondatvégi C csomópontban helyezkedett el, és „innét mozoghatott előre, a szórend megváltozása miatti némi bizonytalankodás után” (Kenesei 1992: 693). Vagyis az ige és a kérdő partikula fonológiaiilag egy összetevőt alkotott, s mikor a mondat szórendjének megváltozása következtében az ige előbbre került, szükségszerűen a kérdőszó is vele mozgott előre. Az *-e* kérdőszó C alá helyezését egy klasszikus SOV nyelv, a török példái is alátámasztják. A C csomópont, a mondatbevezető klasszikusan az alárendelt kötőszó (*hogy, that*) helye. Ám a C-t nem csupán kötőszóval lehet kitölteni, hanem más elemekkel is. Észt, lengyel, orosz, berber és ír példák azt bizonyítják, hogy ezekben a nyelvekben a *vajon* kérdőszócska a C helyen jelenik meg, egy teljes mondat előtt. Az *-e* tehát felfogható olyan kérdő operátorként is, amelynek hatóköre az egész tagmondatra kiterjed.

A Huszita Bibliában előforduló szokatlan kérdőszóhelyzetre több (ismert) írott adat sajnos nincsen.²³ Az *-e* kérdőszó ilyen jellegű használata ellen valószínűleg ezért nem találunk semmilyen megjegyzést vagy előírást a nyelvhelyességi irodalomban, valamint amiatt, hogy a szórend változásával és a szórendnek az aktuális tagolással való összefonódásával hozzák kapcsolatba a jelenséget. Annál inkább találunk tiltásokat az *-e* kérdőszó másik fajta elhelyezkedése ellen, amikor az állítmány helyett más mondatrészhez kapcsolódik a kérdőszó. Az *-e* diskurzusjelölő funkcióinak a teljes feltérképezéséhez ezért napjaink nem sztenderd szerkezeit is figyelembe kell venni, így a továbbiakban a nyelvjárási és a köznyelvi nem sztenderd *-e*

23 Kassai (1994b: 46) közöl egy gyermeknyelvi adatot: *Ebbe [!] nincs tea-e?*, ami azt igazolja, hogy a nyelvelsajátítás folyamatában is előfordul ez a jelenség. Vagyis érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy a gyermekeknél melyik életkori szakaszban és hogyan történik az *-e* kérdőszós kifejezések elsajátítása, valamint rögzíteni, hogy a tanulás során milyen, a sztenderdtől eltérő sorrendet alkalmaznak a gyerekek, és az milyen stratégiának feleltethető meg. Elképzelhető, hogy az egyének szintjén is megjelenik a mondat összetevőinek az átrendeződése, ugyanúgy, mint a nyelv történetében. Viszont azt is figyelembe kell venni, hogy kísérleti adatok szerint (Pléh 1998) a megértés szempontjából mind az SVO, mind az SOV szórend alapszórendnek tekinthető.

kérdő partikulás adatokat mutatom be.

3.2.4. A nyelvjárások -e kérdő partikulás adatai

Az -e kérdő partikulának a nyelvjárásokban a köznyelvitől eltérő alakjával, illetve a sztenderdtől eltérő helyével is találkozni. Alaktani variánsnak tekinthető az -éké változat, amely azonban a regionális kötöttségen túl lexikális megszorításokkal is rendelkezik. Ugyanis az -éké alak az *Ormánysági szótár* (Keresztes 1952: 120) szerint mindössze a következő igékkel használatos: *Hallod-éké? Látod-éké*, illetve *Ládd-éké?* A népnyelvben a kérdőszó nyomatékosítását fejezik ki ezekkel a variánsokkal. Az -e kérdőszó indulatszói eredete érhető tetten a *ládd-éké* és a *látod-éké* alakok esetén, amelyeket gyakran valamire való rácsodálkozásakor feleletként mondanak (uo.). Az -éké változat mellett -égé variánsát is adatolták a kérdőszónak Aranyosszékről: *tudad-ég-é, hallad-ég-é* (Szinnyei 2003: 449).

A nyelv művelő szakirodalomban Lőrincze (1980: 3) idéz olyan nyelvjárási példákat, ahol az -e nem a sztenderd helyen áll: *El-e ment, meg-e mondta, nem-e tudod*. Az -e kérdő partikula vándorlása ugyanis bizonyos nyelvjárásokban teljesen természetes jelenségnek számít. Például: a nyitravidéki palócoknál (vö. Dengl 1937: 218), az esztergomi nyelvjárásban: *Megnézi, ha sebet nem-e kapott* (idézi Lehr 1907: 418) vagy a Dunántúlon (vö. Szabó T. 1969: 198), illetve a Tisza mentén (vö. Kelemen 1918: 92). A Felső-Duna bal partján (vö. Horger 1934: 170) például a kérdő -e az állítmányt megelőző szó után áll: *Oda-é mész? Itthon-i van a naccságos úr? Kiszenn-é vattok? Szót-e fogad?* A legkorábbi adatolható, írásban is közölt nyelvjárási példák az 1880-as évek környékéről valók. Ekkoriban Tolnában, Pest megyében, Bácskában (Baján), illetve Vas megyében jegyezték fel a kérdőszó nem sztenderd használatát. Erdős (1905: 431) a hódmezővásárhelyi népnyelv egyik sajátosságaként idézi a jelenséget, a *Látta kend-é már az új tanítót?* példával illusztrálva, s ő teszi fel először a szakirodalomban azt a kérdést, hogy „Mi az oka annak, hogy bár e mondat legalábbis 14–15-féleképpen variálható a nélkül, hogy a szórend ennyiféle változtatása mellett a mondat alkotása helytelenné válnék: a nép mégis éppen azt a formát választja, amely a köznyelvérték tekintetében kifogás alá esik?” (Erdős 1905: 431). Vagyis felmerül a magyarázat igénye ezeknél a szerkezeteknél, ám mégsem találunk indoklást a dialektológiai szakirodalomban.

Kiss (2001: 367) az -e kérdőszó szórendjénél regionális eltérést manapság a palóc vidékeken, az Alföldön és a Dunántúl egyes részein lát, mégpedig azt, hogy az állítmány taga-

dásakor a kérdőszó a tagadószóhoz járul. Például (idézi uo.): *Kérdézte, hogy nem-ë láttad esetleg Pistát* (Kiskunfélegyháza); *jöttek keresni, hogy nem-ë láttuk* (Petőfiszállás); *nem-ë gyün el, kérdézzíték még* (Mihályi). Palóc vidékeken ezenkívül gyakori még a partikula igekötőhöz csatlakozása is, ami még megtalálható a Rábaközben, illetve alkalmi jelleggel a Tiszántúlon is. Példaként Kiss (uo.) a következő adatokat hozza: *Nem tudom, hogy ki-ë szétték má a hajmájukat* (Kupusztina), *Nem tom, még-ë főt má az ebéd* (Kisnémedi). Markó (1981: 61) pedig Kiskanizsáról adatolja a tagadószóhoz kapcsolt -e kérdőszót: *Nëm tudom, a kányák nëm-ë aszt érëszték*.

Az -e kérdő partikula nyelvjárási használatának szabályairól, funkciójáról, az esetleges kontaktushatásokról azonban a nyelvészeti szakirodalomban nem található semmilyen magyarázat, csupán említés szintjén foglalkoznak a jelenséggel. Egyedül Csüry Bálint *Szamosháti szótárában* olvasható az adatokon túl egy mondatnyi használati megjegyzés, miszerint „szétválasztó mondatokban” is használták az -e kérdő szócskát, példaként e jelenségre a szerző az *It mentek nem tom a templomba-e, hova-e*, illetve a *Tudom is én asszony-e, jány-e, mi-e?* mondatokat idézi (1935: 184). Ám a nem sztenderd szórendű példákról semmiféle indoklás nem található.

Az látszik csak biztosnak, hogy azokban a nyelvjárásokban, ahol az -e kérdőszó nem sztenderd használata is szabályosnak számít, többféle nem sztenderd mondatbeli helye létezik ennek a kérdésfajtnak, mint a köznyelvben. Ez valószínűleg kapcsolatba hozható a partikula eredetével (vö. 3.2.1. fejezet), vagyis az archaikusabb nyelvjárásokban a kérdő modális alapérték mellett feltételezhető, hogy megmaradt a partikulának a figyelemfelkeltő és kiemelő funkciója. Vagyis az érzelmileg hangsúlyozni kívánt elemhez teszik hozzá a nyelvjárási beszélők a kérdőszót, és így az a mondat végéről a mondat elejére, az állítmány elé is vándorolhat. Azaz egyes nyelvjárásokban a partikula rámutató indulatszói, érzelemkifejező ereje még erősen él, olyannyira, hogy ez a funkció felülír(hat)ja a sztenderdnek számító kérdezős stratégiát. Azonban a jelenség mai elterjedtségének és gyakoriságának a feltérképezéséhez további dialektológiai vizsgálatok lennének szükségesek.

Az 1988-as Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat keretén belül foglalkoztak az -e kérdőszóval, ám a nem sztenderd használati módok közül csak a tagadószóhoz kapcsolt -e partikulás mondatok (*nem-e*) megítélését nézték. A vizsgálat során a *Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar* mondat grammatikalitását mérték, illetve a *Leültem és megkérdeztem egy másik utast, hogy nem-e késik a vonatom* mondat írásbeli hibajavítását tesztelték. Az első mondatot a mintának az egyharmada (37,7%) ítélte helyesnek, s a független változók vizsgálata azt mu-

tatta, hogy a lakhely hatása mindkét nemnél szignifikáns: a fővárosiaknak 26%-a, a vidéki városban lakóknak 28%-a, a nagyközségekben élőknek 47%-a, a kisebb falvak lakosainak pedig 55%-a ítélte helyesnek a nem sztenderd mondatot (Kontra 2003: 156). Vagyis minél kisebb a település mérete, a település lakói közül annál többen ítélik helyesnek a nem sztenderd szerkezeteket, legalábbis, ami a 30 év fölötti nyelvhasználókat illeti. A vizsgálat azt is igazolta, hogy a nyelvművelési javakat nem fogyasztók nagyobb arányban ítélték jónak a tagadószóhoz kapcsolt *-e* partikulát, mint a nyelvművelő műsorokat hallgatók (uo.). A hibajavításos feladat is hasonló eredménnyel zárult (Kontra 2003: 157): az adatközlők fele helyesnek ítélte a *nem-e késik a vonat* alakot. Vagyis a falvak középkorú és idős lakóinál erőteljesebb a nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetek használata. Ezt támasztják alá a fejezet elején már idézett, csak a nyelvjárásokban előforduló olyan adatok is, amikor a névszói-igei állítmány névszói részéhez kapcsolódik a kérdőszó. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvjárásokban erősebb az a tendencia, hogy a nemfókuszos mondatokban a főhangsúlyt hordozó elem után következik a kérdőszó (függetlenül az elem igei vagy nem igei voltától), míg a köznyelv sztenderd változatában a partikula a ragozott ige után jelenik meg. Azonban, ahogy arra Kassai rámutat (1993: 95), „az elemzett teljesítménybeli különbségek egyetlen szociológiai tényező esetében sem érik el a szignifikanciaszintet”, ami azt jelenti, hogy a kapott eredmények cáfolják azt a szakirodalombeli vélekedést, amely szerint a nem sztenderd alakok nyelvjárásiak vagy népiesek lennének (uo. 96).

3.2.5. Napjaink köznyelvi nem sztenderd *-e* kérdő partikulás szerkezetei

A mai magyar nyelvben, annak is főként a beszélt változatában gyakoriak az olyan *-e* diskurzusjelölős szerkezetek, ahol a kérdőszó nem a sztenderd helyen áll (Kenesei 2004: 15). Például: *nem-e jön; nem-e szükséges; rossz-e volt a vacsora; el-e ment; kértél-e volna pénzt; fát-e vág; magázzanak minket-e; el-e mehettetek-e volna-e*. Ahogy a példák is mutatják, ilyenkor az *-e* kérdő partikula a tagadott állítmány esetén a tagadószóhoz, összetett állítmánynál a névszói részhez, igekötős ige esetén pedig az igekötőhöz kapcsolódik a nem sztenderdben, míg feltételes módú igealaknál a ragozott ige után, a ragozatlan segédige előtt áll, továbbá az igemódosítóhoz is kötődhet, illetve az ige és a hozzá simuló személyes névmás vagy igekötő alkotta fonológiai szóhoz is kapcsolódhat. Valamint többszörös *-e* kérdő partikulás szerkezetekre is lehet példákat hozni napjainkból.

Az *-e* kérdőszó különböző, sztenderdtől eltérő megjelenéseit azonban a nyelvhasználók eltérő mértékben tartják helyesnek vagy helytelennek. A jelenséghez kötődő értékítéletek feltérképezéséhez Kassai Ilona első éves magyar szakos egyetemistákkal végzett felmérést. A hallgatóknak 1-től 5-ig terjedő tetszési indexszel kellett ellátniuk a nem sztenderd szórendű *-e* kérdő partikulás mondatokat. A 49 megkérdezett válaszaiból az alábbi rangsor rajzolódott ki (Kassai 1993: 96–97):²⁴ az összetett ige főigéje (*Nincs kipróbálva, hogy lehetett-e volna másként csinálni*) és a tagadósó mögötti *-e* partikulát (*Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar*) inkább elfogadták az adatközlők, mint az igekötő után állót (*Nem tudom, hogy hétfőn vissza-e tudok jönni*), vagy az állítmányhoz szorosan kötődő szóhoz kapcsolódót (*A tanárok döntik el, hogy magázzanak minket-e vagy tegezzenek*) vagy az összetett állítmány névszói része mögött álló kérdőszót (*Kíváncsi vagyok, hogy jó-e lesz a műanyagtipli*). A felmérés Kassai azon előfeltevéseit is igazolta, miszerint a mondat jelentése, hangzása és gyakorisága is befolyásolja a beszélőknek a nem sztenderd *-e* kérdőszós szerkezetekről alkotott ítéletét (uo.).

Ezekre az imént bemutatott nem sztenderd formákra az újabb nyelvészeti irodalomban már találunk különböző magyarázatokat. Kassai (1994a) egy reprezentatív felmérés keretében 850 embert kérdezett meg a tagadósó *-e* kérdőszós kifejezések (*nem-e lesz; nem-e késik*) használatáról. A válaszadók körülbelül 40%-a nem ítélte helytelennek a nem állítmányi szerepű *nem-e* formulát. Kassai az *-e* kérdőszónak a mondat belsejében való előfordulására kétféle magyarázatot ad. Az egyik szerint „a kérdőszó az értelmileg nyomatékos állítmányi szerkezet fonetikailag hangsúlyos eleme mögött helyezkedik el, tekintet nélkül ennek szófajára” (Kassai 1994b: 46). Ezt a magyarázatot támogatja a fentebb már idézett nyelvtörténeti vélemény is, amely szerint a szokatlan szórendű kódexbeli példák esetén a kérdő partikulának nyomósító, hangsúlyozó funkciója volt. A másik esetben pedig függetlenül attól, hogy a szerkezet nyomatékos-e vagy sem, Kassai szerint „a kérdőszó egy olyan szerkezet végén áll, amelynek az elemei értelmileg szorosan összetartoznak” (uo.). A mondat végén megjelenő kérdőszó pedig a mondat egészére vonatkozik, ilyenkor az egész kijelentés kérdőjeleződik meg. Vagyis a nem sztenderd formák egyfelől a beszélő szándékával magyarázhatók, amikor a hangsúly szerepe befolyásolja a kérdőszó elhelyezkedését, másfelől pedig a mondat szerkezetével hozhatók összefüggésbe.

Nádasdy (2004) is a hangsúly szerepét emeli ki a nem sztenderd alakok használatánál: az *-e* szócskát rögtön a hangsúlyos elem (az igekötő, illetve a *nem* tagadósó) után teszik. A nem az igekötőhöz, illetve a tagadósóhoz tett kérdő partikulát azzal magyarázza Nádasdy,

24 A zárójelben megadott példamondatok Kassai tesztjéből származnak.

hogy a magyarban az igekötő megítélése némileg bizonytalan. Azonban a később bemutatandó gyűjtött példák közt vannak olyan szerkezetek is, amelyek részei nem tekinthetők igekötőknek, mégis hozzájuk kapcsolódik a kérdő partikula.

Néhány szerkezet azonban nem magyarázható a hangsúlyossággal. Ha ugyanis minden esetben a hangsúlyozandó rész után kerülne a nem sztenderdben a kérdő partikula, akkor az *el-e ment volna*-szerű kifejezéseknek is jólformálnak kellene lenniük a nem sztenderdben. Ilyen jellegű szerkezetekre azonban semmilyen adatunk nincs. Ez azzal indokolható, hogy hiába tartalmaz a kifejezés igekötőt is, az *-e* partikula csak véges alakú igékhez tud kapcsolódni. Így lehetséges, hogy a sztenderd *element volna-e* mondatnak *element-e volna* változata van, *el-e ment volna* variánsa viszont nincsen²⁵. Az azonban, hogy eddig még nincs adatolva az *el-e ment volna* változat, nem jelenti azt, hogy teljesen kizárhatjuk e variáns létezését. Ehhez még további vizsgálatok szükségesek.

Valamint bonyolultabb mondatok esetén nem a fókuszhoz van köze a kérdő partikulának, hanem az ígéhez. Például: *Arra vagyok kíváncsi, hogy MARIVAL ebédeltél-e*. Ez a példa mutatja, hogy a teljes kijelentés megkérdőjelezése erősebb érvényű, mint a fókuszértelmezés, ugyanis ennek a mondatnak nincsen *Arra vagyok kíváncsi, hogy MARIVAL-e ebédeltél* variánsa.

A nyelvhasználók többnyire ismerik az *-e* kérdőszó használatára vonatkozó előíró szabályt, ám nem érzik azt örök érvényűnek és megnyugtatónak. Ezt igazolja az is, hogy az interneten az Index weboldal Magyarulez fórumai közül kettő is foglalkozott az *-e* kérdőszóval. Az egyik a *Nyelvi fejtörő -e kérdőszócska*²⁶ című topik, a másik pedig a *Nyelvi fejtörő – A vagy B a helyes?*²⁷ című fórum. Az utóbbi topik indítója arra a kérdésre kereste a választ, hogy az *-e* kérdőszót tartalmazó A, illetve B-típusú szerkezetek közül melyik a helyes. Az A szerkezetek a következők voltak: *megetted-e volna?*, *hozott-e volna?*, *rajzoltatok-e volna?*, míg a B szerkezetek az alábbiak voltak: *megetted volna-e?*, *hozott volna-e?*, *rajzoltatok volna-e?* Az értékelő és indokló hozzászólásokból bontakozott ki a topik, illetve a téma kapcsán egy új fórumhelyet is nyitottak.

A két topik ma már nem aktív, de a tartalmuk megőrződött és 2005. augusztus 20-ig

25 Az előbeszédben és a nyelvészeti szakirodalom példái közt sem talákoztam még soha az *el-e ment volna* variánsal. Az interneten a Google program segítségével elvégzett keresés is mindössze egyetlen találatot adott ki erre a szerkezetre. A példa a következő volt: *ezt közöltem anyuékka is, de végül nem mentem, mert én sem örültem volna, ha Ricsit egy csaj meghívta volna és element volna, de hát sose lehet tudni lehet hogy ő el e-ment volna..nem tudom, lényegtelen* (<http://angelinahh.blogol.hu/read/?perm=3525719>, utolsó letöltés: 2011. január 29.)

26 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101557> (utolsó letöltés: 2010. július 25.)

27 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101391&la=32795411> (utolsó letöltés: 2010. július 25.)

90-en szoltak hozzá a témához. A hozzászólásokból kiderült, hogy a fórumozók ismerik az NyKk. idevágó szabályát (I: 453–455),²⁸ illetve Kassai tanulmányát (1994a), ám nagyon eltérő a megítélésük az *-e* használatáról. A fórumon is olvasható egy olyan indoklás, amely szerint a sztenderd az állítmányhoz, míg a szubsztenderd a fókuszhoz csatolja a kérdő partikulát.

A *volna* alakot és az *-e* partikulát is tartalmazó nem sztenderd alakok magyarázataként a nyelvművelő szakirodalomban Ferenczy–Ruzsiczky (1964: 246) nyomán az az indoklás is megjelent, hogy téves analógia okozta a *Játszott-e volna?* szórend kialakulását. A *Nem mész-e el?*, illetve *Nem teszi-e meg?*-szerű szerkezetek hathattak Ferenczy szerint, s azért tévesen, mert a *volna* segédszót a nyelvhasználók az igekötővel hasonló tulajdonságúnak érzik, s ugyanúgy mozgathatónak vélik, pedig a *volná*-nak közvetlenül az ige után kell következnie, azaz nem választhatja el a partikula a segédszót az igéjétől.

Az MTV-n sugárzott *Szarvashiba* című nyelvhelyességi műsor egyik adásában (idézi Zsádon 2009, <http://index.hu/kultur/korrektor/csodaszar/>, utolsó letöltés: 2011. január 6.) több más jelenség mellett az *-e* kérdő partikula nem sztenderd használata ellen (*Meg-e látod? Nem-e szállnék le? Meg-e látod-e*) is szót emeltek, egy sárkány szájába adván a nem sztenderd alakokat, míg egy sárkányölő lovag képviselte a nyelvművelő álláspontot. A két szereplő közt az alábbi párbeszéd hangzott el:

- (25) – Sárkány: *Nem tudom, meg-e látod? ... Egyébként nem-e szállnál le a fenekeddel a nyelvemről?*
- Lovag: *Meg-e látod? Nem-e szállnék le? Nem-e-lég, hogy bűzös a leheleted, hogy a páncélom beroszdásodik a nyáladtól, ráadásul ez a borzalmas nyelvhasználat! Hát ne legyen neked kényelmes!*
- Sárkány: *[...] Nem igen van lehetőségem elsajátítani a helyes udvari beszédet. Mit mondtam rosszul?*
- Lovag: *Azt kérdezted, meg-e látod.*
- Sárkány: *Nem voltam biztos benne. Meg-e látod-e?*
- Lovag: *Na, ez egyre rosszabb. Helyesen meglátod-e. Az e kérdőszó nem állhat az igekötő és az ige között.*
- Sárkány: *Rossz. Úgy, mint sir Eglamore a két fogam között. Az is rossz.*

28 „A kérdőszócskát általában az igei vagy a névszói állítmányhoz, illetve a névszói-igei állítmány igei részéhez, összetett igealak esetén pedig a segédigéhez kell kapcsolnunk. ... Hiányos szerkezetű kérdő mondatban azonban bármelyik hangsúlyos taghoz (igekötőhöz, tagadószóhoz stb.) hozzájárulhat az *-e*” (NyKk. I: 453).

– Lovag: *És az is, hogy nem-e szállnék le a nyelvedről. E kérdőszó nem állhat a nem után sem. Az ígéhez kell csatolni. Nem szállnál-e le.*

A műsorban elhangzott vélemények pedig az Index Kultúr rovatának olvasói közt váltottak ki heves vitát.²⁹ A fórumhozzászólásokból kibontakozó parázs szóváltás azonban a kérdő partikula szórendi helyén túl a nyelvművelés bírálataává vált, így dolgozatomban nem térek ki a vita részletes ismertetésére.

Az *-e* partikula nem sztenderd előfordulásainak a feltérképezéséhez az MNSz. anyagában végeztem keresést, illetve a Google keresőprogram (<http://www.google.co.hu>) segítségével egy-egy szerkezet gyakoriságát is vizsgáltam. Azért választottam fő korpusznak az internetet, mert itt rengeteg stílusú és műfajú szöveg található, így kizárt az egyoldalúság veszélye, valamint az internet egyes szövegtípusai (fórumhozzászólások, csevegések) a beszélt nyelv felé közelítenek, így a megformálást tekintve írott formájuk ellenére is kevésbé kontrolláltak, vagyis nagyobb az esélye a nem sztenderd szerkezetek használatának. Az internetes példák esetén másfelől azonban számolni kell a nyelvi hitelesség torzulásával, ugyanis amellet, hogy ezek az adatok közelebb állnak a beszélt nyelvhez, jobban tetten érhető bennük a sztenderd nyelvhasználati formáktól való szándékos és tudatos eltérés igénye. Az internet adta keretek ugyanis mindenféle megbélyegzés nélkül megengedik a kreatív, játékos és meg-hökkentő nem sztenderd formák használatát is, sőt, nagymértékben elősegítik terjedésüket.

A legtipikusabb nem sztenderd használati módok a következők szoktak lenni: a nem állítmányi helyzetű tagadószó (*nem-e*, *nem-e János volt*), valamint az igekötő után (*el-e ment*), illetve a *volna* segédészó elé (*ment-e volna*) kapcsolt *-e* kérdőszó, továbbá a kétszeres vagy többszörös kérdő partikulát tartalmazó szerkezetek (*nem-e lehetne-e*).

Az MNSz. korpuszában a *nem-e* kifejezésre 52 találat adódott, s a példák 90%-a nem sztenderd szórendről tanúskodott (például: *...nem-e adtak füzetet?*; *nem-e valami más világból való visszahőkölés*). A maradék 10% a sztenderd példák közé sorolható (pl. *Kellünk-e*, *nem-e?*). A Google segítségével 2011. január 23-án elvégezve a keresést a következő eredmények adódtak: Az *-e volna* és a *volna-e* kifejezésekre rákeresve a kereső az első szerkezetre nagyjából 63.700, míg a másodikra 428.000 magyar nyelvű találatot írt ki. S bár az első alak az interneten talált összes adat 13%-át sem teszi ki, mégis mutatja, hogy létező variánssal van dolgunk.

Az igekötőhöz és a tagadószóhoz kapcsolt *-e* kérdő partikula, valamint az *-e volna-*

²⁹ http://korrektor.blog.hu/2007/12/09/csoda_szar (utolsó letöltés: 2011. január 6.)

szerű szerkezetek mellett újabban egyre gyakoribb, hogy különböző határozószókhöz, illetve ragos melléknevekhez illesztik a nyelvhasználók az *-e* kérdőszót. Az MNSz. sajtó alkorpuszából való a következő példa: *Már ott-e lesz a Hajduk Split elleni...*³⁰ Ritka, hogy írásban is alkalmazzák a nyelvhasználók az ilyen szerkezeteket, a szóbeli és az internetes előfordulásuk azonban jóval gyakoribb. Fórumhozzászólásokból valók az alábbi adatok: *Nagyon szeretnék menni. A szüleimtől függ, hogy ott-e leszek.*³¹; *Majd kiderül, ott e van még a horgászatok alatt*³²; *na béláim, jól-e van így*³³; *jól feltetted, vagy nem jól e tetted fel*³⁴; *Szépen-e kéred?*³⁵; *Másnaposan bemenni a kórházba, ahol a beteg megkérdezi: rosszul-e vagy?*³⁶ Az interneten a fórumhozzászólásoknál és a blogoknál a szándékosan nem sztenderd formák használata teljesen természetes jelenségnek számít, ahogy azt a következő példa is igazolja: *nem tudom, a különben-t is rosszul-e akartad írni, de az n-nel van helyesen:.) (vagy nem aakrtál rosszul írni semmit? mert akkor muszáj:)))*.³⁷

Napjainkban más szófajú szavakhoz is kapcsolódni szokott a nem sztenderdben a kérdő partikula. Például (vö. Kassai 1994b: 45): *A tanárok döntik el, hogy magázzanak minket-e vagy tegezzenek; Most azért jut kevesebb-e, mert kevés a gépsorunk; Nem tudom, hogy magyar-e volt vagy külföldi volt.* Ezeknél a példáknál valamelyik kötelező vonzat (vki magáz vkit; vkinek jut vmennyi vmiből; vki vmilyen) kapja meg az *-e* kérdőszót. Szabad határozóhoz kapcsolt kérdő partikulára nem találtam példát a vizsgált korpuszban.

Nádasdy (2004) azt állítja, hogy a nem sztenderd használat sem teszi az igekötőn, a tagadószon, és az igekötőnek érzett elemen kívül máshova az *-e* elemet. A közelmúltban egy zenesz, Sickratman által nagy presztízssre szert tett *Buzi-e vagy?* szerkezetet Nádasdy „csinál-mánynak”, azaz mesterséges, direkt kiprovokált szerkezetnek tartja (2004/10/07). Kétségtelen, hogy a zeneszám megjelenése óta megnőtt az ilyen szerkezetek száma, s használatuk oka az utánzással, a presztízzsel és a sztenderdtől való akaratos eltérés igényével magyarázható. Hasonló példákat azonban már a rockzenész előttről is tudunk adatolni, a nyelvjárásokból és a köznyelvből egyaránt (pl. *fát-e vág*). Az ilyen típusú nyelvjárási szerkezeteknél viszont más stratégiák működnek, mint a köznyelvben, illetve a különböző szlengekben (internetes szleng,

30 Új Szó / Horváth Péter: Peter Németh Ausztriában edzőtáborozik az Ostravával.

31 <http://forum.supergamez.hu/listazas.php3?azonosito=gombos&id=1041873507> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

32 <http://www.viz-part.hu/forum.php?todo=pagetomsg&msgid=170514> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

33 http://dementia.freeblog.hu/archives/2004_May_dementia.htm (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

34 http://esthar.hu/?p=phorums&topic_id=22 (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

35 <http://66.249.93.104/search?q=cache:Yakr0C7kUi4J:localhost.szanalmas.hu/%3Fc%3D18+sz%C3%A9pen-e+k%C3%A9red&hl=hu> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

36 <http://vargiz.freeblog.hu/archives/2005/02/> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

37 <http://www.sg.hu/cikkek/35413> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

katonaszlang). Vagyis Nádasdy megállapítása úgy módosítható, hogy ha a nyelvhasználók nem folyamodnak semmilyen extra stratégiához közlendőjük létrehozásakor, akkor nem sztenderd esetben többnyire az igekötőhöz, a tagadószóhoz és az igekötőnek érzett elemhez kapcsolják a kérdő partikulát.

A köznyelvi nem sztenderd kérdő partikulás kifejezések között számukat tekintve a *nem-e* kezdetű formák vannak többségben. Ezt egyszerű megfigyelések, valamint rákereséses adatok is igazolják. A szakirodalomban Nádasdy (2004/10/07) is a tagadószóhoz kapcsolt kérdő partikula gyakoribb használatát írja le, szubjektív megfigyeléssel alátámasztva állítását: „El kell mondanom, hogy magam (más művelt beszélőkkel együtt) a *nem* után fesztelen társalgásban gyakran odateszem az *-e* elemet (*Nem-e a második emeleti...*), de igekötő után soha (azaz nem mondom, hogy *Föl-e jöttek*). Az illemszabályi tilalom tehát sokunk számára a *nem*-hez tapasztás kérdésében lazább, mint az igekötőknél.” Vannak, akik átrendeződően lévő mondattani pozícióról beszélnek a *nem-e* kapcsán (pl. Szabó 2008), míg mások (pl. Schirm 2006) a jelenség pragmatikai vonatkozásait emelik ki.

A *nem-e* kezdetű kérdések terjedésének pragmatikai oka is lehet. Ezt a kérdéstípust a szakirodalom (Heritage 2002: 1428–1435) a negatív kérdés terminussal illeti. A negatív kérdés egy szerkezetileg tagadózavas kérdő mondatot jelöl, amely egy állítással azonosítható. Például a *Nem lehet az, hogy egy idő után kénytelenek az emberek levonni a tanulságokat...?* kérdés³⁸ valójában az ’Egy idő után kénytelenek az emberek levonni a tanulságokat’ kijelentéssel egyenértékű. Heritage (2002) szerint a nyelvhasználók a negatív kérdéseket nem információkérő kérdéseknek tekintik, hanem egy lehetséges álláspontnak, vagy egy harmadik fél kritizálásának. Ennek megfelelően az ezekre adott reakció egyetértés vagy egyet nem értés lehet. Az imént idézett példa is igazolja ezt az elméleti állítást, hiszen a a feltett kérdés után a vita a következőképpen folytatódik: *Most én azzal egyetértek, hogy a közszolgálatosság megjelenését, a jelenlegi minőségét újra kell gondolni, hogy miért lett olyan, amilyen.* A negatív kérdés bár konvencionizált szerkezethez kötődik, mégsem csupán szerkezeti kategória, hanem meghatározott érvelési stratégia és arculatmunka tartozik hozzá. A negatív kérdés egyenértékű egy kijelentéssel, s a beszédpartnert állásfoglalásra készíti, így érvelőhívó ereje van.

A kérdések állításként való értelmezésére van egy szabály, az ún. mindenkori állítássá való átértelmezést megkötő konvenció (Kocsány 2001: 14). Ennek megfelelően negatív

---

38 A kérdés az ATV-n sugárzott *Pro és kontra* című műsor 2002. szeptember ötödikei adásából való, s a vitaműsor 11. fordulójában hangzott el.

kérdést pozitív állításként értelmezünk, pozitív kérdést pedig negatív állításként. A kérdés az arculatrombolást tekintve általában kevésbé fenyegető, mint az ugyanolyan tartalmú kijelentés. Vagyis a mondanivaló állítás helyett kérdés formájában való megfogalmazása egy udvariassági stratégia. Ezek a megállapítások a tagadószavas sztenderd kérdésekre érvényesek.

Ha közvetlenül a tagadószóhoz kapcsolódik a kérdő partikula, a stratégia módosul egy kicsit. Ilyenkor a *nem* szócska után rakott kérdőszó enyhíti a kérdés pozitív állításként való értelmezését, gyengíti a kérdés kijelentés értékét. A sztenderd tagadószavas kérdő partikulás mondathoz képest a *nem-e* kezdetű mondat hangsúlyviszonya is megváltozik, hisz a partikula egy fonológiai összetevőt alkot azzal a szóval, amelyhez csatlakozik. Vagyis más beszélői szándék tartozhat a *Nem arról van-e szó...* mondathoz, mint a *Nem-e arról van szó...* kezdetűhöz. Az előbbi erőbben értelmezhető kérdés formájába bújtatott állításként, mint az utóbbi. A *nem-e* kezdetű kérdés bizonytalanabbnak hat³⁹. Ezt a pragmatikai alapról kiinduló magyarázatot azonban a nyelvhasználók körében tesztelni kellene, hogy a használat során befolyásolja-e őket ennek a kimondatlan stratégiának az érvényesülése.

Ez a magyarázat nem jelenti azonban azt, hogy minden *nem-e* kérdésnél a fentebb bemutatott pragmatikai stratégia érvényesül, ugyanis a szerkezet használata fakadhat nyelvi bizonytalanságból, utánnásból, illetve a sztenderdtől való akaratos eltérés igényéből is.

3.2.6. A többszörös kérdő partikulát tartalmazó szerkezetek

A nem sztenderd kérdő partikulás szerkezetek között olyanok is találhatók, amikben az *-e* kérdőszócska kétszer vagy többször is szerepel. A többszörös partikulás mondatok közül külön kell választani a kódexek korából származó nyelvtörténeti példákat, és napjaink nyelvi adatait, mert teljesen más stratégiák húzódnak meg a használatuk mögött. Napjaink többszörös partikulás adatai esetén is érdemes külön kezelni a beszélt nyelvből és a másodlagos írásbeliség szövegtípusaiból származó példákat, ugyanis ezekhez is eltérő beszélői szándékok köthetők.

A Nádor-kódexben (1508) a következő kétszeres partikulás mondat található: *Minemde elfeledheti-e az anya ő kis gyermekét-e?* (NádK. 51, 26r). Itt a kérdő partikula mind a mondat végén, mind a mondat belsejében, az állítmányhoz csatolva megjelenik. Vagyis

³⁹ A *nem-e X* és a *nem X-e* szerkezetű kérdések pontos arculatviszonyainak a meghatározásához azonban az intonáció vizsgálatára is szükség van, emocionális intonáció esetén ugyanis nem igaz a feltevés.

ennél a példánál tetten érhető a kérdő szócskának a nyelv mindkét szórendjénél (SOV, illetve SVO) szokásos helye, vagyis vélhetően a példa épp a szórendi átrendeződés időszakából való, azt illusztrálja.

Teljesen más a helyzet napjaink többszörös partikulát tartalmazó mondatai esetén. A jelenség a hagyományos írott nyelvbe még nem hatolt be, de a beszédben, és a másodlagos írásbeliségben (internetes fórumokon, csevegőszobákban) egyre gyakoribb. Az egy mondaton belüli kérdő partikula kettőzésének is több oka lehet, és így eltérő beszélői stratégiák kapcsolódhatnak ugyanahhoz a szerkezethez. A *nem-e lehetne-e*, *el-e mehetne-e* példák első hallásra ugyanolyan funkciókettőzésnek tűnnek, mint az *aztat*, *eztet* formák. E két utóbbi példánál az első tárgyragot nem érzik motiváltnak (tényleges tárgyragnak) a beszélők, ezért illesztenek hozzá újabbat. A toldalékkettőzés tehát itt funkció-túlbiztosítást jelöl. Lehetséges, hogy ilyen okok állnak a többszörös *-e* partikulát tartalmazó mondatok hátterében is, bár az ilyen formákat (szemben az *aztat*, *eztet*-félékkel) valószínűleg nem fogadnák el a beszélők egy írott példát tartalmazó tesztben. Ám ennek biztos kimondásához előbb tesztelni kellene a kétszeres és többszörös kérdő partikulás szerkezeteket.

A beszélt nyelvben megfigyelhető partikula-többszörözésre Kassai (1993: 100) a következő magyarázatot adja: „A kérdőszó megkettőzése feltehetőleg annak tudható be, hogy a beszélő a közlemény létrehozása folyamán öntudatlanul elhelyez egy kérdőszót ott is, ahol a kommunikáció aktuális menete szempontjából szükségesnek ítéli”. Vagyis a norma által elvárt helyen túl a ténylegesen megkérdőjelezendő elemhez vagy a mondat szekezetileg jobban összetartozó részéhez is kapcsolódik ilyenkor egy kérdő partikula.

Kassai (uo. 100) gyereknyelvi adatot is idéz a többszörös kérdő partikulára. Egy ötéves kisfiútól származik a példája, amely erős érzelmi töltet kifejezésekor hangzott el: *Itt-e akarsz-e ülni-e?* Ebben az esetben a mondatnak minden egyes eleme külön-külön kérdéses. Ezeknél a többszörös kérdőelemet tartalmazó adatoknál az *-e* partikula eredete is tetten érhető, miszerint a mondatnak ahhoz az eleméhez kapcsolták, amit nyomatékosítani akartak (vö. Gallasy 2003).

Valamint automatikus beidegződés is lehet a *nem-e* szerkezettel való mondatkezdés, amely után a kérdező a beszédprodukció során a valóban kérdéses elemhez is hozzákapcsolja a partikulát, nem érezvén a *nem* után rakott *-e* elem kérdőértékét.

Az *-e* kérdő partikula többszörözése bizonyos rétegnyelvi csoportokra is jellemző lehet. A *nem-e lehetne-e* kifejezés korábban a katonai szleng egyik bevett fordulata volt. A szerkezet használatára így emlékszik vissza Almási (2003): „*Annak idején a haverok ezzel*

*szórakoztak a seregben, legalábbis e bevezető formulával próbáltunk eltáv.-ot (netán szabít) kisírni az szd.pk.-tól, üti-től. Mert ez volt a nyerő formula, szemben a nyelvhelyes (netán szolg.szab-ot követő) kunyerálással. Később aztán vicces benyögések fordulata lett, mára lassan felejtődik – katonaélmény.”*⁴⁰ A szerkezet azonban a katonai szlengen túlnőtt, és az internetes nyelvhasználatba, illetve a hétköznapi társalgásba is átkerült.

A szerkezet előfordulásának a gyakoriságát az interneten elvégzett keresés is alátámasztotta. A *nem-e lehetne-e* szerkezetre a Google keresőprogram 79.900 találatot adott ki 2011. január 23-án, míg a sztenderd *nem lehetne-e* variáns 462.000 találattal szerepelt a min tában. A nem sztenderd találatok közül néhányat idézek: *Szupi! Gyors! :-)* *Nem-e lehetne-e eztet megtartani-e?*⁴¹; *nem-e lehetne-e most az egyszer csinálni egy csetet, hogy amíg kiforrja magát a száni(kisjány) fm, ne kelljen 10 mp-ként frissíteni a kommenteket?*⁴²; *nem-e lehetne-e egyből-e KEDDel-e kezdeni-e a hetet-e?*⁴³; *nem-e lehetne-e kicsit hosszabb távon-e, mint egyetlen kormányzati ciklus gondolkodni-e???*⁴⁴; *Aztat szeretném kérdezni: Nem-e lehetne-e, hogyha valaki képet töltött fel albumába azt kijelezze nekem valamilyen módon?*⁴⁵; *neduddgi kedvesch, nem-e lehetne-e mégischcsak itten közszemlére tenni aztat a bizonyos ”gugyigagyi”-t?*⁴⁶; *Azt írtam egyébként, hogy nem-e lehetne-e sötét alapon világos betűkkel operálni-e? Ez bántya a szemem.*⁴⁷ A kiragadott példák is mutatják, hogy az idézett fórumhozzászólásokban nem csupán az -e kérdő partikula az egyetlen nem sztenderd nyelvi elem. A példákban találhatók kicsinyítő képzős szórövidítések (*szupi*), toldalékkettőzések (*eztet, aztat*), betűk játékos felhasználása (*kedvesch, mégischcsak*), valamint a fonetikai írásmódra (*kisjány, bántya*) és a mosolykódok (:-)) alkalmazására is van adat. Ha nem csupán a kiragadott mondatokat nézzük, hanem a tágabb szöveggörnyezetet, akkor a kontextusukban egyéb netnyelvi jelenségek is megfigyelhetők: a számok és a betűk rövidítésként való játékos alkalmazása, a jelek kiejtési értékének a felhasználása, rövidítések és egyedi mozaikszavak, ékezet nélküli írásmód, betűcserék, grafikus ikonok használata, kis- és nagybetűs írásmód váltogatása. Ebbe a nyelvi közegbe teljesen belesimul az -e kérdő partikula nem sztenderd

40 <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00041/14rolrol.html> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

41 <http://forum.sg.hu/listazas.php3?azonosito=orrmotor&id=1079426033&order=timeline> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

42 <http://www.szanalmas.hu/forum/comment.phtml?newsid=19906&l=25> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

43 brunnhilde.blogspot.com/2005_02_01_brunnhilde_archive.html (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

44 brunnhilde.blogspot.com/2004_10_01_brunnhilde_archive.html (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

45 www.fordfocus.hu/modules.php?name=Forums&file=viewtopic&p=19243 (utolsó letöltés: 2011. január 20.)

46 <http://66.249.93.104/search?>

[q=cache:CZcI7oQT6lCJ:www.index.hu/forum/wagnerur/iszolda/styxarc/udvarlas2.htm+neduddgi+kedvesch+nem-e+lehetne-e&hl=hu](http://66.249.93.104/search?q=cache:CZcI7oQT6lCJ:www.index.hu/forum/wagnerur/iszolda/styxarc/udvarlas2.htm+neduddgi+kedvesch+nem-e+lehetne-e&hl=hu) (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

47 <http://www.freeweb.hu/hideout/documents/index.php> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

használata. Vagyis megállapítható, hogy a *nem-e lehetne-e* szerkezetek internetes közegben a játékos, illetve meglepő nyelvhasználat direkt jelenségei, nem pedig nyelvi hibák, vagy nyelvi bizonytalanság eredményei. Ezt különösen azok a példák mutatják, ahol egy mondaton belül kettőnél több összetevőhöz is hozzákapcsolódik a partikula. A korábban már idézett Index portál *Nyelvi fejtörő – A vagy B a helyes?* topikjában az egyik fórumozó a választható *megetted-e volna*, illetve *megetted volna-e* alakok mellé saját nyelvi kreativitását bizonyítandó felveti a *meg-e etted-e volna-e-e* alakot is.⁴⁸

A szerkezet használói tisztában vannak az *-e* kérdő partikula sztenderd helyével, ám kihasználják a másodlagos írásbeliség és a forma biztosította kreativitást. Az egyik weboldalon⁴⁹ olvasható is a többszörös partikula használatának az oka: „A '*nem-e lehetne-e*'-t én poenbol szoktam használni”. Szintén a játékoságot, viccességet, valamint a szerkezet nem sztenderdségének tudatosságát mutatja az alábbi találat is: *Nem-e lehetne-e egy fényképet(-e:-) eljuttatni eme szép jóságrol a Web lapra???*⁵⁰ A hozzászólás szerzője a tudatosan használt nem sztenderd bevezető formula után még egy *-e* partikulát tesz a közlendőjébe, ám a mosolykód alkalmazása világossá teszi, hogy nem a nyelvi bizonytalanság, vagy a mondani-való több elemének hangsúlyos volta miatt kerül be a mondatba az újabb kérdőszó, hanem az internetes nyelvjáték kimondatlan szabályai miatt.

Arra is van példa az interneten, amikor a *nem-e lehetne-e* formával a fórumozók egy korábban nem sztenderd módon használt *-e* kérdő partikulás szerkezetet figuráznak ki. Ezt mutatja az alábbi két hozzászólás:⁵¹ (norbi115, 2005. Aug. 18, 15:23): *Hello Szeretnem megkerdezni nem e tudja valaki ha van egy DivX filmem angolul meg e lehet változtatni a nyelvet magyarra*. Erre a bejegyzésre három nappal később (2005. Aug. 21, 11:09) a madzsar nevű felhasználó a következőképpen reagált: *Nem-e lehetne-e, hogy tök véletlenül megtanulsz magyarul?! A hecc kedvéért? Na? Próbáld ki, meg fogsz lepődni!* Vagyis a nem sztenderd *-e* kérdő partikulás szerkezetek stigmatizálása még egy nyelvileg elfogadóbbnak tekinthető közegben, az interneten is tetten érhető.

Összességében megállapítható napjaink kétszeres vagy többszörös kérdő partikulás szerkezeteinél, hogy azok főként az írott beszélt és a beszélt nyelvben jelennek meg, a hagyományos írott nyelvbe nem szűrődtek be, és ahogy a tendenciák mutatják, nem is fognak.

48 <http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9101391&la=32795411> (utolsó letöltés: 2011. január 20)

49 <http://mlf.linux.rulez.org/Archivum/linux-flame-200104/msg00096.html> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

50 www.fsz.bme.hu/pipermail/pecalist/2000-January/006856.html (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

51 <http://utazas.com/utazas/forum/forum.cgi/?action=cikkek&uticel=27&file=1124371407> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

Ugyanis ezeknek a nyelvi formáknak a funkciója a meghökkentés, a nyelvi játékoság és a kreativitás.

Az adatok alapján tehát elmondható, hogy napjainkban többféle nyelvhasználati stratégia kötődhet a sztenderd és a nem sztenderd használatú *-e* kérdő partikulához. Egyrészt vagy az értelmileg kiemelendő elemhez kapcsolják a nyelvhasználók a kérdőszót, vagy a szorosan egymáshoz tartozó egység után rakják, vagy pedig valamilyen vonzathoz teszik. Ilyenkor semmilyen extra nyelvi attitűd nem kötődik a használatához. Az *-e* kérdőszónak a mondat elejére történő mozgásának egyéb eseteiben azonban már szerepet játszhat a nyelvi divat, az utánzás, a presztízs, a sztenderd használatától való tudatos és szándékos eltérés igénye, valamint a szerkezet okozta nyelvi kreativitás és játékoság. A *nem-e* kezdetű kérdések elterjedése mögött ezen kívül pragmatikai okok is állhatnak, a tagadószavas negatív kérdés ugyanis egy ellentétes értelmű állítással egyenértékű, így a tagadószó után közvetlenül illesztett kérdő partikula az állítás erejét gyengítheti. Az *-e* kérdő partikula egy mondaton belüli többszörözése pedig túlzott nyomatékadásra, továbbá szándékos eltérésre vezethető vissza, amely – ahogy a példák is mutatták – főként az internetes kommunikációban jelenik meg. A nyelvjárásokból adatható szerkezeti formáknál pedig tetten érhető a kérdő partikula korábbi funkciója: az indulatszói jelleg, valamint a figyelemfelkeltés és a kiemelés.

Összegzésképpen tehát megállapítható, hogy az *-e* kérdő partikula szintaktikai sokszínűsége az összes nyelvemlékes kort végigkíséri. Az általános nyelvhasználói gyakorlat azt mutatja, hogy egyrészt még tartja magát az *-e* kérdőszónak a hagyományos státusa, másrészt azonban egyre többféle és egyre több funkciójú nem sztenderd előfordulásával kell számolni a kérdő partikulának. A mondat különböző részeihez kapcsolódik, s vándorlásával különféle kommunikációs stratégiákat és nyelvi attitűdöket fejez ki ez a diskurzusjelölő. Az igekötőhöz és a tagadószóhoz kapcsolt kérdő partikula, valamint az *-e volna* szerkezetek tömeges terjedése mellett újabban más összetevőkhöz is járul a kérdőszó, valamint a másodlagos írásbeliség fórumain gyakori a kétszeres és a többszörös kérdő partikulás szerkezetek használata.

Az *-e* kérdő partikula diskurzusjelölővé válásának és mai szinkrón státusának a bemutatása után a továbbiakban a másik, csak kérdésekben megjelenő diskurzusjelölő, a *vajon* történetére térek rá.

3.3. A *vajon* diskurzusjelölő története és mai státusa

3.3.1. A *vajon* diskurzusjelölő története

A *vajon* szó eredetével kapcsolatban nagy a bizonytalanság a nyelvészeti szakirodalomban. Simonyi Zsigmond (1882) szerint a **valjon* a *val-* igető egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, amely eredetileg megengedést és ráhagyást fejezett ki, azaz a 'legyen bár' jelentésben állt. Simonyi bár a *van* ige felszólító módú alakjából eredeztetette a *vajon*-t, a szó 'legyen' jelentésével azonban bevallottan nem tudott mit kezdeni, s a kérdőszói használatot ő maga sem tudta megmagyarázni, így egy másik feltevéshez folyamodott: „a kérdő *vallyon*-t bajos a 'legyen' jelentésből magyarázni, s nem lehetetlen, hogy volt egy önálló *vaj* indulatszó” (uo.). Egyébiránt a *vaj* és a *vajon* kapcsolatáról sincs egyetértés a történeti nyelvészek közt.

Zolnai Gyula (1893: 159) a *vajon* kérdőszót mondattani vizsgálódásaiban az állítmányból határozóvá vált elemek iskolapéldájaként mutatja be, s a szót ő is a *van* ige elavult felszólító módú alakjának tartja. A szóban meglévő 'legyen' jelentést a régi latinus kérdezőmóddal (pl. *kihez legyen szerencsém?*) magyarázza, mely Erdélyben Zolnai idejében még használatos volt. Állítását Illyés István Prédikációiból származó példákkal (pl. *honnét vallyon ez o benne*) támasztja alá, bemutatva, hogy az átmenetre alkalmas mondatforma teremtetten meg a *vajon* mai használati körét. Véleménye szerint ugyanis olyan mondatokban használták először kérdőszóként a 'legyen'-t jelentő *valjon* alakot, amelyeket ige nélkül szoktak mondani (1893: 160). A *vajon*-nak igéből határozószóvá, illetve kérdőszóvá válását Zolnai a „mondatbeli észjárás megváltozásával”, illetve „az igealak elhomályosulásával” magyarázza (i.m. 161). A kérdőszó szórendi helyének változására is felfigyelt, arra, hogy régebben a *vajon* kérdőszó a kértett mondatrész után helyezkedett el (pl. *honnét valjon, mit jelent vallyon*), később viszont a kérdés elejére került, az elé az elem elé, amelyre vonatkozott (pl. *vajon honnét, vajon mit jelent*). Ez a szórendi mozgás is igazolhatja a szó funkcióváltozását. Ám a *vajon* kérdőszóként való állandósulása után ismét képes a mondaton belül mozogni, ugyanis napjainkban a topik pozíción kívül az állítmányi helyet is elfoglalhatja a szó (pl. *Péter tegnap mit csinált vajon?*) (vö. Kálmán 2001: 99).

Klemm Antal (1923: 112–113, 1926: 120) is elődeihez hasonlóan vélekedett: ugyanúgy a létige felszólító módú alakját vélte megtalálni a *vajon*-ban, s szerinte is mondattani tapadással vette fel a szó a kérdő jelentést. Eredetileg a *vajon* kapcsolatot teremtett a kérdés

előzménye és maga a kérdés közt. Klemm értelmezésében például a *Vajon s ki tette ezt?* kérdés jelentése kétfelé bontható, s a *vajon* 'ám legyen'-ként értelmezhető: *Vajon* (azaz 'Ám legyen'). *S ki tette ezt?* Idővel aztán a *vajon* megengedő, ráhagyó szerepe elhomályosult, s az utána következő kérdő mondatból a szó magába szívta a kérdés képzettartalmát.

Beke Ödön (1915–1917: 31) fenntartja ugyan a felszólító módú értelmezést, ám arra hivatkozva, hogy a **valjon* a *val-* igezőnek „nem éppen lehetetlen, de a valóságban mégsem létező alakja”, és hogy a *vajon* szó régen „mindig két *l*-lel van írva (*valljon*, *vallion*)”, a *vall* 'confiteri' igéből tartja levezethetőnek a szót, s ő is mondattani tapadással magyarázza a kérdőszói használatot (*Valljon: ki ment el?* → *Vajon ki ment el?*). Érvelése azonban több ponton is hibás, ahogy arra már Klemm Antal is rámutatott (1926: 119): egyrészt nem mindig két *l*-lel írták a szót, hiszen sok példa hozható ennek az ellenkezőjére: *valion* (LobK.), *valyon* (CornK.), *val'n* (GuaryK.), másrészt ahol mégis két *l* található, ott valójában fonetikai nyúlás ment végbe. Továbbá a **valljon* felszólító alak „csak egy harmadik, tehát távollévő személy-hez lehet intézve” Klemm (1926: 119) szerint.

Szintén mondattani tapadást feltételez a *vaj* kérdőszó esetén Beke (1915–1917), vagyis a szót nem a *vajon* rövidüléséből eredezteti, hanem a *vall* ige második személyű felszólító módú alakjának tartja: **vallj* > *vaj*, ez utóbbiból pedig *j* > *gy* hangváltozással Beke szerint a *vagy* keletkezett (uo.). E feltevással szemben is vannak azonban ellenvetések. Például az, hogy miért csupán az E/2-es és E/3-as felszólító alakkal számol Beke (**vallj*, **valljon*), hiszen a kérdést több személyhez is lehetne intézni (**valljatok*, **valljanak*), s azokból mégsem fejlődött kérdőszó (vö. Klemm 1926: 119).

A *vajon*-nak a *vall* igéből való származtatása egyébként már 1817-ben, Kassai József *Magyar nyelv-tanító könyvében* is megjelenik („vall igéből lön ezen kérdező össze-kötő: *valljon?*”, 1817: 293), s később a Czuczor–Fogarasi szótárban (1874: 746) is ez a származtatás olvasható: „Némelyek így szokták írni és mondani: *valljon!*, mintha a *vall* igtől származtatva azt tenné: *vallja*, azaz mondja meg”.

A TESz. (III: 1070–1071) szerint a *vajon* a *van* létigének az egyes szám 3. személyű felszólító módú alakja, s eredetileg megengedést és ráhagyást kifejező önálló mondat lehetett, mint ahogy azt Klemm Antal is gondolta. Majd a ráhagyó szerep elhomályosodásával a *vajon*-nak ez az önálló mondat volta megszűnt, s a szó kérdőszóvá vált. Azonban a TESz. is megjegyzi (uo.), hogy „e fejlődést nyelvtörténeti adatokkal nem lehet kielégítően igazolni”. A TESz.-hez hasonlóan vélekedik az EWUng. is (II: 1597), megállapítva, hogy belső fejleményről van szó, amelynek azonban a keletkezésmódja bizonytalan. A TESz. elveti a *vagy* kötőszó-

ból, a *vaj* indulatszóból és a *vall* ige felszólító módú alakjából való származtatást, ám ennek ellenére – ahogy arra Pólya Katalin rámutatott (2006: 125) mind a TESz., mind az EWUng. a *vajon* első előfordulására épp egy olyan adatot hoz a FestK.-ből (1493), amely a *vall* ige felszólító módú alakjára példa: *mondottam, myg walyon ezeket. ees my leezen weege* (FestK. 401).

Szófajtani vizsgálódásai során D. Mátai Mária (2000) Zolnai Gyulához (1893: 159) hasonlóan főmondati szerepű igei állítmányból származtatja a *vajon* partikulát, az alábbiak szerint: [Az] *valjon* [’legyen’ vagy *val’on* ’vagyon’], ...? → *vajon* (*valyon*), elfogadva, hogy „az ’Az legyen...?’/’Az vagyon...?’ főmondat eldöntendő kérdést feltételez” (i.m. 104). A jelentésváltozás során a *vajon* funkciója a morfémaszerkezet elhomályosulásával a kérdő jelleg megerősítése és nyomatékosítása lett.

Az önálló tagmondatból alakulást vallja Haader (2008) és Juhász (1991: 505) is: szerintük főmondati pozícióból süllyedt viszonzyszóvá a *vajon*, s vált a beszélői viszonyulás jelölésére alkalmas elemmé.

Az ESz. (Zaicz 2006: 895) is a *van* igéből eredezteti a *vajon*-t, ám hozzáteszi, hogy az alakulásmódja bizonytalan, illetve azt, hogy a feltételezett létigei eredet nyelvtörténeti adatokkal nem igazolható. Az ÉrtSz.+ (Eöry 2007: 1698) is bizonytalan eredetüként tünteti fel a szót. Gärtner és Gyuris (2007) szkeptikusok a 3. személyű felszólító módú keletkezést illetően, a *vajon*-t ők 3. személyű óhajtó vagy kötőmódbeli alaknak tartják.

Vagyis a szakirodalmi idézetekből és szófejtésekből egyértelműen kiderül, hogy a szó feltételezett etimológiáját az adatok nem támasztják alá. A *van* igéből való származtatás ellen szól még az a nyelvhasználati tény is, hogy a *van* felszólító módjaként sosem a *vagyon* használatos, hanem a *legyen*. Zolnai Gyula (1893) nyelvi példa nélkül fogadja el a *van* igeének a feltételezett *valjon* felszólító alakját, a *Magyar nyelv történeti nyelvtanának* I. kötete pedig szintén csak feltételezi, hogy a **βal-* töből alakult ki a felszólító mód, de ezek csupán feltevések, ahogy a könyv is fogalmaz „bár adataink nincsenek rá” (E. Abaffy 1991: 115). Az ómagyarban a *van* igeének ugyanis a *valjon*, *valjonak* alakjai nem adatolhatók (D. Mátai 2000: 104).

A *vajon* etimológiájához Arany János is hozzászólt, ő ugyanis a szófejtés segítségével akarta a kérdőszó helyesírását megállapítani (Simonyi 1916: 5), mivel sokáig ingadozó volt a szó írásmódja: *vajon*-ként és *vajjon*-ként is használták. A Koszorúban megjelent *A ”vajon” kérdéshez* című írásában Arany nem fogadta el a kérdőszó *vall* igéből történő eredeztetését (Ferenczy 1958: 4), hanem a *vaj*, *vagy* kötőszó származékának tekintette. Ő maga ennek meg-

felelően rövid *j*-vel ejtette a szót: „Közéletben, kivált az irodalom hatása alatt nem álló nép-nél, sohasem hallottuk másképp, mint egy *j*-vel. Simán és röviden: vajon” (idézi Simonyi 1916: 5). A kérdőszót 1954 előtt két *j*-vel írták, ám azóta a megváltozott kiejtéshez igazodva egy *j*-vel írjuk (NymKsz. 609). Ahogy láttuk, Beke Ödön (1915–1917: 31) is a szó írásmódját hívta segítségül a feltételezett eredet alátámasztásához, ám az írásmód önmagában sem Beke, sem Arany esetében nem igazolhatja az etimológiát.

A szó eredetével foglalkozó vélekedéseket összegezve megállapítható, hogy a *vajon*-t a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval és a *vall* igével, valamint a létigével is kapcsolatba hozták, ám egyik feltevés sem bizonyítható teljesen. Abban azonban egyetértettek a kutatók, hogy a kérdőszó valamikor főmondat lehetett, s onnan került be a mondat belsejébe (Pólya 2006: 126). A különféle etimológiák közül én magam legvalószínűbbnek a *van* igéből történő származtatást tartom, s a *vall* igéből való eredeztetést egyáltalán nem gondolom lehetségesnek.

A szó eredete tehát nincs megnyugtató módon tisztázva, azonban a rendelkezésre álló nyelvtörténeti adatok azt mutatják, hogy a szó bizonytalan etimológiája ellenére is tetten érhető a *vajon* diskurzusjelölői használata már a kezdetektől. A következőkben ezt mutatom be példák segítségével.

Pólya Katalin (2006: 126) az adatokból kiindulva arra mutatott rá, hogy a *vajon* első előfordulásai kiegészítendő kérdésekből adatolhatók, nem pedig eldöntendőkből, ahogy azt a szótárak és a szakirodalom is állította. A Guary-kódexbeli összes adat, azaz kilenc mind kiegészítendő kérdésből való, ahogy a Winkler-kódex egyetlen adata is. A Nádor-kódex nyolc *vajon*-os kérdésből pedig hét szintén kiegészítendő, s csak egy eldöntendő (uo.). Vagyis a korai kódexbeli adatok egyértelműen a kiegészítendő kérdésben való megjelenést mutatják. Példaként Pólya (uo.) a Guary-kódex és a Winkler-kódex *vajon*-os adatait idézi: *Val'on mi vtolatoſb 2ezog . embo2nel.* (GuaryK.7), illetve *Ky volna valyon az bekeseknek angŷala ky termezeth ellen nem sirna holoth az istennek fŷa termezeth ellen kent zenved* (WinklK.79). Ezekben a kérdésekben a *vajon* funkciója nem a kérdő jelleg erősítése, hanem éppen ellenkezőleg, a mondanivaló retorizálása: valójában nem is kérdésként, hanem ellentétes értelmű állításokként funkcionálnak a megnyilatkozások. Vagyis az eddigi adatok szerint a *vajon* legkorábbi használati köre nem az információkérés volt.

Saját gyűjtésű adataim is a retorikus használatot támasztják alá. Az 1521-es *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* című szövegemlék (RMK 1.) három *vajon*-os mondata közül kettő bizonyíthatóan szónoki funkcióban áll:

- (26) *Vallyonsky ment volna o elolleh el mykoron nagh czodakat tenneh: ky nem kyuanta volna latny az o zep orczayat kybol ysteny gyonyoroseges ffenyesseg zarmazyk vala: ky nem kyuanna hallany az o edes bezedeth: kyt meeg az o ellensegyes dyczernek vala ky nem kyuanta volna ylletny az o zent ruhayath: kybol yozagh zarmazyk vala es meg gyogyth vala myndeneketh?* (45 23r)

A retorizáltság a teljes mondat szerkesztésében és a gondolatrítmusokban is tetten érhető, s látható, hogy a *vajon* nem igazi információt kér, használatával a kérdező azt jelzi, hogy épp a mondottak ellentétét gondolja, vagyis a *Vallyonsky ment volna o elolleh el* mondat a 'senki nem ment volna o elolleh el' kijelentéssel egyenértékű. A szövegemlék ugyanezen oldalán (i.m. 45 23r) található a másik, *vajon*-nal szerkesztett retorikai kérdés:

- (27) *Wallyonsky mondhatna ky mynemo ahettatossagnak edessegeuel yllettetnek vala az halgatoknak zwwok mykoron zol vala ystennek ygeyeh vrunk yes⁹ az nepeknek elotteh menorzagnak dwczosegerol: az zenteknek bodogsagokrol: az zent zeretnek tokelletessegerol: az alazatossagnak haznalattyarol es mynd az tob yozagokrol?*

Itt is tagadóvá fordul át az értelmezés, azaz a *Wallyonsky mondhatna ky jelentése* valójában: 'senkisé is mondatná ki'. Mindkét idézett példában a *vajon* az *s* kötőszóval és a *ki?* kérdőszóval van összekapcsolva. Klemm Antal szerint (1923: 112) a XVI–XVII. században ez a használati mód gyakori volt, s jól példázza, hogy a *vajon* kérdőszó eredetileg külön mondat volt, s mondattani tapadással vette föl a mai funkcióját.

Az idézett szövegemlékben található még egy *vajon*-os kérdés (i.m. 52 26v), ezzel azonban külön is érdemes foglalkozni:

- (28) *Vallyonsh gondolode mykeppen volna ez vylagh ha az apostolok nem voltanak volna: kyk ez vylagot tudományokkal megh vylagosyttak, bwlchesegekkel megh ekes(e)yttek: malaztok kal fel tamaztak.*

A példában a *vajon*-hoz itt is az *s* kötőszó kapcsolódik, azonban a többi, fentebb idézett adattól eltérően itt mégsem szóközi kérdéssel, hanem valódi kérdéssel van dolgunk. Itt ugyanis nem fordítható át ellentétes értelmű állítássá a kérdés. A példa azért különösen érdekes, mert az egy szövegemléken belüli eltérő használati mód a *vajon* átmeneti státusára utalhat.

Az 1522-es Horvát-kódexből származó adat szintén a retorikai használatot mutatja: *Elmegyek meghalni; bölcs vagyok, de vajjon minemű bölcsesség tudja az halálnak okosságát meggyőzni; olymint azt mondaná, egy sem*. A kérdés itt is ellentétes állítást rejt magában, azaz 'semminemű bölcsesség nem tudja az halálnak okosságát meggyőzni'. A válasz itt is előre tudható, mind a kérdés feltevője, mind a megkérdezett számára.

A rendelkezésünkre álló adatok tehát azt mutatják, hogy a 16. század első negyedében a *vajon* már képes volt különféle, egymástól eltérő funkciók kifejezésére. A bemutatott példák többségében (a retorikai kérdésekben) a *vajon* a kérdező attitűdjét jelöli, vagyis véleményem szerint már a korai adatok is egyfajta diskurzusjelölői használatot mutatnak.⁵² De mit is jelölnek ekkor *vajon*-nal a kérdezők? Hiszen az eddigi példák tanúsága szerint nem információt akartak szerezni a kérdéssel, vagyis nem alkalmazható ezekre az adatokra a CzF. szócikkében (1874: 745) megadott értelmezés, miszerint a *vajon* olyan „kérdő indulatszó, mely különösen kíváncsiságra, tudvágyra mutat”. Kérdéssé válik továbbá az a feltevés is, amint arra Pólya is rámutat (2006: 126), hogy a *vajon* eredeti funkciója a kérdés nyomatékosítása lett volna. Ehelyett az adatokból kiindulva ő úgy véli, „hogy az eredetileg feleletet váró kérdő mondatba belépve a *vajon* a mondatot úgy változtatta meg, hogy az a beszélő kételyét, tünődését továbbra is kifejezve nem várt feleletet” (uo.). Vagyis a *vajon* a beszélő attitűdjét volt képes jelölni már ekkor is, így a kérdőszó korai használati köréből is a diskurzusjelölői szerep bontakozik ki.

Jó volna magyarázatot találni arra is, hogy a beszélők a rendelkezésükre álló elemkészletből miért éppen a *vajon*-t választották ennek az interakciós funkciónak a jelölésére. Ezzel kapcsolatban azonban a nyelvtörténeti adatok esetén természetesen csak feltevéseink lehetnek.

Az egész nyelvtörténet folyamán megőrződött a kérdőszónak az a tulajdonsága, hogy tényleges információ szerzésére szolgáló mondatokban nem használták és nem is használják. Vagyis ha például tudni szeretném, hogy pontosan hány órakor kezdődik az írásbeli vizsga, nem tehetem fel a *Vajon mikor kezdődik az írásbeli vizsga?* kérdést (vö. Gyuris 2008). A *vajon* bár kizárólag kérdő mondatokban fordul elő, mégsem a mondat kérdő voltát jelöli, hiszen a *vajon* szócska nélkül is kérdő marad a mondat (pl.: *Vajon mikor fogod már megérteni?* → *Mikor fogod már megérteni?*).

A különböző értelmező szótárak a szónak a kérdő funkciója mellett azonban a beszélői

⁵² A diskurzusjelölői használat nyomait lehet felfedezni a *vajon vaj* alakjának puszta indulatszói példáinál is, amely gyakori volt csodálkozó felkiáltásokban, ahogy azt Beke példája (1915–1917: 34) is mutatja: *Vaj mely bolondok tii vattok*.

attitűd kifejezését is jelzik. Az ÉrtSz. (VII: 169) a *vajon* minden jelentésénél szerepelteti az attitűdjelölő funkciókat is. Eszerint a kérdőszó kifejezhet kételkedést, aggodást, bizonytalankodást, gúnyt és megvetést is, valamint visszakérdezőként, a közlés megerősítését várva, a 'kérdés, hogy úgy van-e' jelentésben is használhatják a szót (pl. – *Ezzel elkészülünk egy hét alatt. – Vajon?*). Továbbá eldöntendő és kiegészítendő kérdésben kételkedés, töprengés, tépelődés, bizonytalanság és találgatás kifejezésére, illetve kiemelésére használatos a szó (pl.: *Vajon eljön-e?, Vajon mi lesz ebből?*). Az ÉKsz². (Pusztai 2006: 1419) is utal az eldöntendő és a kiegészítendő kérdésben való megjelenésén kívül a szó módosítószói használatára, s kételkedő vagy aggodó visszakérdezőként jellemzi a szót. Az ÉrtSz.+ (Eöry 2007: 1698) a kiegészítendő kérdésbeli megjelenéshez a nyomatékosító funkciót társítja (*Vajon ki mondta el neki?*). Az NyKk. (II: 1173) két fő használati módját írja le a *vajon* kérdőszónak: vagy a kérdés nyomósítására használják, vagy pedig kételkedést és bizonytalanságot jelölnek vele. A szó használati körét és mondattani viselkedését hasonlóan adják meg a mai grammatikák is. A *Magyar Grammatikában* Kugler Nóra (2000a: 278) a kérdésekhez tartozó modális alapérték jelölőjének veszi a *vajon*-t. Kálmán László strukturalista mondattanában szintén a kérdések közt tárgyalja a szót, megállapítván, hogy „csak kérdő mondatban fordulhat elő, a topik mezőben vagy az állítmányi részben”, pl. *Péter tegnap vajon mit csinált?*, illetve *Péter tegnap mit csinált vajon?* (2001: 99).

A kérdésekkel foglalkozó retorikai és stilisztikai munkákban is találhatók utalások a *vajon* funkcióira. Szikszainé (2008: 204) a dubitáció jellegzetes velejárójaként tekint a *vajon*-ra, s az -e kérdő partikulával együtt tárgyalja, mindkét elemet a látszólagos eldönthetlenség, a tépelődés, a bizonytalanság és a kételkedés nyomatékosító elemeként tartván számon. S ha a két kérdőszó egyszerre jelenik meg egy megnyilatkozásban (pl. ... *de vajon megfelelő lesz-e azon összetett folyamatokat mederben tartani, melyek az uniós együttműködés jövőjét meghatározzák, ...?*), az Szikszainé szerint (uo.) a tűnődés nyomatékosítását jelöli.

Kíváncsi voltam arra, hogy mennyire vág egybe a szótárakban, nyelvtanokban és retorikai-stilisztikai munkákban lévő jellemzésekkel a kérdőszó mai viselkedése, ezért a *vajon* diskurzusjelölő jelenkori használati körének a feltérképezéséhez az MNSz. adataiban és az Országgyűlési Napló felszólalásaiban (http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo, a továbbiakban OrszN.) végeztem kereséseket.

A korpuszbeli adatok egybeestek az elméleti munkákban lévő jelentésmegadásokkal, vagyis az MNSz. találatai a *vajon* attitűdjelölő funkcióját mutatták: a kérdőszó legtöbbször kételkedést és bizonytalanságot fejez ki (*Gyakran kiszámíthatatlan – de vajon a helyes kóddal*

számolok utána?), tépelődést és töprengést közvetít (*Állja, amit vállalt. Véletlen itt ez a szó vajon, hogy vállalt, magára vett?*), aggodás kifejezésére is használatos (*Vajon visszajön vele, a gyerekekkel, vajon van visszafelé egyáltalán?*), és a közlés megerősítését várva akár visszakérdésként is állhat. Gyakran a kérdés nyomatékosítására használják a kérdőszót, s az esetek egy részében választ is várnak a feltett kérdésre (*Megkérdézem képviselőtársaimat, hogy vajon kíván-e még valaki ebben a vitában felszólalni?*) míg máskor csupán retorikai fogásként alkalmazzák azt (*De vajon mi rejlik valójában elégedetlenségünk mögött?*).

Az MNSz. hivatalos alkorpuszában az Országgyűlési Napló adatai a *vajon*-nak egy sajátos használati körét mutatták, ezért a továbbiakban az országgyűlési beszédekből származó példákat ismertetem részletesebben.

3.3.2. A *vajon* napjaink országgyűlési beszédeiben

Már Szikszainé (2008: 204–205) is hoz példákat a *vajon* dubitatív szerepére az országgyűlési felszólalásokból, de külön ennek a műfajnak a jellegzetes kérdésviszonyait eddig még részletesen nem vizsgálták. A *vajon* funkcióinak a bemutatása előtt röviden mindenképpen kell szólni a parlamenti beszédek műfaji jellegzetességeiről, hiszen csak így érthetjük meg teljesen a kérdőszó működését és a beszédekben betöltött szerepét.

Az országgyűlési beszéd intézményes keretek közt, meghatározott helyszínen zajló kommunikációs forma, amelynek szabályait a Magyar Köztársaság Országgyűlésének a Házzsabálya⁵³ tartalmazza. Az ülések előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlanak. Az irányítás legfontosabb személye az elnök: ő határozza meg a felszólalók sorrendjét, ő figyelmezteti a tárgytól eltérő felszólalót, valamint neki van joga a szó megvonására is. Az erős szabályozottság abban is megnyilvánul, hogy a felszólalások időtartama kötött, a szerepek és a fordulókiosztás, valamint a szóátadások rendje is előre meghatározott. S bár a felszólalások a típusokat tekintve nagyon változatosak – például: azonnali kérdés, határozati javaslat, interpelláció, jelentés, politikai vita, törvényjavaslat, stb. –, abban megegyeznek, hogy többnyire a hivatalos stílus és az érvelő, valamint a vitatkozó jelleg dominál bennük. A Házzsabály azt is kimondja, hogy a felszólaló nem használhat az Országgyűlés tekintélyét vagy valamelyik országgyűlési képviselőt sértő kifejezést, s a gyakorlatban a szabályt megszegőket csengő utasítja rendre. Vagyis a nyílt verbális agresszió tiltott a parlamenti beszédekben. Azonban

---

53 <http://www.parlament.hu/hazszabaly/hszfo.htm> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

burkolt formában mégis megjelenik, s ebben – ahogy azt két korábbi tanulmányomban be is mutattam (vö. Schirm 2010a, 2010b) – a diskurzusjelölőknek is fontos szerepe van.

Az országgyűlési munkával kapcsolatban a semleges stílus csak egy nem teljesülő elvárás, a valóságban ugyanis a politikai beszédekben a beszédpartner folyamatos megsértésével (Zimányi 2008: 115) és a nyilvánosság befolyásolásával (i.m. 116) kell számolni. A parlamenti beszédekben tehát a kooperatív stratégiák helyett a kompetitív stratégiák dominálnak. Így a diskurzusjelölők egy része – köztük a *vajon* is – a verbális agresszió erősítésének, illetve mérséklésének a szolgálatában áll.

A parlamenti felszólalásokban a *vajon* kérdőszónak kétféle használati köre figyelhető meg. Egyrészt olyan kérdésekben jelenik meg, amelyekre tényleges választ várnak a kérdezők. Ilyen például a (29a) és (29b) alatt látható két kontextus is, ahol a beszélők azt jelzik, hogy kíváncsiak a válaszra:

(29a) *Ezért kérdezem államtitkár úrtól, mit várhatunk a jelenlegi kárenyhítési rendszertől, vajon megfelelő védelmet tud-e nyújtani a következő évek elemi csapásaival szemben.* (OrszN., Demendi László, 2008.11.17.)

(29b) *„Foglalkoztatás, az európai ember értékteremtő munkája, ez ma Európában a gazdagságnak és a jólétnek a forrása.” Nos, Magyarország vajon hol van, Európában avagy Európán kívül? Mi az ön véleménye erről?* (OrszN., Bernáth Ildikó, 2008.05.19.)

A kérdések tágabb szöveggörnyezete megmutatja, hogy ezekben a példákban valóban választ szeretnének kapni a feltett *vajon*-os kérdésekre a képviselők, ugyanis a kérdés feltevése után a társalgásban rögtön szóátadás is következik. Ilyenkor a *vajon* többnyire rövid kérdésben áll, s a kérdés egy meghatározott személynek (*államtitkár úr, ön*) van címezve.

A *vajon* azonban nem csupán ilyen kérdéskörnyezetben jelent meg a parlamenti beszédekben, hanem többnyire retorikai kérdésekben szerepelt. Ilyenkor a kérdezők egyáltalán nem vártak választ a feltett kérdésre, csupán hatáskeltő eszközként használták azt, többnyire hosszú monológokban. Ezt a használati módot szemléltetik az alábbi (30a–30b) példák:

(30a) *Megemlíteném azokat a családokat, amelyek abszolút lehetetlen helyzetben vannak,*

*viszont a romatársadalomnak ehhez a részéhez igen komoly elszántságra, pénzre és akaratra van szükség. **Vajon** képes-e valaki arra, hogy felvállalja ezt a problémát? **Vajon** van-e valaki, aki ezt a gondot a nyakába veszi? Mert azt látom, hosszú évek óta azt tapasztalom, hogy senki. Mindenki csak tologatja az ügyet, mindenki ír egy szép programot, aztán a program elévül, és utána nem lesz belőle semmi. (OrszN., Rácz István, 2007.05.29.)*

- (30b) *Igen, ezek tények. De **vajon** kihasználtuk-e mindazokat a lehetőségeket nemzeti támogatások szempontjából, amelyeket az Európai Unió enged? Én hallgattam egy közgazdász előadását ebben a témában, aki azt fejtegette, hogy azért nem használjuk ki, mert nincs rá pénzünk. (OrszN., Medgyasszay László, 2009.10.13.)*

Ezekben a példákban a *vajon*-os kérdések nem is kérdésként, hanem ellentétes értelmű állításokként funkcionálnak. A retoricitást pedig tovább fokozhatja a *vajon* ismételt használata, ahogy azt a (30a) is mutatja. A kérdések utáni szövegfüzés is alátámasztja a *vajon* diskurzusjelölői szerepét. Például a (30b)-ben a kérdező azt akarta sugallni, hogy 'nem használtuk ki a lehetőségeket', s a következő mondat indoklását is ebből vezeti le: „*azért nem használjuk ki, mert...*”.

Az állításnak kérdés formájában történő megfogalmazása tekinthető udvariassági stratégiának is, hiszen kevésbé arculatromboló valamely sértő, negatív dolgot kérdés formájában rejtetten megfogalmazni, mint ugyanazt nyíltan állítani. Ám a kérdésben használt *vajon* mégis jelöli a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját, vagyis valójában arculatromboló elem, de még mindig udvariasabb, mint egyéb, ellentételezést kifejező elemek.

A hétköznapi beszélgetések résztvevői általában törekednek arra, hogy jó színben tünessék fel magukat, illetve a beszélgetőpartnerüket is. Vagyis a céljuk saját arculatuk és a partner arculatának a fenntartása, továbbá az arcfenyegetés mérséklése. Ezzel szemben a parlamenti beszédek tipikusan arculatromboló aktusokat tartalmazó beszédtevékenységek. Zimányi szerint (2008: 116) „a parlamenti kérdések és interpellációk, valamint a rájuk adott válaszok nem szorítkoznak a tényszerűsége, nem maradnak meg a semleges hangvételnél, hanem sokszor az érzelmekre kívánnak hatni”. A kérdések, válaszok és viszontválaszok során a felszólalók a szembenálló fél megbántására, megsértésére, lejáratására törekednek, s igyekeznek az ellenfelet rossz színben feltüntetni (Zimányi 2008: 117). Azonban ez a személyeskedés és lejáratás nem csak, vagy nem elsősorban a tényleges ellenfélnek szól, hanem

valójában a nagyközönség manipulálását szolgálja, hiszen az interpellációkat és az azonnali kérdéseket a közszolgálati televízió is közvetíti (i.m. 116). Az előző (30a–30b) példákhoz visszatérve így már nem is olyan meglepő, hogy a *vajon* diskurzusjelölő olyan szónoki kérdésekben is megjelenik, amelyekre nem várnak igazi választ a kérdezők. Vagyis a parlamenti beszédekben a *vajon* a kompetitív stratégia szolgálatában áll, amikor nem a kételkedést és a kérdést, hanem az ellentétes értelmet jelöli.

Összegezve a *vajon* történetét és jelenkori szinkrón státusát, elmondható, hogy a szó eredetének tisztázatlansága ellenére is adatolható már a kezdetektől az elem diskurzusjelölői használata. A *vajon* ugyanis az első adatok tanúsága szerint kiegészítendő kérdésekben jelent meg, ahol a használati köre nem az információkérés, hanem a kérdező attitűdjének a jelzése volt, ugyanis a beszélőnek a mondanivalóval kapcsolatos kételkedését fejezte ki az elem. A *vajon*-os kérdésekben a diskurzusjelölő funkciója a mondanivaló retorizálása volt, vagyis a kérdőszó ellentétes értelmű állításokká fordította át a megnyilatkozásokat. Ez a szerepköre a későbbiekben is megőrződött, amit napjaink országgyűlési beszédeinek az elemzése is igazolt.

4. A diskurzusjelölők megítélése és a hozzájuk kötődő nyelvi babonák

A diskurzusjelölők megítélése a hagyományos leíró nyelvtanokban és előíró munkákban nem egységes. Legtöbbjüket (pl. a *hát*-ot, a hümmögéseket) beszéd tölteléknek tartották és stigmatizálták, míg más elemeket besoroltak a meglévő szófajtani és mondattani kategóriákba. A megbélyegzés különösen az oralitásban használatos elemeket érintette, az írásban és a beszédben egyaránt megjelenő, gyakran használt jelölőket (pl. *ezzel szemben*, *mellesleg*, *tényleg*, *vajon*) azonban nem. Az eltérő kezelési módot egyrészt az okozza, hogy a beszédhez és az íráshoz más nyelvi eszményt társítanak (vö. Lanstyák 2009a), utóbbit nagyobb presztízsunek, formális stílusúnak és kötöttebb normájúnak tartván. Másfelől az egyes diskurzusjelölők funkcionális sokféleségével, a procedurális jelentéssel nem igazán tudnak mit kezdeni a leírások. Harmadrészt pedig maga a beszéd töltelék fogalmának a meghatározása sem egységes a szakirodalomban. Általában azokat az elemeket tekintik töltelékszavaknak, amelyek nem járulnak hozzá a leghatékonyabb információcseréhez a kommunikáció direkt, tárgyi síkján.

A diskurzusjelölők eltérő megítélése és kezelése tetten érhető például a „kötőszóval nem kezdünk mondatot” nyelvművelői tiltásban is, hiszen korábban már láttuk, hogy a diskur-

zusjelölők közt nagy számban vannak jelen kötőszói eredetű elemek is, s e nyelvművelő szabállyal általában az érintett elemek diskurzusjelölői használatát marasztalták el. Ám ez a tiltás sem vonatkozott az összes kötőszóra, hiszen nem minden kötőszó nem minden használati körét stigmatizálták. Legtöbbször az *és*-sel, az *s*-sel, a *de*-vel, illetve a *hát*-tal való mondatkezdést marasztalták el a nyelvművelők, de azt sem mindig. A „kötőszóval nem kezdünk mondatot” intelem az NyKK-ban (II: 369) már a nyelvművelő babonák közt olvasható, s a szócikket szerkesztő Lőrincze Lajos is kitér arra, hogy ez a tiltás csupán a minden előzmény nélküli mondatkezdésre vonatkozik, hiszen kontextus nélkül önmagában értelmezhetetlen például a *De elolvastam ezt a könyvet* megnyilatkozás. Ha viszont a szöveggörnyezetből kikövetkeztethető az előzmény, illetve a beszélő is és a hallgató is egyaránt tisztában vannak a korábban elhangzottakkal, akkor teljesen természetes a kötőszóval kezdődő mondatindítás. Hasonlóan vélekedik az NymKsz. (420) is, amikor a nyelvhelyességi babonák közt megjegyzi, hogy „ha van rá stílárius v. szövegtani okunk, igenis kezdhethetünk mondatot kötőszóval”, továbbá a kötőszóhalmazok (pl.: *de mégis, ezért tehát, mert hiszen*) kapcsán kijelenti, hogy „csakis a funkciótlan bőbeszédűséget szabad hibáztatnunk” (uo. 421). A differenciált megközelítések ellenére azonban az átlag nyelvhasználókhoz a kötőszavak használatával kapcsolatban is még mindig csupán a tiltó, előíró szabály jut el. Ezt az intelmet szembesítik a beszélők a saját nyelvhasználatukkal, az ellentmondás észlelésekor pedig megfogalmazódik bennük a kérdés az érintett elemek használatára vonatkozóan, ahogy azt számos internetes fórumhely⁵⁴ és nyelvi tanácsadó iroda bejegyzése⁵⁵ is mutatja.

Az esettanulmányokban bemutatott diskurzusjelölők közül a *hát* mondatkezdő használatához és az *-e* kérdő partikula nem sztemderd előfordulásához, valamint többszörös alkalmazásához nagyfokú nyelvi megbélyegzés társul (vö. Szabó 2008). A stigmatizáció nem korlátozódik azonban csupán ezekre a nyelvi elemekre, hanem több diskurzusjelölőt is érint azáltal, hogy a nyelvművelésben és az általános iskolai és középiskolai tanári gyakorlatban sokukat funkció nélküli, kerülendő töltelékelemeknek tartják.

A *Retorikai lexikon* a pleonazmus szócikke alatt tárgyalja a töltelékszavakat (Jenei 2010: 943–945), felesleges szóbőségnek, szószaporításnak tartván őket. Az NyKk. (I: 323) pedig a *beszédtöltelék* címszó alatt „tartalom és hasznos nyelvi funkció nélküli, ill. funkciójukat vesztett fölösleges” elemekről ír. A kézikönyv (uo.) ad egy felsorolást a beszédtölteléknek tartott szavakról (*hát, szóval, és ekkor, nos, így, na mármint, ugye(bár), tulajdonképpen,*

54 <http://www.bloblo.hu/post/nyelvezsleny/8552/s-szerinted> (utolsó letöltés: 2011. március 15.)

55 <http://www.e-nyelv.hu/2010-01-11/az-es-kotoszo-hasznalata/> (utolsó letöltés: 2011. március 15.)

természetesen, persze, történetesen, mindenesetre, nézetem (véleményem, meglátásom) szerint, őszintén szólva, kérem (szépen, tisztelettel), tetszik tudni, tudod, érted?, kérdelem (én), könyörgöm, jelzem, nem tagadom (v. mi tagadás), úgy vélem (hiszem, gondolom), hogy úgy mondjam, meg kell mondani, nem véletlen), azonban már ebből a listából is látszik, hogy a hozott példák diskurzusjelölők, vagyis funkcióval bíró nyelvi egységek, nem pedig funkciótlan alakulatok. A kézikönyv szócikke (uo.) szerint: „Ezek többnyire **csupán** (kiemelés tőlem: S.A.) arra valók, hogy a beszélő időt nyerjen mondanivalójának megfogalmazására, megtartsa beszédének (látszólagos) folytonosságát, ill. megakadályozza, hogy a beszélgető társ elvegye tőle a szót”. Az idézetben felsorolt, a kézikönyv szerint mintegy melleleg megemlített funkciók azonban igenis fontos beszédtervezési és társalgásirányítási stratégiák. Az NymK Sz. (64) sem minden diskurzusjelölőt tekint beszéd-töltelékeknek, s az elemeknek csak bizonyos típusú használatát stigmatizálja, elismerve, hogy az „efféle nyelvi elemek persze kifejezhetnek állásfoglalást, értékelést, nyomatékot, ill. lehet fatikus (kapcsolattartó, a közlési csatorna működését ellenőrző) szerepük is. Ha azonban minden ok nélkül, pusztán megszokásból v. időnyerés végett alkalmazzuk őket, fölösleges sallangokká válnak”. A beszéd-töltelékkel foglalkozó ismeretterjesztő írásában Grétsy László (2008) is különbséget tesz ezen elemek használati körei közt, kiemelve, hogy a beszéd-töltelékek is hozzájárulhatnak a beszélők véleményének és állásfoglalásának az árnyalásához. Így azokat a beszéd-töltelégeket, amelyek a beszélő pillanatnyi megakadását, elbizonytalanodását fejezik ki, a nyelv-művelő szakirodalom is „megértően fogadja” (uo.). A leírások tehát valamelyest próbálják differenciálni az egyes elemek funkcióval bíró és funkciótlan használatát, azonban mindezt konkrét példák bemutatása nélkül, csupán szabályok és megállapítások leírásával teszik.

Tehát még a nyelv-művelő munkákban sem egységes a diskurzusjelölők kezelése: függ attól, mely elemről van szó, azt milyen pozícióban és milyen funkcióban használják a beszélők, továbbá a nyelv-művelés elvei (merev, előíró vagy rugalmasabb, megengedőbb szemlélet) is befolyásolják a diskurzusjelölők megítélését.

A beszéd-töltelékek tiltó és megbélyegző leírása mellett a jelenség funkcionális magyarázata is megjelent már igen korán a szakirodalomban, ám ez korántsem kapott akkora visszhangot és ismertséget, mint az előíró szemlélet. Az 1960-as évektől kezdve a *Magyar Nyelvőr* hasábjain arról vitatkoztak a nyelvészek, hogy valóban funkciótlan, felesleges elemek-e a beszéd-töltelékek, vagy pedig a beszélőnek a mondandóhoz való viszonyát kifejező egységek. Ekkor ugyan még nem használták a *diskurzusjelölő* terminust a szakmai diskurzusban, azonban egyértelműen erről a funkcionális szóosztályról folyt a vita. A vitában többek között

Implom József, H. Molnár Ilona és Ladányi József ismertették a nézeteiket. Implom József (1960) elítélően nyilatkozott a beszéd-töltelkekről, „vadhajtásoknak” és „sallangoknak” titulálta őket, s minden említésnél a tartalmatlanságukat, eredeti jelentésük elhomályosulását emelte ki. Paradox módon azonban a töltelékszavak funkciótlanosságának hangsúlyozása mellett felsorolta a beszéd-töltelkek használatának a különböző okait is, vagyis egyértelműen funkciókat társított hozzájuk. Ilyen okok lehetnek szerinte (uo. 301–302): a mondanivaló hatásosabbá tétele, a szó megtartására való törekvés, a gondolat kialakulatlanságának leplezése, a fontoskodás és a nagyképűség, a mondandó érdekesebbé tételének a szándéka és a nyelvi divat. Az általa felsorolt okok egyértelműen a benyomáskeltés kategóriájába (l. Nemesi 1997, 2000) sorolhatók. Implom József cikkének gondolatmenetét H. Molnár Ilona fűzte tovább (1961:51), kiemelve, hogy már a *töltelékszó* és a *beszéd-töltelék* terminusok is „bizonyos pejoratív értékítéletet” tükröznek, pedig a vitatott elemek kétféle szerepkörben is gyakoriak: egyfelől időnyerésre, a beszéd-szünet kiküszöbölésére használatosak, másfelől pedig a beszélőnek a mondanivalóhoz való szubjektív viszonyulását fejezik ki. H. Molnár megközelítésében tehát már megjelenik a beszédtervezési és az attitűdjelölő szerep. A szerző hangsúlyozza, hogy a vizsgált elemek funkciójának a meghatározásakor a beszédhelyzetet mindenképpen figyelembe kell venni. A vitába bekapcsolódva Ladányi Péter (1961) is a használat oldaláról közelített a töltelékszavakhoz, ám cikkében a funkcionális szemlélet ellenére még mindig az elmarasztaló jelleg dominált. A beszéd-töltelkeket a közhely (üres fecsegés) és a terjengősség (redundancia) közé helyezte el, kiemelve, hogy a szónak el kell kopnia, sztereotipikussá kell válnia ahhoz, hogy tölteléknek tekinthessük, továbbá a funkciójának is torzulást kell szenvednie (1961: 300). Ladányi a töltelékszavakat jelentéstanilag és szintaktikailag is üres elemeknek tartotta, s úgy gondolta, hogy a beszélőnek és a hallgatónak nem feltétlenül azonosak az intenciói a töltelékelemekről. A nyelv-művelők szerint „rossz szokásból, fegyelmezetlenségből, nagyképűségből, divatból” (uo. 32) használt elemeknek azonban Ladányi szerint a beszélő szemszögéből rejtett jelentései lehetnek: túlkompenzálhatják valaminek (például a mondanivalónak) a hiányát, kódolhatnak viccelődést és öniróniát, kifejezhetnek agresszív intenciót továbbá szó-megtartó funkciójuk is lehet. Ezekben a megközelítésekben közös, hogy a töltelékszavak ürességét és feleslegességét emelik ki, vagyis a tartalom és a nyelvi funkció hiányára hivatkoznak. Láthatjuk azonban, hogy nyelvi funkció alatt az egyes szerzők mást értenek, ebből adódik az az ellentmondás, hogy a tanulmányok a funkciótlan elemek funkciót is sorra veszik. Még az NyKk. szócikke (I: 323) is abba a hibába esik, hogy „hasznos nyelvi funkció nélküli” elemekként határozza meg

a beszéd-töltelékeket, utána pedig felsorolja, hogy mi mindenre valók ezek az elemek: időnyerésre, a beszéd folyamatosságának megtartására, illetve a szóátvétel megakadályozására.

A töltelékszavak létrejöttéről, nyelvtörténeti vonatkozásáról nagyon keveset tudunk, az elemek szemantikai kiüresedésének folyamatát eddig még nem vizsgálták rendszerszerűen. Hadrovics László *Magyar történeti jelentéstan* című munkájának töltelékszókra szóló részéből (1992: 395) is csupán annyit tudhatunk meg, hogy mindegyik elem nagyon eltávolodott az eredeti funkciójától. Használatuk okaiként Hadrovics a szókeresés zavarának feloldását és a durva kifejezések eufemisztikus formákra való helyettesítését jelöli meg, vagyis nála is egyértelműen funkciója van ezeknek az elemeknek, azonban ez a funkció az eredetihez képest átalakuláson ment keresztül.

A spontánbeszéd-kutatással foglalkozó nyelvészek a töltelékszavak esetén a beszédtervezési funkciót emelik ki, a megakadásjelenségek közé sorolván a beszéd-töltelékeket. Gósy Mária és Horváth Viktória „a közlésbe tartalmilag nem illeszkedő, funkcióját tekintve a diszharmónia egyfajta feloldását segítő szó”-ként határozzák meg a töltelékszavakat (2009: 37). A pszicholingvisztikai megközelítés nem elítélőleg nyilatkozik ezekről az elemekről, hanem az élőbeszéd természetes alkotórészeinek tartja őket, s a szerzők az általuk töltelékszóként definiált elemek és a diskurzusjelölők esetleges funkcionális átfedésére is kitérnek (uo.).

A magyar beszélt nyelv sajátosságai kapcsán Lanstyák István (2009a: 114–120) a beszéd-töltelékeket a redundanciajelenségek közt tárgyalja a könyvében, olyan deszemantizálódott elemeknek tartván őket, amelyek a mondanivalóhoz egyáltalán nem vagy lényegesen nem járulnak hozzá (uo. 114). Nem tekinti viszont igazi megakadásjelenségeknek a beszéd-töltelékeket, mivel szerinte nem megtörik a beszéd folyamatosságát, hanem éppen ellenkezőleg: a beszélők azért alkalmazzák őket, hogy elkerüljék a valódi megakadásjelenségek (pl. a szünet) használatát (uo.). A beszéd-töltelékek fő funkciói pedig szerinte az időnyerés, illetve a kapcsolattartás. Látható tehát, hogy ahány nézőpont, gyakorlatilag annyiféle beszéd-töltélek-meghatározás van a szakirodalomban (l. még Pestessy 2006, Kamp 2007).

A terminológiai sokféleség egységesítésére és a funkciótlan elemek funkcióinak paradox felsorolásának a feloldására Dér Csilla Ilona (2010b: 160) a beszéd-töltélek fogalmának szűkítését és pontosítását javasolja: „amennyiben az adott elem bármilyen azonosítható nyelvi funkcióval bír, vagyis szintaktikai és/vagy szemantikai és/vagy grammatikai és/vagy pragmatikai-szövegszervezési, esetleg a beszédprodukcióval összefüggő funkciója van, már nem nevezhető töltelékelemnek”. Ha elfogadjuk ezt a megközelítést, akkor a korábban töltelékele-

meknek tituált egységek használati körének nagy része átsorolódik a diskurzusjelölők közé és – ha egyáltalán vannak ilyenek – csupán a valóban funkciótlan előfordulásaik maradnak a beszéd-töltelék kategóriájában. A terminológiai egyértelműség miatt azonban szerencsés volna a megakadásjelenségeként használt egységekre a töltelékelem/beszéd-töltelék megnevezés helyett azok stigmatizált és nem egyértelmű volta miatt, valamint a diskurzusjelölői használatától való megkülönböztetés érdekében valamilyen más terminust bevezetni.

Az átlag nyelvhasználókhoz a beszéd-töltelékeknek csupán a nyelvművelői gyakorlatból és az iskolai tanításból ismert, elmarasztaló megközelítése jut el, ezen elemek valódi funkcióval bíró használati köre azonban már nem. Emiatt a diskurzusjelölőket túláltalánosítással a legtöbbször töltelékszavaknak tekintik a naiv beszélők. A diskurzusjelölők funkcionális megközelítése ugyanis egyáltalán nem hatott az iskolai oktatás gyakorlatára, így a tanárok mind a mai napig tartalom és funkció híján lévő, felesleges, kerülendő elemekként tanítják őket. Ebben természetesen közrejátszik az is, hogy az alap- és a középfokú oktatásban forgalomban lévő tankönyvek közül egyikben sincsenek benne önálló tananyagrészként a diskurzusjelölők, ám a kommunikáció, a szövegtan, a nyelvművelés és a stilisztika keretén belül annál több szó esik a töltelékszavakról mint kerülendő, pongyola nyelvi elemekről. Vagyis a tanítás során a diskurzusjelölőket általában azonosítják a beszéd-töltelékekkel.

Nem jobb a helyzet a felsőoktatásban, még a magyar szakos tanárok képzése esetén sem. Ugyanis az egyetemi oktatásban használatos tankönyvek többsége nem vagy csak kevésbé foglalkozik ezzel a funkcionális szóosztállyal. Például a *Magyar nyelv* (Kiefer 2006) és az *Új magyar nyelvtan* (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998) még nem említi a diskurzusjelölőket, a *Magyar grammatika* (Keszler 2000) azonban már számol ezzel a szóosztállyal, igaz, más megnevezést használ, hiszen társalgásszervező és -jelölő elemeknek nevezi őket. Három szó-faj kapcsán kerül elő a diskurzusjelölői szerep: a módosítószók, a partikulák és a kötőszók kapcsán, azonban a *Magyar grammatika* meghatározásai és magyarázatai számos problémát vetnek fel (ezekhez l. Dér 2009b-t). A tankönyvként is használt szakkönyvek közt az egyetlen kivételt a *Strukturális magyar nyelvtan* 4. kötete jelenti, ez ugyanis már egy önálló fejezetet (Gyuris 2008: 639–682) szentel a diskurzusjelölőknek, s kitér a szerepükre és a jelentésükre is. A legtöbb felsőoktatási intézményben magyar szakon a *Magyar Grammatikából* tanulnak a diákok, vagyis elvileg találkoznak azzal a leíró szemlélettel, miszerint a kérdéses elemek nem mindegyike töltelékszó. A gyakorlatban azonban ez az ismeretanyag nem tudja felülírni a nyelvművelői beállítódást és a hallott nyelvi babonákat, ugyanis a hallgatók a diskurzusjelölőkről a tankönyv használata ellenére sem tudnak a nyelvművelők részéről hangoztatott véle-

ményektől eltérőt is mondani. Egy tankönyv természetesen önmagában még nem változtatja meg a diákok attitűdjét, hiszen az sem mindegy, hogyan, milyen feladatok és gyakorlatok segítségével dolgozza fel a tanár az elsajátítandó anyagot.

Összességében tehát elmondható, hogy az oktatás során még nem jut kellő figyelem a diskurzusjelölők tanítására. Pedig szinte nincs olyan része a nyelvtannak, ahol ne lehetne őket bemutatni, hiszen a hozzájuk kötődő problémák és feladatok érinthetik a stilisztika, a szöveg-tan, a szófajtan, a nyelvművelés, a kommunikáció, a pragmatika, a diskurzuselemzés és a nyelvtörténet különböző témaköreit.⁵⁶ S ha a nyelvhasználók már diákként egy komplexebb megközelítés segítségével ismerkednének meg ezzel a funkcionális szóosztállyal, vélhetően tompulna a diskurzusjelölők stigmatizáltsága.

Jelenleg azonban a nyelvi ismeretterjesztés, az iskolai oktatás és a családi szocializáció együttes hatásának köszönhetően a hétköznapi beszélőkhöz csupán a diskurzusjelölők elitélő megközelítése jut el, s a diskurzusjelölőket a beszéd-töltelékekkel mint kerülendő és pongyola nyelvi elemekkel azonosítják. Ennek következtében a nyelvhasználók egyrészt saját maguk is igyekeznek elkerülni a tölteléknek megismert szavak használatát, másrészt mások beszédét is gyakran megbélyegzik a diskurzusjelölők alkalmazása miatt.

A diskurzusjelölők töltelékelemekkel való azonosítását, valamint tiltó és megbélyegző használatát én nyelvi babonának tartom, annak leegyszerűsített, közléshelyzettől elvonatkoztatott jellege miatt (vö. Domonkosi 2007: 141). A beszéd-tölteléknek kikiáltott diskurzusjelölők funkciótlanúsága ugyanis olyan hiedelem, amelynek valós alapja nincsen ugyan, mégis sokan hisznek benne. A diskurzusjelölők a spontán beszéd természetes velejárói, így a nyelvi babona miatti kerülésük inkább az írott nyelvre hat: a nyelvhasználók ugyanis írásban jobban ügyelnek rá, hogy ne használjanak töltelékelemeket. A beszédben viszont a hiedelem úgy érezteti a hatását, hogy az egyes diskurzusjelölők (pl. *hát*, *de*, *ugye*) kimondása után a beszélők elnézést kérnek és magyarázkodni kezdenek. A legtöbb kritika a *hát*-tal való mondatkezdést éri, ezért a továbbiakban ennek a nyelvi babonának a gyökereit, a hiedelem mai szinkrón státusát és a nyelvhasználóknak erre a babonára vonatkozó, az interneten fellelhető reflexióit mutatom be.

---

56 A mintafeladatokhoz l. Schirm 2010e-t.

4.1. A *hát* diskurzusjelölőhöz kapcsolódó nyelvi babonáról

A *hát* használatának a kerülése előíró szabályként már a korai nyelvtankönyvekben is megjelenik. Szvorényi József 1846-ban a *Magyar ékes szókötés* című munkájában a *hát* egy bizonyos használati körét a „túlteljesítés (pleonasmus)” egyik típusának tekinti, vagyis olyan felesleges bővítésnek, „melly a mondatból az értemény' csonkúlása nélkül kimaradhat” (1846: 119). A *hát*-ot, a *tehát*-tal együtt olyan esetekben tartja kerülendőnek Szvorényi, amikor a „*hát, tehát* a' megelőző *mivel, minthogy* után ok nélkül, 's csak a' beszéd' lomhítására alkalmaztatik; pl. *mivel* tetszett leülnöm, *hát* leültem” (uo. 121).

A *hát*-nak azonban nem minden használati körét tartották régen sem magyartalannak. A 20. század elején például a kérdésbeli *hát*-ot nyelvtaníróink nem tiltották, hanem egyenesen ajánlották, ahogy az Simonyi Zsigmondnak a *Helyes magyarság* (1903: 43) című munkájában is olvasható: „kérdésben és *aztán* helyett magyarosabb: *hát aztán*”. Antibarbarus álnéven (1916: 252) ugyanő 11 évvel később az és *azután* kérdést németességnek tartja, s megjegyzi: magyarul így kérdezzünk: *hát aztán*? Ezt a „magyarosabbnak” érzett használatot azonban a későbbiekben a tiltó attitűd váltotta fel. Implom József például a *Beszéd-töltelék* (1961: 304) című cikkében a tartalmatlan elemek közül a *hát*-ot és a *hogyan hát*-ot külön csoportba sorolja, mindkettőt fölösleges nyelvi egységnek, helytelenységnek titulálva. Szintén a beszéd-töltelékek közt említi Ladányi Péter (1961: 301) is az elemet, azonban ő egy sajátos csoport, a konklúziószavak egyik megvalósulásának tekinti a szót, vagyis az elem kötőszói, kapcsoló szerepét emeli ki, azonban ehhez a funkcióhoz is nyelvi megbélyegzést társít: „ideges törekvés”-nek titulálva a „szétfolyó beszédnek, beszélgetésnek határozott irányt” (uo.) adó funkciót.

Szepesy Gyula (1986) nyelvi babonákról szóló könyvében ugyan nem található meg a *hát*-tal való mondatkezdés explicit tiltása, ám a szerző a mondattani babonák közt (i.m. 101) felsorolja a „kötőszóval nem kezdünk mondatot” intelmet. Ez a tömör előíró szabály a tanítás során a „*hát*-tal nem kezdünk mondatot” megfogalmazásban ölt legtöbbször testet, s a szakirodalom állításai és a nyelvhasználók bevallásai alapján is az iskolákban szokták a leginkább tiltani és ellenezni a *hát* használatát. Az előíráshoz magyarázatot sosem fűznek, csupán a tömör, kinyilatkoztatásszerű tiltó szabály hangzik el. Domonkosi Ágnes (2007: 149) szerint a nyelvi tévhit terjedésében a szentenciaszerű megfogalmazásnak is szerepe van. A „*hát*-tal nem kezdünk mondatot” rövid, velős és közérthető, ezáltal nagyon könnyen felidézhető és ismétel-

gethető. Az ilyen szabályok terjesztői azonban nincsenek tisztában azzal, hogy a *hát* szónak a társalgásban többféle szerepe is lehet, s csak az egyik, de nem az egyetlen a beszéd-töltelék funkció. Az 1964-es *Nyelvművelő levelek* (Ferenczy–Ruzsiczky 1964: V) elkerülhetetlen, illetve bántó pongyolaságnak titulálja a *hát* használatát. Az NyKk. (I: 324) – ahogy azt már fentebb is bemutatam – a *beszéd-töltelék* címszó alatt említi, s a következőket írja: „bosszantóan kirívó a megfelelő kifejezések keresésekor a *hogyan is mondjam* szüntelen alkalmazása, nem is szólva a művelt ember beszédébe semmiképp sem illő, nyelvi pallérozatlanságra valló *izé-ről* s a folytonos *hát*-tal való mondatkezdésről”. A kézikönyv azonban azt is megjegyzi, hogy az „efféle módosító jellegű nyelvi elemek használata természetesen nem mindig helytelen, hiszen a beszélő segítségükkel fejezheti ki mondanivalójával kapcsolatos állásfoglalását, értékelését” (uo. 323). Az NymKsz. is megemlíti a beszéd-töltelékek egyéb lehetséges használatát is: „kifejezhetnek állásfoglalást, értékelést, nyomatékot, ill. lehet fatikus (kapcsolattartó, a közlési csatorna működőképességét ellenőrző) szerepük is” (i.m. 64). Azonban egyik használati módra sem hoz példát sem a kézikönyv, sem pedig a kéziszótár. A nyelvművelő cikkek (pl. Bicskei 1985: 3) szintén nem mutatják be az elem lehetséges funkcióit, hanem modoros beszéd-töltelékként bélyegzik meg a *hát*-ot.

A diskurzusjelölő megítélésében változást hozhat a nyelvi ismeretterjesztés szemléletmódjának az átalakulása és a diskurzusjelölőknek a tananyagba történő beemelése. A nyelvi ismeretterjesztés a fiatalabb generációhoz különösen az interneten megjelenő írások segítségével juthat(na) el sikeresen. A Nyelv és Tudomány nevű ismeretterjesztő hírportálon (<http://www.nyest.hu/hirek>) Szabó Tamás Péter foglalkozik a *hát* kérdéskörével. 2010-es írásának már a címe (*Háttal kezdjük a mondatot*) is próbál a nyelvi babona ellen hatni, a cikk pedig bemutatja, hogy létező, funkcióval bíró elemről van szó. A spontán beszédben ugyanis a „*Hát*-tal nem kezdünk mondatot” szabálynak éppen az ellentéte érvényesül, vagyis a nyelvhasználók igenis *hát*-tal kezdik a mondataikat. A szerző általános és középiskolai diákokkal és magyartanáraikkal készített közel 48 órányi interjúanyaga azt mutatta, hogy a beszélgetésekben mind a diákok, mind a tanárok esetében a leggyakrabban használt elem a *hát*. Az interjúkban előforduló szavak gyakoriságát Szabó Tamás Péter a <http://www.wordle.net/> címen elérhető alkalmazás segítségével is megjelenítette, a beszélgetésekben használt szavak méretarányos ábrázolásával: a leggyakrabban használt szavak a legnagyobbak, a többi pedig arányosan kisebb. A szerzőtől származó, alábbi két (1. és 2. számú), szöveghőt tartalmazó ábrán jól látszik, hogy a tanulók és a tanáraik is a *hát* szót használják a beszédükben a legtöbbször.

Jelenleg azonban a tényleges adatok ellenére is az általános és középiskolai magyartanári gyakorlatban a magyarázat és a tényleges nyelvi adatok elemzése helyett csupán a „*Hát*-tal nem kezdünk mondatot!” használati szabály ismételtetésével és szigorú betartatásával, illetve számonkérésével lehet találkozni, vagyis a babonának a tanári tekintély általi hitelesítése is segít a terjedésében (Domonkosi 2007: 149). Így az egyetemi hallgatók többsége magával hozza a középiskolából a *hát*-hoz kötődő nyelvi megbélyegzést, ahogy azt a tanítványaim körében a különböző kurzusokon én magam is megtapasztaltam. Nem csupán az egyetemi órákon és az általános iskolás, illetve egyetemista adatközlőim kérdőíveiben (1. 5. fejezet) érhető tetten a *hát* erős stigmatizáltsága, hanem az interneten böngészve különböző témájú web-oldalakon is rendszeresen visszatér a *hát* elem megbélyegzése. Azonban a nyelvhasználók közt egyre inkább differenciáltság mutatkozik a nyelvi babona megítélésében, ugyanis egyre többen gondolkodnak el az álszabály igazságértékén, s ellenpéldát találva mind nagyobb arányban utasítják el és figurázzák ki a babonát.

A nyelvhasználóknak a *hát*-tal kapcsolatos attitűdjét kétféleképpen is teszteltem: egyrészt kérdőíves adatgyűjtéssel, másrészt az internet korpuszként való felhasználásával. A kérdőíves vizsgálat feladattípusainak és eredményeinek (5. fejezet) az ismertetése előtt a következőkben először az internetről gyűjtött példák segítségével mutatom be a *hát*-hoz kötődő nyelvhasználói attitűdöket.

4.2. A *hát*-hoz kapcsolódó nyelvi vélekedések az interneten

Az interneten fellelhető, *hát*-hoz kapcsolódó nyelvhasználói vélekedések feltérképezéséhez kétféle módon gyűjtöttem adatokat. Egyrészt a Google keresőprogram segítségével irányítottan rákerestem a *háttal nem kezdünk mondatot* szerkezetre, másrészt pedig résztvevő megfigyelőként egyszerűen csak böngésztem az engem érdeklő fórumokon és oldalakon, s a találatokat pontosan feljegyeztem (l. Schirm 2008b). A nyelvi babona konkrét megfogalmazására nagyjából 43.000 találat adódott 2011. január 23-án elvégezve a keresést. Ez jóval több volt, mint amire számítottam. Ám a nyelvhasználóknak ehhez a nyelvi babonához való viszonyulása korántsem egységes még a világhálón sem.

Az interneten olvasható fórumhozzászólások és blogok egy részében magyarázkodni kezdenek a nyelvhasználók a *hát* szócska leírásakor. Például: *Tudom, hogy háttal nem kezdünk mondatot, de muszáj lesz: Hát ez nagyon unalmas lett, nem tudom miért kellett változtatni a bevált sémán, csak azért, mert műsorvezetőváltás volt.*⁵⁷ *Sok sikert hozzá! (majdnem háttal kezdtem, de aztán eszembe jutott, hogy háttal nem kezdünk mondatot).*⁵⁸ Sokszor a nyelvi babona pontos forrását is megemlítik ilyenkor: *Hát igen...upsz háttal nem kezdünk mondatot, ez az amit a magyar tanárom a fejembe vágott még anno...*⁵⁹ Ezek a példák a nyelvi babonával való (részben) azonosuló attitűd kifejeződései. Még az egyik legnagyobb internetes közösségi portálon, a Facebookon (<http://www.facebook.com>) is van egy olyan csoport, amelynek tagjait az köti össze, hogy elítélik a *hát*-tal való mondatkezdést. A mikroközösség önmagát a *Háttal nem kezdünk mondatot és a muszáj nem Ly!*... csoportként tartja számon.⁶⁰ Az önkritika, illetve a javítás ezeknél az eseteknél egyértelműen jelzi a nyelvi babonának azt a jellegzetességét, hogy a nyelvhasználók egy szót egy másikkal próbálnak helyettesíteni abban a hiszemben, hogy a célforma megfelelőbb a tényformánál, holott nem az (vö. Lanstyák é.n.).

A nyelvhasználók másik része azonban már túllép a babonán. Kritikai ítéleteket fűznek az előkerülő nyelvi babonához, illetve kijavítják egymás hibás vélekedéseit: *Hát jajj! (Tudom, tudom, háttal nem kezdünk mondatot. De igen, most kezdek!);*⁶¹ *Szépjóreggelt Mkinek!hát nem is tudom hol kezdjem...talán azzal h. háttal nem kezdünk mondatot, de ez engem hidegen hagy*

57 http://forum.port.hu/viewtopic.php?topic_id=5351&result_per_page=90&start=90 (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

58 http://zolivagyok.blog.hu/2008/01/21/penz_9 (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

59 http://magyaritasok.hu/?func=news_info&id=3 (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

60 <http://www.facebook.com/group.php?gid=118378184849455> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

61 <http://sportman.blogol.hu/?d=2007-9> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

:-);⁶² *Hát. Óóóó háttal nem kezdünk mondatot, vagyis kezdem előlről. :) Jajj de rossz volt, remélem, ti is tudtok ilyen fárasztó dolgokat :);*⁶³ *Hát igen. (háttal nem kezdünk mondatot. hihihí).*⁶⁴ Ezekben a példákban az emotikonok és a személyes megjegyzések mutatják, hogy a nyelvhasználók bár ismerik a *hát* szócska használatának a tiltását, mégsem értenek vele egyet. Ezt a következő fórumbeszélgetés is jól példázza: – *Hát én is:-) – Háttal nem kezdünk mondatot. – Persze, illik szembefordulni azzal, akihez beszélsz, nem csak úgy félvállról odaböfögni a mondanivalódat. Amúgy ilyen nyelvtani szabály nincsen, az "és" és a "hát" szó is állhat mondat elején. Ne hallgass azokra, akik félre akarnak vezetni.*⁶⁵ Az előbb említett közösségi portálon, a Facebookon a nyelvi babonát elvetők is létrehoztak egy közösséget, melynek neve: *Utálom ha azt mondják: „Háttal nem kezdünk mondatot”*.⁶⁶

A *hát*-hoz kötődő hamis vélekedés vitát is generálhat, e nyelvi elem különféle funkcióival tisztában lévő nyelvhasználók ugyanis nyíltan visszautasítják a babona létezését. Ezt mutatja a Gasztronauta⁶⁷ blog következő párbeszédészlete is:

– Eugén: *Hát nem tudom azért a nyitottnak is árnyalt a jelentéstartalma....:)*

– tarkules: *Háttal nem kezdünk mondatot!*

– Eugén: *Tarkules! Nem szeretem ha kioktatnak, úgy, hogy én azt nem kérem, de eltűröm sok területen. Viszont a magyar nyelvtan nem tartozik ezek közé a területek közé, pláne ha nincs is igazad. Kivánod, hogy megmagyarázzam miért nem helytelen - véleményem szerint - a kommentekben HÁTTAL mondatot kezdeni?*

Egyre több olyan hozzászólás olvasható a különböző fórumokon, ahol a nyelvhasználók saját tapasztalataikra és olvasmányélményeikre hivatkoznak a nyelvi babona cáfolatakor. Vagyis az álszabály gondolkodás nélküli átvétele és terjesztése helyett a valós nyelvhasználatból hoznak adatokat. Ezt mutatja például az alábbi fórumbejegyzés is, ahol a beszélő a *hát*-ot bizonyos nyelvjárások jellegzetes elemeként jelöli meg: *Az én öreganyám Kelet-Magyarországról származik, Szabolcs megyéből. Majdnem minden mondatot úgy kezd: „Hát, fiam...” Öregapám erre még rákontráz, mikor ezt mondja: „Mondtam néked, hogyhát”*.⁶⁸ A naiv nyelvhasználók nem csupán a *hát*-os szerkezet nyelvjárási használatát említik példaként, hanem sokszor hivatkoznak irodalmi olvasmányaik adataira is, például: *csomó könyvbe (!)*

62 <http://los.nolblog.hu/?archive> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

63 <http://moriarty-theflop.blogspot.com/2007/11/acapulco-01.html> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

64 <http://forum.sg.hu/listazas.php3?azonosito=supersubtitles&id=1161553199> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

65 <http://l.pixelcube.hu/post/150/ketbalkezesek> (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

66 <http://www.facebook.com/group.php?gid=114036341969344> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

67 http://gasztronauta.blogter.hu/?post_id=48765 (utolsó letöltés: 2005. augusztus 25.)

68 http://www.gyakorikerdesek.hu/egyeb-kerdesek_humor_48630-ha-hattal-nem-kezdunk-mondatot-akkor-hogyan-kezdjuk-azt-a-mondatot-hogy-hatta (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

*olvastam már háttal kezdődő mondatot, meg de-vel is.*⁶⁹ A létező adatokra történő hivatkozás gyakran az iskolai stigmatizálás elítélésével és a tanári tekintély megkérdőjelezésével kapcsolódik össze a fórumokon, ahogy azt a következő példa is mutatja: *Több költő is használta, ilyen alapon az ő mondataikat is alá kéne húzni piros hullámos vonallal.*⁷⁰ A nyelvjárási és a szépirodalmi adatok mellett a beszélők saját hétköznapi kifejezőmódjukat is példaként vonultatják fel a nyelvi babona megkérdőjelezésekor, kiemelve a *hát* emocionális és expresszív kifejezőerejét. Például: *Akkor hova kell írni a „hát” szót, de nem a főnevet, hanem azt, amellyel a teljes bizonytalanságunkat tudjuk kifejezni?*⁷¹ Tehát az internetezők egy része létező, gyakran hallott és használt példákkal cáfolja a nyelvi babona létjogosultságát.

A „Hát-tal nem kezdünk mondatot!” szabályhoz azonban nem csupán az elfogadó vagy a kételkedő attitűd társulhat, hanem a babona metanyelvi megjegyzésként is beépülhet a közlésbe (vö. Domonkosi 2007: 151), stílusesszöveggé és szövegszervező elemmé is válhat, valamint nyelvjátékot is létrehozhat. Ezek a szerepek az internetes szövegtípusokban gyakrabban és könnyebben érvényesülnek, hiszen ez a kommunikációs közeg kedvez a játékos, kreatív és meglepő formáknak.

A hatáskeltés funkciója miatt stílusesszöveggé is alkalmazzák a *hát*-ot a fórumozók, ahogy az az alábbi példában is látható: *Hát, mert...izé. Háttal sem kezdünk mondatot! És ha Háttal sem kezdünk mondatot, akkor hogy kezdjem a "háttal nem kezdünk mondatot"-ot? Egy újabb rejtély... És mi az hogy izé? Hát az izé egy szóhelyettesítő szó. Már megint hát...*⁷² Az egyik blogoldalon⁷³ a *Hát ami azt illeti elég szarul állok. Háttal nem kezdünk mondatot, de a háttal nem kezdünk mondatotot is háttal kezdjük* eszmefuttatásra az oldal látogatói a következő párbeszédet alakították ki nyelvi játékot teremtve a babonából:

- (31) – Nyizige: *Hát akkor mi lesz holnap? Hát én meg hazaértem..*
 – Jagus: *Hát elég korán :S;*
 – Búgócsiga: *Hát ezen a hát-os mondaton még sosem gondolkoztam el. Hát szóval igazad van :)*
 – énke: *Hát ti hülyék vagytok :LOL*

69 http://www.hotdog.hu/korkezes/allat/hattal_nem_kezdunk_mondatot_de_akkor_azt_a_mondatot_hogy_hatt_al_nem_kezdunk_mondtatot_hogy_kezduk/i199748/p4/ (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

70 http://www.hotdog.hu/korkezes/allat/hattal_nem_kezdunk_mondatot_de_akkor_azt_a_mondatot_hogy_hatt_al_nem_kezdunk_mondtatot_hogy_kezduk/i199748/125/ (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

71 http://www.gyakorikerdesek.hu/egyeb-kerdesek_humor_48630-ha-hattal-nem-kezduk-mondatot-akkor-hogyan-kezduk-azt-a-mondatot-hogy-hatta (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

72 <http://card-trick.extra.hu/index/news.php> (utolsó letöltés: 2007. november 10.)

73 <http://jadvigaparnaja.freeblog.hu/archives/2007/01/07/2063012/#comments> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

- Tim: *Hátam fáj.* :)
- Lory: :)
- Iggyke: *Hát, ami azt illeti, elég ramatyul is néző ki, Bözsi.* :(*Nem csak állni állsz szarul.* :D
- Jagus: *Na, ma már jobb volt?* :DD;
- Iggyke: *Háááát :))))).*

Ebben a beszélgetésben a *hát* elem szövegösszetartó erőként funkcionál, s a fórumozókat egy közös nyelvjátékba vonja be. A beszélgetésben fellelhető emotikonok, rövidítések és a szóhasználat is mutatja, hogy maguk a hozzászólók ironikusan viszonyulnak az idézett nyelvi babonához.

A *hát* szó többértelműsége is nyelvi játékokra és kreativitásra csábítja a nyelvhasználókat. Például: – *Még most sem az igazi. Inkább így: "Hát nem bezárt!?" (Attól eltekintve, hogy háttal nem kezdünk mondatot, mint ahogy háttal nem beszélünk egymáshoz.) – Háttal nem kezdünk mondatot, tehát: Has nem bezárt? Még általános iskolában poénkodtunk ezzel mikor a magyartanárunk szintén ezt mondta, hogy háttal nem kezdünk mondatot. Sőt azt is megtanultuk, hogy vessző nélkül nem hogyozunk.*⁷⁴ illetve: *Has (mivel háttal nem kezdünk mondatot) nekem AMD 2800+ Sempron, 512 DDR, Inno 3D GeForce FX5600 256, és jól megy.*⁷⁵ Visszatérő elem a *hát* szónak mint testrésznek az értelmezése, s annak mintegy ellentétéként a *hát*-ot legtöbbször a *has* szóra cserélik ki megnyilatkozásaikban a fórumozók. Az is gyakori, hogy a babona létjogosultságát valamilyen *hát*-tal kezdődő szóval kérdőjelezzik meg, nyelvi játékot űzve az álszabályból. Például: *Nem kezdünk háttal mondatot? Dehogynem: Hátizsákot vettem! :-))*⁷⁶ A példabeli emotikon itt is jelzi a beszélőnek a nyelvi babonától való elhatárolódását és az álszabály kigúnyolását.

A *hát*-hoz kötődő nyelvi babona kifigurázását mutatja a következő irodalmi példa, egy Harry Potter utánpótlás párbeszéd részlete⁷⁷ is:

- (32) – *De azt egy egyszerű varázslattal meg lehet oldani! Ismerem, mert olvastam róla a „Háztartás a varázslótársadalomban” -ban, de a „Konyhában az igazság” is említi.*
 – *Hát, ennek nagyon örülök, Longbottom – morogta az igazgató.*

74 <http://www.pcworld.hu/forum/lofiversion/index.php/t131-850.html> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

75 <http://mefi.be/muti/127/the-matrix-path-of-neo/> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

76 <http://www.nyest.hu/hirek/hattal-kezdjuk-a-mondatot> (utolsó letöltés: 2011. január 21.)

77 <http://fanfic.hu/merengo/viewstory.php?sid=29262> (utolsó letöltés: 2007. november 10.)

- *Bocsásson meg, de háttal nem szabad mondatot kezdeni!*
- *Igen? És ezt hol olvastad? A „Helyesírási-lexikon”-ban, vagy a „Háttal nem kezdünk mondatot”-ban? - kérdezte Albus idegesen.*
- *Hát, ezt a nagytól hallottam.*
- *Megbuktál, Longbottom, háttal kezdted a mondatot!*
- *Igen, de az nem durva-hiba, hanem enyhe-hiba. A dolgozatban csak egy pont levonás jár érte, mert csak egy vonallal húzzák alá.*
- *Igen, okos gyerek – motyogta Dumbledore kényszeredetten, és gondolatban már leüvöltötte a srác fejét.*

A fórumhozzászólások és blogok szövegeit vizsgálva megállapítható, hogy az internetezők körében a *hát* használatához ma már nem kapcsolódik olyan erős megbélyegzés, mint régebben, a nyelvhasználók kezdenek túllépni a nyelvművelők tiltásain. Viszont az a paradox helyzet áll elő, hogy a *hát*-hoz kötődő tévhitek egyrészt megkérdőjeleződnek, másrészt a gyakori emlegetés által mégis továbbélnek (vö. Domonkosi 2007). Az interneten a nyelvhasználói attitűdök mindegyike megjelenik: a nyelvi babonával való azonosulás éppúgy, mint a babona cáfolata és elutasítása. A sajátos kommunikációs közeg pedig lehetővé teszi, hogy az álszabály megkérdőjelezéséhez nyelvi játék kapcsolódhasson. Így válik a *hát* az internetes fórumok szövegeinek egy részében stíluseszközzé.

Ahogy az eddig idézett példák is mutatták, az internetes szövegekben is használják ezt a nyelvi elemet, sokszor anélkül, hogy tudatosulna a nyelvhasználókban, hogy ehhez a kis szócskához meghatározott nyelvhasználati stratégia kötődik. A *hát* elem ugyanis nem egyszerűen töltelékszóként viselkedik, hanem lehet a magyarázkodás és az önjavítás eszköze, állhat általános válaszjelölőként a mondatban, illetve kérdést is bevezethet. Az internetről gyűjtött, fent bemutatott példákban a *hát*-nak főként kommunikációs szervező funkciója volt, ugyanis a mondanivaló elkezdését, továbbfűzését segítette, a kommunikációs kapcsolatot tartotta fenn, s legtöbbször az *és*, a *szóval*, a *tehát* és az *akkor* szavak diskurzusszervező szerep-köreiben állt. Valamint a szó többértelműsége kapcsán a nyelvjáték szituációjában gyakran került elő az elem testrésznévként való használata, s vált a *hát* sajátos szövegszervező eszközzé és stíluselemmé.

5. Mit jelölnek a diskurzusjelölők a nyelvhasználók szerint?

5.1. A kérdőíves felmérés bemutatása

Az elméletektől és a szakirodalmi állításoktól függetlenül kíváncsi voltam arra, hogy a nyelvhasználók hogyan ítélik meg a diskurzusjelölőket, hogyan viszonyulnak hozzájuk, mennyire gyakran és milyen szerepben használják őket, ezért kérdőíves felmérést végeztem. A beszélői attitűdök feltérképezését azért tartottam fontosnak, mert ezek befolyásolhatják a nyelvi viselkedést és a nyelvi változásokat is (vö. Domonkosi 2006: 16).

A kérdőíves felmérés során 88 adatközlőből álló mintával dolgoztam,⁷⁸ amely ugyan a teljes népességre vonatkozóan nem reprezentatív, mégis jelzésértékű. Informátoraim adatait (nemüket, életkorukat, végzettségüket és lakóhelyüket) a Függelék második részében közlöm.

Azért választottam módszerként a kérdőívezést, mert így egyszerűen és gyorsan viszonylag nagy mennyiségű, összevethető nyelvi anyag feldolgozására nyílt lehetőségem. A kérdőíves vizsgálat során azonban a tesztelés jellege miatt minden esetben a hitelesség torzulásával is számolni kell, ugyanis az adatközlők előfeltevése az lehet, hogy a kérdőív valamilyen képességet vagy nyelvtani ismeretet mér. A probléma mérséklésére rövid útmutatást tettem a feladatok elé, hasonló élőszóbeli bevezetéssel kiegészítve, így igyekeztem elérni, hogy a spontán vélemények hívódjanak elő. A kérdőív kitöltésére fordítható időt nem határoztam meg előre, de átlagosan 30 perc minden esetben elegendő volt a teszt kitöltéséhez. A felhasznált kérdőív a Függelék első részében olvasható.

A mintavétel előtt az alábbi hipotéziseket fogalmaztam meg, amelyeket tesztelni kívántam a vizsgálat során:

- (i) A nyelvhasználók körében erős a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága.
- (ii) A diskurzusjelölők emocionális és expresszív funkcióját felismerik és használják a naiv beszélők.
- (iii) A nyelvhasználók felismerik az elemek interakciós és textuális funkcióját.
- (iv) A megnyilatkozás propozicionális tartalmának az érintetlenségét is érzik a beszélők.
- (v) Nem és életkor tekintetében nincs szignifikáns különbség a vizsgált diskurzusjelölők funkciói közt, vagyis nincsenek tipikus férfi és női, illetve idősekre és

---

⁷⁸ Adatközlőimnek ezúton is szeretném megköszönni a kérdőíves felmérésben való részvételüket.

fiatalokra jellemző válaszok, ugyanakkor a fiatalabb adatközlőktől a diskurzusjelölők nagyobb stigmatizáltságát várom.

(vi) A nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedései egybeesnek a mag/periféria modell (Bell 1998) állításaival, azaz a modell érvényességét megerősítik a nyelvhasználói adatok.

Előzetes hipotéziseimet saját hétköznapi és oktatási tapasztalataimra, illetve a nyelvészeti szakirodalom állításaira alapoztam. Továbbá a hipotézisekkel összefüggésben arra is kíváncsi voltam, hogy az adatközlők az egyes diskurzusjelölőket milyen szerepkörökkel ruházzák fel.

Az első feladattípusban az adatközlők 15 szöveggörnyezet nélküli minimálpárt kaptak, amelyek csak abban tértek el egymástól, hogy az egyik mondatban szerepelt diskurzusjelölő, míg a másikban nem. A diskurzusjelölőket félkövérrel is kiemeltem, s informátoraimtól arra kérdeztem rá, mit fejez ki szerintük a mondatpárok közül a másodikban a félkövérrel szedett elem. A vizsgálat során a következő minimálpárokat használtam: *Siessünk!* – *Siessünk **hát!***; *Megírtad a leckéd?* – ***Ugye** megírtad a leckéd?*; *Nem akarsz megtenni?* – *Nem akarsz-**e** megtenni?*; *Ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.* – ***Szóval**, ha jól gondolom nem akarsz vezetni.*; *Én meg hazaértem.* – ***Hát** én meg hazaértem.*; *János intelligens?* – *János **vajon** intelligens?*; *Eljössz?* – ***Hát** eljössz?*; *Péter okos.* – *Péter **ugye** okos.*; *Hol van az alapító okirat tartalma?* – ***Hát** hol van az alapító okirat tartalma?*; *Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, rendes ember.* – *Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, **szóval** rendes ember.*; *Van-e más választásunk?* – ***Vajon** van-e más választásunk?*; *Bementünk a terembe, én nem is akartam, de ő nagyon hívott.* – *Bementünk a terembe, **szóval** én nem is akartam, de ő nagyon hívott.*; *Péter kapott új autót.* – *Péter kapott **ugye** új autót.*; *Ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.* – ***Hát**, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.*; *János vajon eljön?* – *János **vajon** eljön-**e**?* Ennél a feladatnál tehát az elemek funkcióira kérdeztem rá. A kapott eredmények értékelésekor és a diskurzusjelölők funkcióinak a vizsgálatokor azonban nem szabad arról megfeledkezni, hogy a „funkció nem merev kategória, [...] hanem folyamat jellegű jelenség, amely a beszélői vagy hallgatói feldolgozás révén jön létre” (Tolcsvai 2005: 350). Ahogy a felsorolásból is látszik, a minimálpárokat nem ágyaztam kontextusba, így a diskurzusjelölők textuális szerepének az érzékeltetésére nem ez volt a legmegfelelőbb adatgyűjtési mód, s a szöveggörnyezet elhanyagolása az eredmények torzulásához is vezethet.⁷⁹ Azonban nem szerettem volna, ha adatközlőim válaszait befolyásolja a kontextus körülírása.

79 Vö. Nemesi 2009: 129–131.

Úgy vélem, a vizsgált diskurzusjelölők funkcióiról könnyen számot lehet adni a szöveggörnyezet megadása nélküli minimálpáros tesztelési mód segítségével is, hiszen ilyenkor a mondatpárok közt az egyetlen különbséget a diskurzusjelölő megléte, illetve hiánya jelenti, vagyis a köztük lévő jelentéskülönbségért is a diskurzusjelölő a felelős.

A kérdőív második feladattípusa azt mérte, hogy a nyelvhasználók mikor és mire használják a felsorolt diskurzusjelölőket a beszédben és/vagy az írásban. Itt az egyes elemek szerepére, valamint a tipikus használati körükre kérdeztem rá, és szöveggörnyezettel együtt egy-egy jellegzetes saját példát is kértem tőlük. A kérdőív első feladatából szándékosan kimaradt a kontextus leírása. Ennél a feladatnál viszont arra kértem az adatközlőket, hogy ne csupán példamondatokat, hanem szöveggörnyezetet is írjanak.

Utolsóként pedig reflektált nyelvhasználói vélekedéseket gyűjtöttem, vagyis a harmadik feladatban arra kérdeztem rá, hogy a felsorolt elemek közül van-e olyan, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalanok, vagy amelyiknek a használata miatt már érte őket kellemetlenség. Azaz ennél a feladatnál az elemek stigmatizáltságát mértem a válaszokkal. A laikus beszélők metanyelvi reflexióinak az értékelésekor azonban mindenféleképpen szem előtt kell tartani, hogy ezek a vélekedések erős fenntartással kezelendők, mivel a hétköznapi beszélők nyelvről való gondolkodása „tele van a nyelvműködés félreismerésére utaló mítoszi elemekkel, és jelentős mértékben befolyásolják a különféle nyelvi ideológiák is” (Lanstyák 2009b: 16). Jelen esetben épp ezekre a torzító hatásokra voltam kíváncsi.

Már a minimálpáros feladatban szereplő elemek köréből is kitűnik, hogy a kérdőíves felmérés egy nagyobb kutatás részét képezi, ezért nem csupán a *hát*, a *vajon* és az *-e* diskurzusjelölők szerepeltek az egyes feladatokban, hanem az *ugye*, a *szóval* és a *persze* elemek is. Az eredmények részletes bemutatásánál azonban csupán a disszertáció témája szempontjából releváns három diskurzusjelölővel foglalkozom a továbbiakban. A kérdőíves felmérés eredményeinek a közlése előtt azonban az adatfeldolgozás menetét és az alkalmazott statisztikai módszereket mutatom be röviden.

A kérdőív feladatai nyílt típusú kérdésfeltevással lettek megfogalmazva (l. Vargha 2000: 21), ami annyit jelent, hogy a kérdésre nem csupán igen/nem választ kellett adniuk az adatközlőknek, valamint a kérdésfeltevésből nem derültek ki a lehetséges válaszok sem. Azért használtam nyílt formában megfogalmazott feladatokat a teszthez, mert nem akartam, hogy a szakirodalom válaszlistája vagy a saját hipotéziseim befolyásolják a válaszadókat. Vagyis nem korlátoztam a lehetséges válaszok körét, s így az adatközlőknek a diskurzusjelölőkről való tényleges vélekedései jelentek meg a mintában. E kérdésfeltevés hátránya viszont az volt,

hogyan a válaszok utólagos kódolása és kategorizálása sok időt vett igénybe és nem mindig volt egyértelmű. A nyílt típusú kérdések hátrányaként a szakirodalom (uo.) azt is felrója, hogy „a lehetséges válaszok felsorolása hiányában nem feltétlenül aktivizálódik a megkérdezett személy passzív tudása, ami esetenként sablonos, alacsony információértékű válaszokhoz vezet”, a kapott válaszok alapján azonban kijelenthető, hogy ennél a mintánál a válaszok magas információértékkel bírtak, azaz nem okozott nehézséget a válaszadóknak megfogalmazniuk az egyes elemekhez kötődő szerepeket.

A kérdőív első és második feladatában az egyes diskurzusjelölők funkcióira kérdeztem rá. A kapott válaszokat szerepkörök szerint csoportosítottam, s amely válaszból egynél több azonos jelent meg a mintában, azt már külön csoportnak vettem. Az adatközlők válaszainak kategorizálása során saját intuíciónra hagytam és az egyes funkcióknál azok prototipikus megvalósulásaihoz viszonyítottam, problémás esetekben pedig más anyanyelvi beszélők ítéleteit is figyelembe vettem. Ahogy az a válaszok bemutatásánál látszódní fog, az egyes kategóriák nem mindig alkotnak egymástól jól elkülönülő csoportokat.⁸⁰ Azonban fontosnak tartottam, hogy a funkciók felsorolásánál minél többet meghagyjak az adatközlők által írt megnevezésekből, s ne én címkézzem fel az egyes szerepeket, vagyis amennyire csak lehet, igyekeztem a kódolás során fellépő szubjektivitást mérsékelni. Ahol az egyes, külön oszlopként felvett funkciók szemantikailag mégis összekapcsolódtak egymással, azt az eredmények szöveges bemutatásánál részletezem. Minden példamondat esetén felvettem egy egyéb és egy üres kategóriát is. Az egyéb csoportba azok a válaszok kerültek, amelyeket semmilyen más kategóriába nem tudtam besorolni, azaz vagy csak egyetlen adattal jelentek meg a mintában, vagy a feladat szempontjából irreleváns válaszok voltak. Az üres kategória pedig a válasz nélküli adatokból tevődött össze, vagyis abból, amikor az adatközlő nem írt semmit egy-egy részfeladathoz.

A rendszeresen visszatérő válaszok közt volt egy funkció, amelynek a kategorizálása problémát vetett fel: ez a nyomatékosítás volt. Ez a funkció abban különbözik a diskurzusjelölők többi szerepkörétől, hogy nyomatékosítani csak egy már meglévő mondanivalót lehet akkor, ha azt nem érezzük elég hangsúlyosnak, vagyis nem annyira önálló funkció ez, hanem

---

80 Például a sürgetés és a türelmetlenség kategóriák közt nincs éles határvonal, mivel azonban az adatközlők különböző kifejezést használtak a *hát* diskurzusjelölőnek a tesztelt mondatokban betöltött funkciójára (l. 3. és 12. ábra), ezért ezt mindenképpen tükrözni szerettem volna a funkciók megadásánál. Problémás esetekben az értelmező szótárak és a szinonimaszótárak leírásait és jelentésmegadásait is felhasználtam a kategóriák felállításához. A sürgetés és a türelmetlenség megkülönböztetését a szótári információk is megerősítették, ugyanis az értelmező szótárak másként határozzák meg a két fogalmat, a sürgetésnél a gyorsítás jelentésmozzanatát emelik ki, a türelmetlenség esetén pedig a nyugtalanságot és az izgatottságot hangsúlyozzák. Valamint a *Magyar szókincstár* (Kiss 1998) sem szerepelteti egymás szinonimáiként a két szót.

a többi mellé járulhat. Azonban azok a minimálpáros mondatok, amelyek csak abban különböznek egymástól, hogy az egyik mondat nyomatékos, míg a másik nyomatéktalan, jól mutatják, hogy mégis érdemes felvenni külön kategóriaként a nyomatékosítást. Az adatközlők sokszor írták válaszaikban ezt a funkciót. Abban az esetben, ha azt is jelölték, hogy mit nyomatékosít a kifejezés (pl. nyomatékosítja a felszólítást), a választ mindkét kategóriához (a nyomatékosításhoz és a felszólításhoz) is hozzárendeltem.

Mivel nem korlátoztam a feladatonként adható válaszok számát, azaz egy adatközlő több funkciót is társíthatott egy diskurzusjelölőhöz, ezért az összeadott funkciók száma több lesz, mint az informátorok száma.

A felmérés során minden kapott adatot számítógépre vittem, s a NeoOffice Calc táblázatkezelő programja (letölthető: <http://www.neooffice.org/neojava/en/index.php>) segítségével végeztem el a statisztikai próbákat. Az egyes elemek minden lehetséges funkciójánál alkalmaztam a 2x2-es khinégyzet próbát és a Yates-féle korrekciós khinégyzet próbát is: a nemmel és az életkorral összevetve a kapott válaszokat. A próbák értékelésénél a szokásos 5%-os szignifikanciaszintet választottam.⁸¹ A számítások alapján egyértelműen el lehetett dönteni, hogy van-e kapcsolat a nem, az életkor, illetve a diskurzusjelölőnek tulajdonított szerep megadása közt. Az adatközlők közt 56 nő és 32 férfi volt, életkor szerint pedig 36 fiatalabb (18 év alatti) és 52 idősebb (18 év fölötti) válaszadóra bomlott a minta.

A kapott válaszok nemek szerinti elosztását az indokolta, hogy a gendernyelvészeti munkák (pl. Huszár 2009) szerint különbség van a nők és a férfiak kommunikációs stratégiái közt, ezért úgy gondoltam, érdemes megnézni, hogy egy adott diskurzusjelölőhöz milyen szerepet társítanak a nők és milyen a férfiak. Előzetesen azt feltételeztem, hogy a diskurzusjelölők udvariassági stratégiaként való alkalmazása a nőknél gyakoribb, egyéb különbséget azonban nem vártam a vizsgálattól.

A minta életkor alapján való bontása pedig azért történt, mert kíváncsi voltam rá, hogy az általános és a középiskolai oktatás hogyan befolyásolja az adatközlők válaszait. Ezért 18 évnél (az iskolaköteles kor felső határánál) osztottam két részre a csoportot. Azt vártam, hogy a diskurzusjelölők stigmatizáltsága a fiatalabb válaszadóknál lesz erősebb.

Lakóhely szerint nem bontottam a mintát, ugyanis adatközlőim többsége megyeszékhelyről, illetve nagyvárosból való volt, csupán egy-két informátorom származott kisebb faluból, illetve városból, így nem láttam értelmét e változó alapján is csoportosítani a válaszokat.

---

⁸¹ A 2x2-es khinégyzet próba két dichotóm változó függetlenségének tesztelésére alkalmas, ám kis számú előfordulások esetén érdemes némi korrekcióval pontosítani a próbát. E pontosítás legismertebb hagyományos módszere a Yates-féle korrekciós khinégyzet próba. A próbákról részletesen l. Vargha 2000: 436–440.

Elvértve külföldön élő adatközlők is voltak a mintában, de csekély számukból adódóan őket sem vettem külön csoportnak. Ugyanígy nem tartottam relevánsnak a foglalkozás figyelembevételét sem az adatoknál.

A vizsgálat módszertani elveinek, a statisztikai próbáknak és a kiinduló hipotéziseknek a bemutatása után következzenek az adatközlők válaszai diskurzusjelölőnként csoportosítva.

5.2. A *hát* funkciói a nyelvhasználók vélekedése alapján

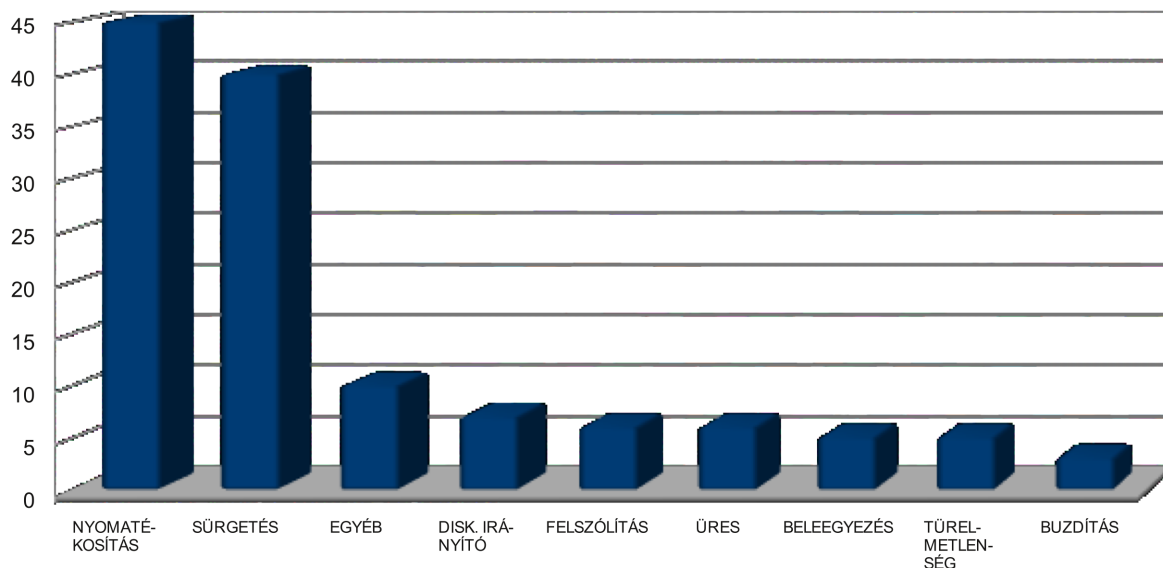
A *hát* diskurzusjelölőnek a pragmatikai szakirodalom (Kiefer 1988, Németh T. 1998) négy fő szerepkörét említi: használatos általános válaszelölőként; bevezethet kérdést; a magyarázkodás eszköze is lehet; és önjavító szerepben is állhat. Ezeken túl **jelenkori** és nyelvtörténeti korpuszban végzett vizsgálataim alapján (Schirm 2007–2008) a *hát* leggyakoribb funkciói közé a nyomatékosítást, a retorizálást, valamint az értékelő és az érzelmi többlettartalom kifejezését soroltam. A felmérés *hát*-os mondatainak spontán elemzése is megerősítették az elméleti magyarázatokat.

A kérdőív első feladatsorában a tesztelt elemek közt a *hát* diskurzusjelölő képviseltette magát a legnagyobb arányban, ugyanis öt minimálpárnál is szerepelt. Ezt az arányt az indokolta, hogy a nyelvművelő szakirodalomban ez az a diskurzusjelölő, amelyet a leginkább stigmatizálnak, illetve az iskolai oktatásban is elmarasztalnak. Kíváncsi voltam tehát arra, hogy az erős nyelvi megbélyegzés hogyan befolyásolja az adatközlők attitűdjét. Nézzük sorban az egyes mondatokra kapott válaszokat!

A *Siessünk hát!* mondatban szereplő *hát* elem funkcióit informátoraim a 3. ábrán látható módon⁸² adták meg:

---

82 A funkciók összesítő grafikonján az egyes oszlopok itt és a továbbiakban is a válaszok darabszámát jelenítik meg.

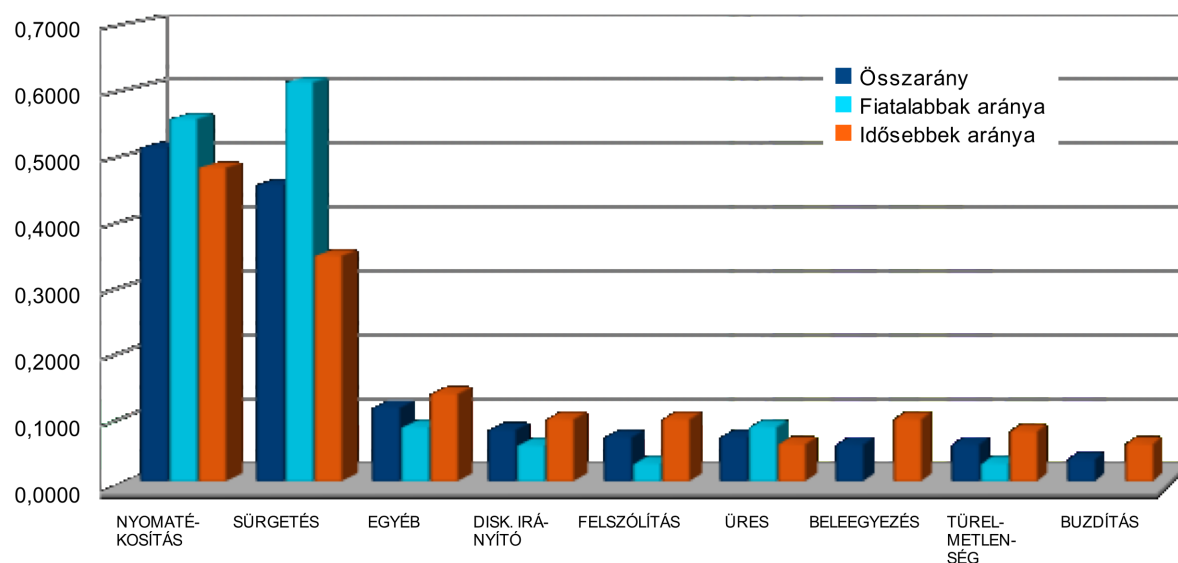
3. ábra A *hát* funkciói a *Siessünk hát!* mondatban

Ahogy a grafikonról is leolvasható, a legtöbb válasz szerint a *hát* a nyomatékosítást (45 adat) és a sürgetést (40 adat) fejezi ki a válaszadók szerint. Szinte minden adatközlőnél vagy az egyik, vagy a másik, vagy mindkét jellemző megjelent egyszerre. A nyomatékosítás és a sürgetés után következett a diskurzusirányító szerep 7 adattal: adatközlőim azt emelték ki, hogy ez a megnyilatkozás egy válasz valamire, mindenféleképpen előzményének kellett lennie szerintük. 6 adatközlő pedig úgy vélte, hogy a *Siessünk hát!* mondatban szereplő *hát* a felszólítást fejezi ki. A válaszok közt a következő csoportot a beleegyezés és a türelmetlenség képviselte 5–5 adattal, a buzdítás szerepkörét pedig informátoraim közül hárman írták. A válaszok értékelésénél azonban figyelembe kell venni azt is, hogy a megadott funkciók közül a sürgetést és a türelmetlenséget a mondatban szereplő *siessünk* ige is besugározhatta a diskurzusjelölőbe.

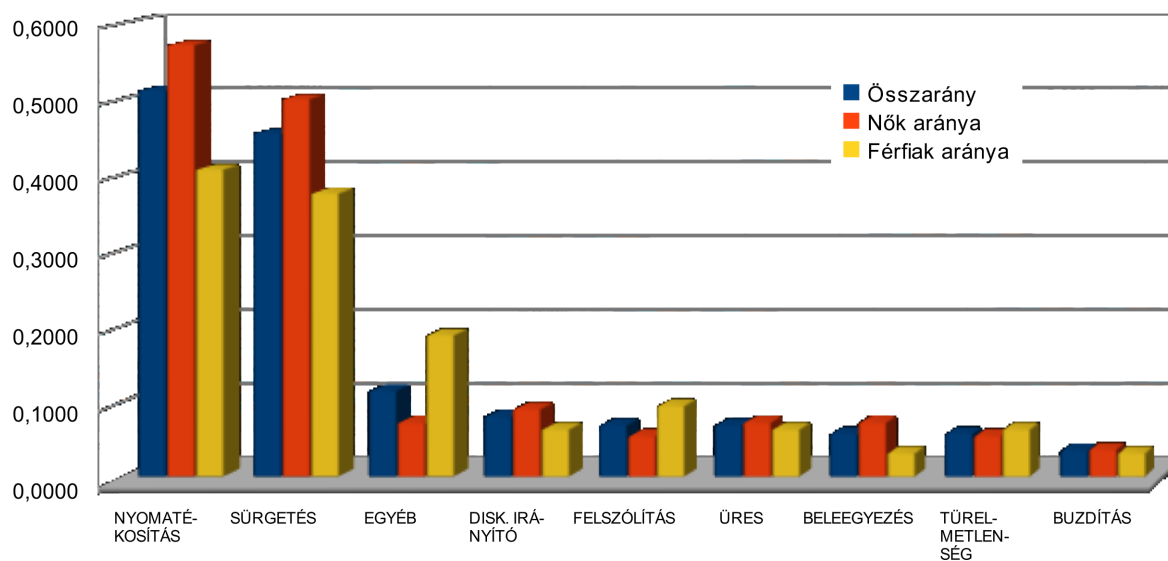
A *hát*-os minimálpárok közt ennél a példánál kaptam a legegységesebb válaszokat, vagyis a funkciók szóródása itt volt a legkisebb. Ezt igazolja az egyéb oszlop alacsony elemszáma is, mindössze 10 válasz volt ide sorolható. A *Siessünk hát!* mondatban a *hát*-nak tehát viszonylag egységes és egyértelmű szerepet tulajdonítottak a naiv beszélők. A jelölő markáns szerepét bizonyítja az is, hogy a 88 adatközlő közül csupán 6 válaszolónál maradt el a funkció megnevezése, ahogy azt a grafikon üres oszlópa is mutatja.

A *Siessünk hát!* mondatban lévő *hát*-nak tulajdonított funkciók életkor és nem szerint

változatos képet mutatnak. A pontos megoszlás az alábbi két (4. és 5.) ábrán látható:⁸³

4. ábra A *hát* funkciói az életkor alapján a *Siessünk hát!* mondatban

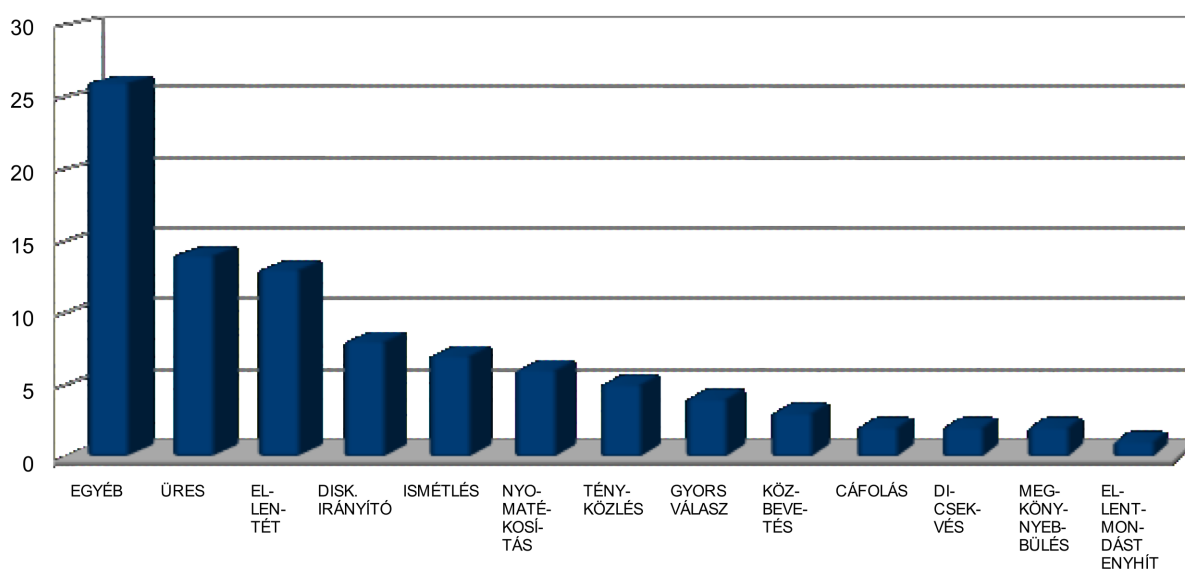
5. ábra A *hát* funkciói a nemek alapján a *Siessünk hát!* mondatban

A 4. ábráról leolvasható, hogy a fiatalabb adatközlők válaszai közt nem volt megtalálható sem a beleegyezés, sem a buzdítás funkciója, a felszólítást és a türelmetlenséget pedig a 18 év

⁸³ A válaszokat életkor, illetve nemek szerinti bontásban ábrázoló grafikonok esetén az oszlopok az adott csoporton (életkor, nem) belül a válaszok arányát jelölik, nem pedig a darabszámot. Mivel nem ugyanannyi nő és férfi, illetve fiatalabb és idősebb adatközlő volt a mintában, ezért indokoltabbak és beszédesebbek az arányszámok. Az arányok nem százalékos jelölnek, a függőleges tengelyen lévő beosztást 100-zal kell megszorozni ahhoz, hogy százalékos adatot kapjunk. Így például 0,2 felel meg 20%-nak.

alattiak közül csupán 1–1 válaszadó írta, míg a diskurzusirányító szerep a fiatalok körében csak 2 válaszban fordult elő. Vagyis a fiatalabbak egységesebben adták meg a *hát* funkcióit. Az elvégzett statisztikai próbák csupán a sürgetés funkciójánál jeleztek kapcsolatot az életkor és a szerep megadása közt: a 18 év fölöttiek a *Siessünk hát!* mondatban inkább tartották sürgetésnek a *hát*-ot, mint a 18 év alattiak. A női és a férfi válaszok tekintetében (l. 5. ábra) a nemek között nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns különbség, s minden válaszra mindkét nem tagjaitól érkezett adat.

A *hát*-os példamondatok közt a következő a *Hát én meg hazaértem* mondat volt. Ahogy a 6. ábra is mutatja, itt sokkal nagyobb volt a válaszok szóródása, azaz többféle funkciót rendeltek a vizsgált diskurzusjelölőhöz az adatközlők:

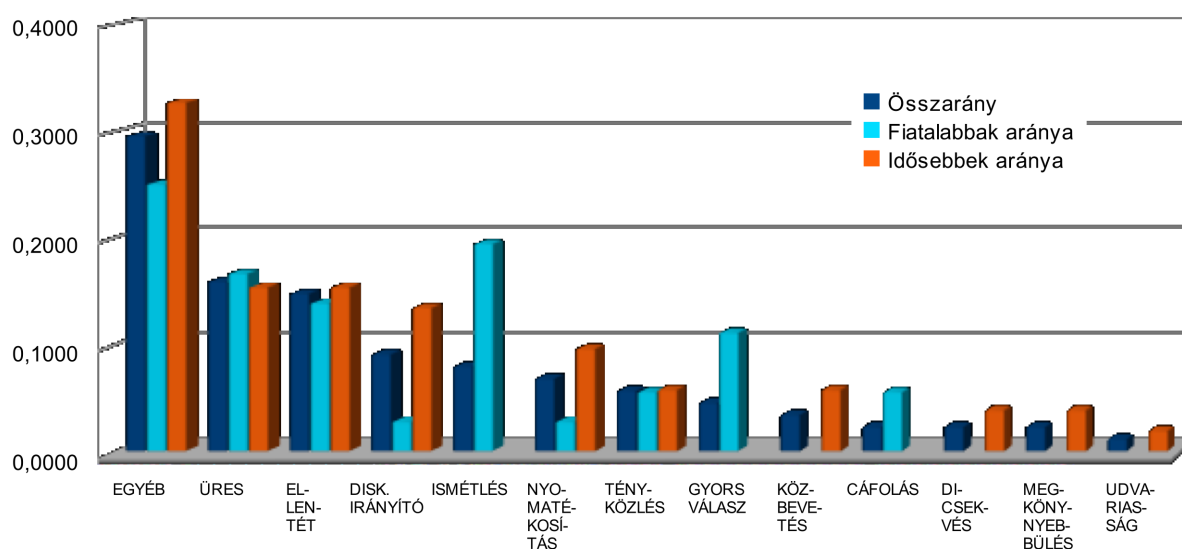

6. ábra A *hát* funkciói a *Hát én meg hazaértem* mondatban

A *hát* szerepét tehát ennél a példánál nem érezték egységeseznek informátoraim. Ezt egyrészt az egyéb oszlop magassága mutatja, ugyanis 26 válasz került ide, másrészt pedig az azonosnak gondolt szerepek esetén is sokféle funkcióval ruházták fel a megkérdezettek az elemet. Az egyéb oszlop magas elemszámához az is hozzájárult, hogy az adatközlők egy része elítélően nyilatkozott a *hát* elemről. 7 esetben talákoztam a válaszok közt a diskurzusjelölő nyelvi megbélyegzésével: 2 adatközlő a „háttal nem kezdünk mondatot” megjegyzést adta válaszként, s a többi 5 informátor is helytelenítette és stigmatizálta a diskurzusjelölőt. Ők a következőket írták: „Semmi funkciója nincs, és így nem kezdünk mondatot”, „Nem tetszik, h. háttal kezdett mondat”, „semmi szükség a „hát”-ra”, „Hát, ez olyan nem jól néz ki”, „műveletlen”. A *hát* erős stigmatizáltságával függhet össze az is, hogy a minta egyhatoda,

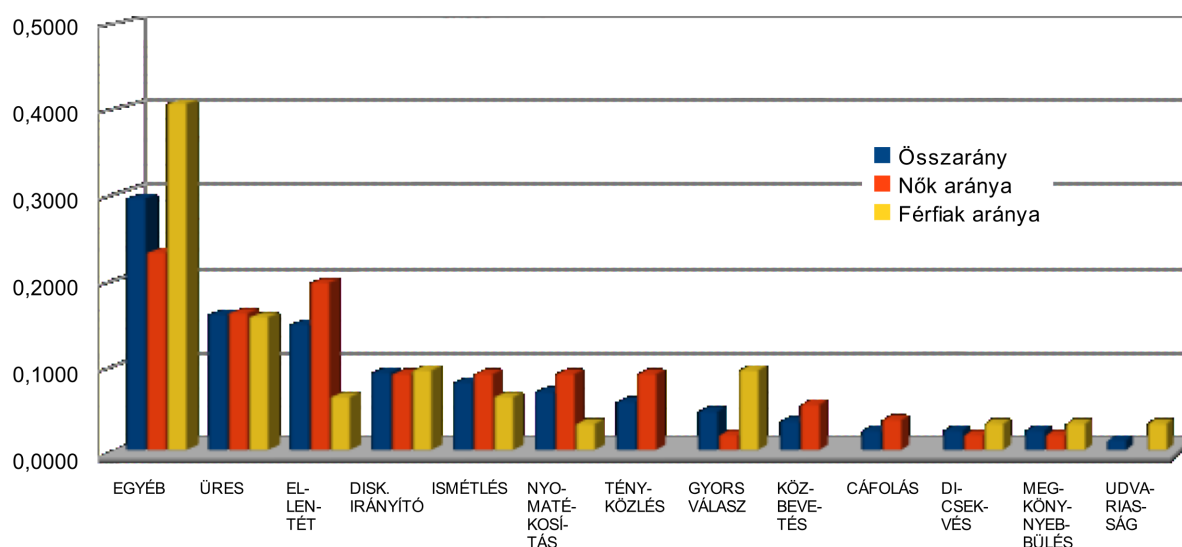
azaz 14 ember semmilyen szerepet nem rendelt a *hát*-hoz, ahogy azt a grafikon üres címkével ellátott oszlopa is mutatja. Ezt követte a szembeállítás funkció megadása 13 válasszal. Informátoraim egy része szerint ugyanis a *Hát én meg hazaértem* mondatban a *hát* ellentétet jelöl, szembeállítást egy másik egyénnel, aki viszont nem ért haza. Egyik adatközlőm szavával élve a *hát* itt „összehasonlító szó”, amely az ’én pedig’ jelentést közvetíti. Érdekes, hogy az adatközlők a *hát*-nak tulajdonították azt a jelentést, amit a *meg* szó fejezett ki, hiszen valójában ez kódolta az ellentétes értelmet. Az ellentét kifejezését a diskurzusirányító szerep követte 8 válasszal. Ennél a szerepkörnél az adatközlők azt emelték ki, hogy a *hát* jelzi szerintük, hogy a beszélgetésnek már volt előzménye, vagyis reakciónak, egy előzőleg elhangzott kijelentésre történő visszavágásnak tekintették az elemet. Volt olyan adatközlő, aki a *hát*-nak a szóátvételt segítő funkcióját emelte ki, míg más a diskurzus fenntartását vagy folytatását jelző szónak érezte a jelölőt. A diskurzusirányító szerep után következett az ismétlés 7 válasszal, majd a nyomatékosítás 6 adattal. Öten érezték úgy, hogy a *hát* tényközlést fejez ki a mondatban, míg négyen úgy vélték, hogy ennek a szónak a gyors válaszadás a funkciója. Hárman pedig közbevető jellegűnek gondolták a diskurzusjelölőt, vagyis az ’úgy mellesleg’, illetve az ’ami azt illeti’ jelentést társították hozzá. A mintában 2–2 azonos válasszal előkerült még a cáfolás, a dicsekvés, valamint a megkönnyebbülés is. Továbbá egy adatközlő az udvariassági stratégia kifejeződésének érezte a *hát*-ot, amely az ellentmondást enyhíti.

A válaszok életkor és nemek szerinti megoszlását a következő (7. és 8.) ábrák mutatják:

7. ábra A *hát* funkciói az életkor alapján a *Hát én meg hazaértem* mondatban

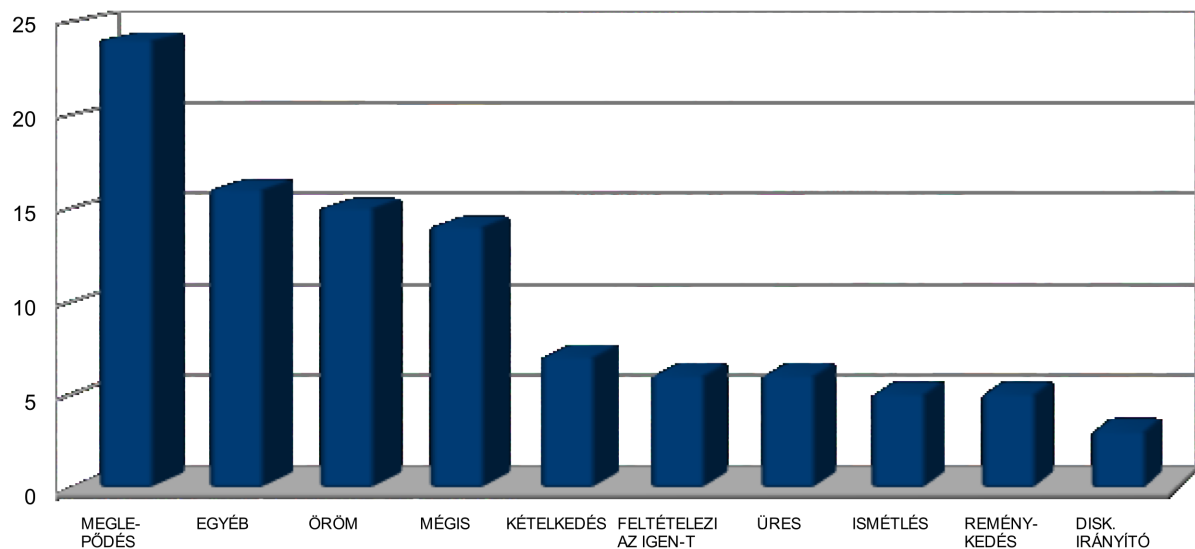
A 7. ábrán lévő oszlopdiagram mutatja, hogy az egyéb, az üres, az ellentét és a tényközlés szerepek szinte azonos arányban jelentek meg a fiatalabbak és az idősebbek közt. Voltak viszont olyan választípusok is, amelyek életkorspecifikusnak tekinthetők. A *Hát én meg hazaértem* mondatban lévő *hát*-ot ugyanis csak a 18 év alattiak tartották az ismétlés kifejezésének, gyors válasznak, illetve a cáfolás jelölőjének, míg a közbevetés, dicsekvés, megkönnyebbülés és udvariasság funkciók csupán a 18 év fölöttiek válaszaiból voltak adatolhatók. A khinégyszet próba egy esetben jelzett kapcsolatot az életkor tekintetében: az ismétlés funkciójának a megadása volt szignifikáns.

8. ábra A *hát* funkciói a nemek alapján a *Hát én meg hazaértem* mondatban

A válaszadó neme és a megadott funkció közt azonban nem igazoltak kapcsolatot az elvégzett statisztikai próbák ennél a példamondatnál. A 8. ábráról leolvasható, hogy a nők többféle szerepkört társítottak összességében a *hát*-hoz: a tényközlés, közbevetés és cáfolás funkciókat ugyanis csak női adatközlők írták, az ellentmondás enyhítése válasz viszont egy férfitól származott. Az egyéb oszlopnál ránézésre soknak tűnő különbséget fedezhetünk fel a férfi és női válaszok között, de a statisztika nem igazolta ezt az összefüggést.

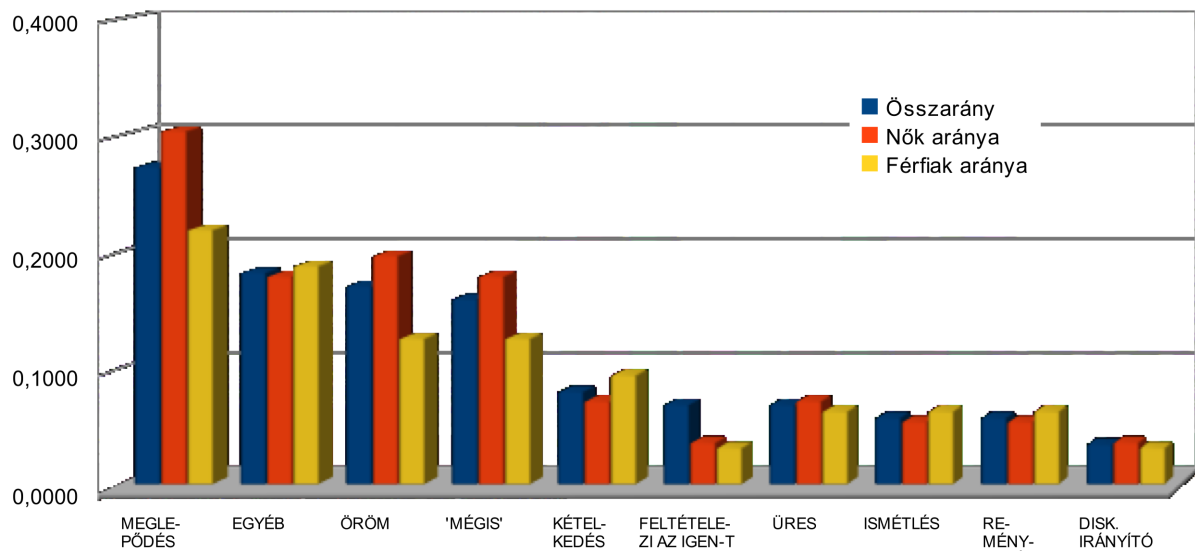
A *hát*-os minimálpárok közt két kérdés is szerepelt. Az egyik a *Hát eljössz?* volt. Adatközlőim e kérdésben szereplő *hát* funkcióit az alábbi (9.) ábrán látható módon és arányban adták meg:

9. ábra A *hát* funciói a *Hát eljössz?* mondatban

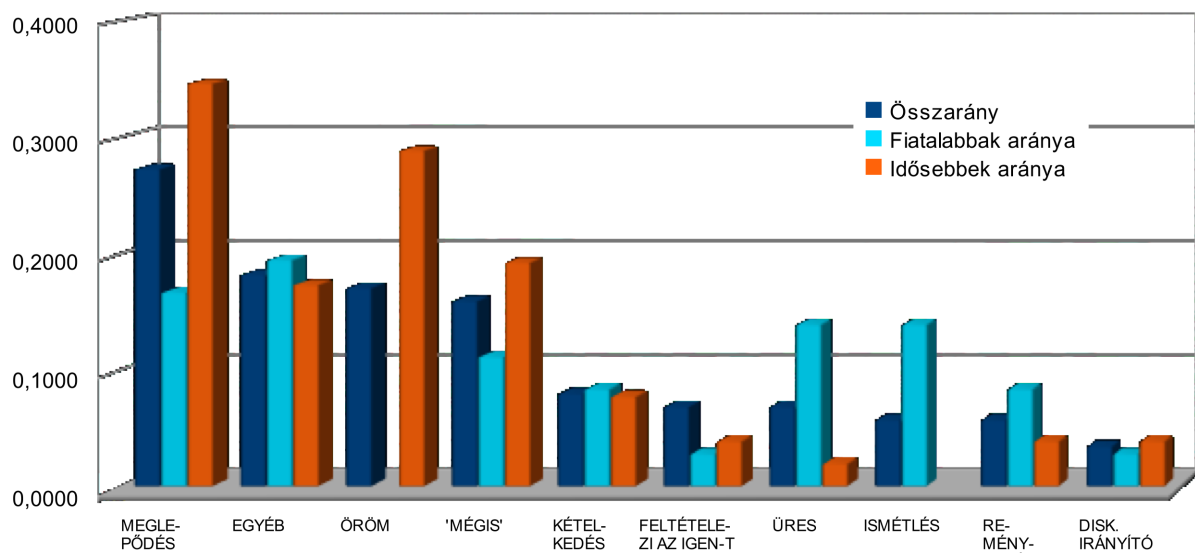
Ahogy a grafikonról is leolvasható, informátoraim közül a legtöbben, 24-en azt választották, hogy számukra a kérdésben szereplő *hát* egyértelműen a meglepődés és a csodálkozás jelölője. Ezt követte az egyéb funkciók megadása 16 válasszal, majd az öröm 15 adattal, míg 14-en a *hát*-nak a 'mégis' jelentését érezték a kérdésben. A válaszok közt előkerült még a kételkedés 7 adattal, az igen válasz feltételezése 6 adattal, az ismétlés és a reménykedés 5–5 adattal, s végül 3 informátor jelölt meg valamilyen diskurzusirányító szerepet a válaszában: arra utaltak, hogy a *hát* visszakérdezőként, elutasító válasz vagy többszöri megkérdezés után hangozhatott el. Az előző mondathoz képest itt viszonylag kis számú adatközlő (6 fő) nem rendelt funkciót a *hát*-hoz és az egyéb válaszok közt is csupán egyszer került elő a *hát* stigmatizálása („*hát*-tal nem kezdünk mondatot”). Úgy tűnik tehát, hogy a kérdésben megjelenő diskurzusjelölő nem zavarja annyira az adatközlőket, mint a kijelentésben előforduló *hát* elem.

A női és férfi válaszok ennél a mondatnál sem mutattak jellegzetes eloszlást, egyik statisztikai próba sem igazolt ugyanis kapcsolatot a válaszadó neme és a *hát* funkciójának a *Hát én meg hazaértem* mondatban való felismerése közt. Ahogy a 10. ábrán is látszik, mindegyik válaszfajta közt mindkét nem adatközlői előfordultak, s az összarányhoz képest kiegyenlítettek voltak a válaszok.

10. ábra A *hát* funkciói a nemek alapján a *Hát eljössz?* mondatban

Életkor szerinti bontásban nézve a válaszokat (11. ábra) látható, hogy az adatközlő kora az öröm és az ismétlés válaszoknál mutatkozott fontos tényezőnek. A *hát*-nak a pozitív érzelmi telítettség kifejezését ugyanis csupán az idősebb adatközlők írták válaszaikban, az ismétlés funkció pedig a fiatalabb válaszadók vélekedéseiben jelent csak meg, s az elvégzett statisztikai próbák is ennél a két esetenél jeleztek kapcsolatot.

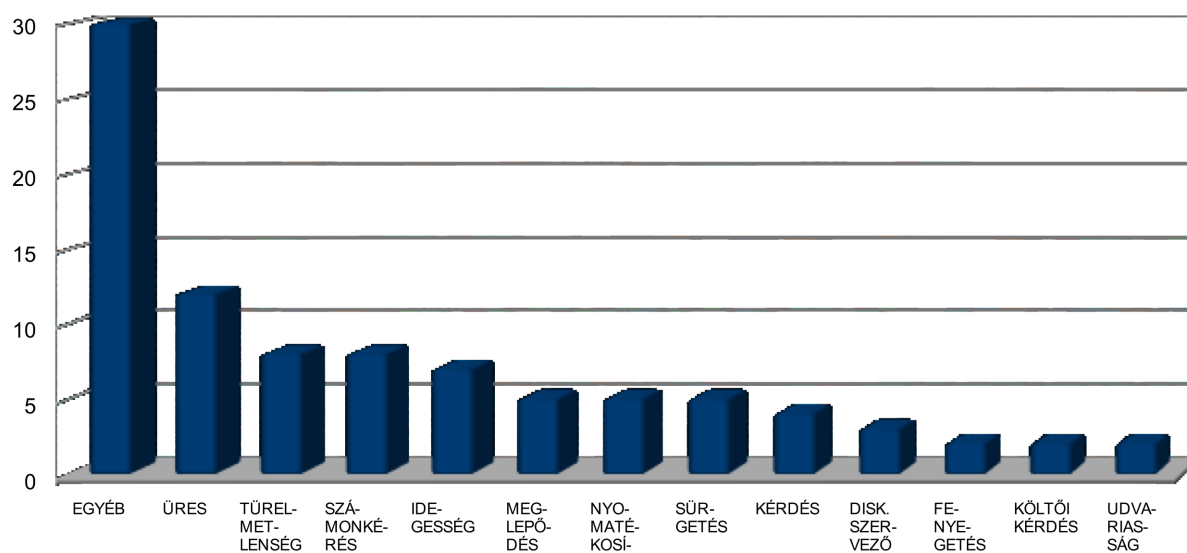

11. ábra A *hát* funkciói az életkor alapján a *Hát eljössz?* mondatban

A kérdőív másik *hát*-os kérdése a *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* volt. Itt is nagyon nagy volt a szóródás a válaszok közt, ezt mutatja a 12. ábra kiemelkedően magas

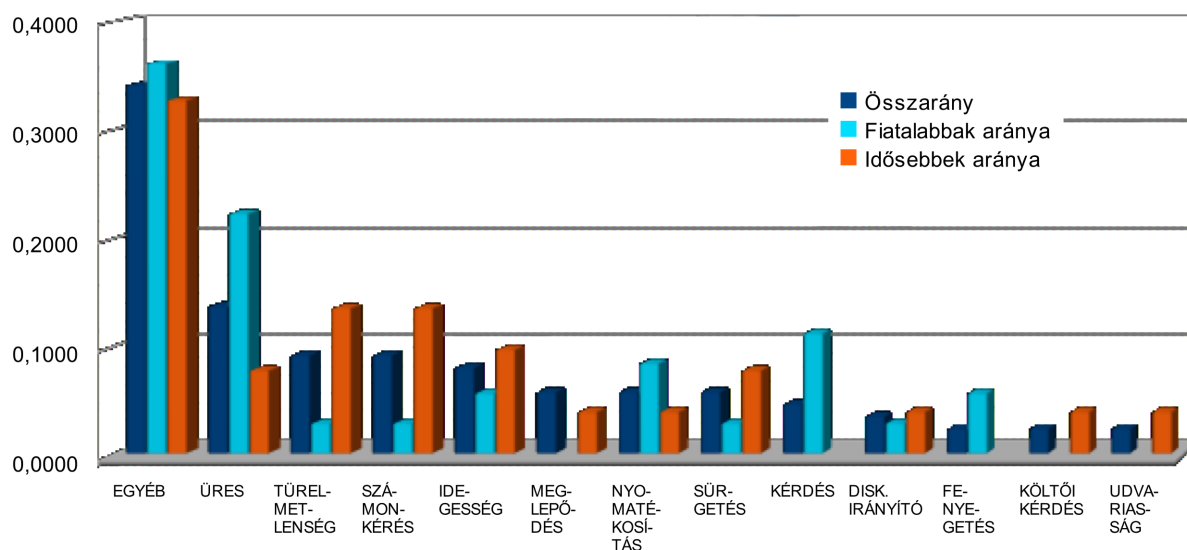

egyéb oszlopa (30 válasz került ide), továbbá sokan (12-en) nem írtak semmit ehhez a feladathoz. Az egyéb válaszok sokféleségét magyarázhatja, hogy ennél a példánál a mondat értelmezését nagymértékben befolyásolja a szituáció, valamint a hangsúly és a hanglejtés is. Hiszen szövegkörnyezettől függően egyaránt lehet információkérő, csodálkozó vagy épp támadó a kérdés. Az üresen hagyott helyek száma pedig vagy az elem megbélyegzettségével, vagy az adatközlők bizonytalanságával függ össze. Az egyéb oszlop válaszai közt 5 esetben jelent meg a *hát* stigmatizáltsága. Az iskolai oktatásból ismert „háttal nem kezdünk mondatot” indoklás egy adatközlőnél volt jelen, egy esetben pedig töltelékszónak titulálták az elemet, egyszer pedig helytelennek nyilvánították a mondatot. A maradék két esetben az informátorok szubjektív vélekedésüknek adtak hangot, válaszaikat idézve: „nem tetszik”, illetve „itt is zavar a hát mondatkezdő, olyan a hangvétele, mintha óvodásnak gondolnám azt, akitől kérdezek”.

12. ábra A *hát* funkciói a *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* mondatban

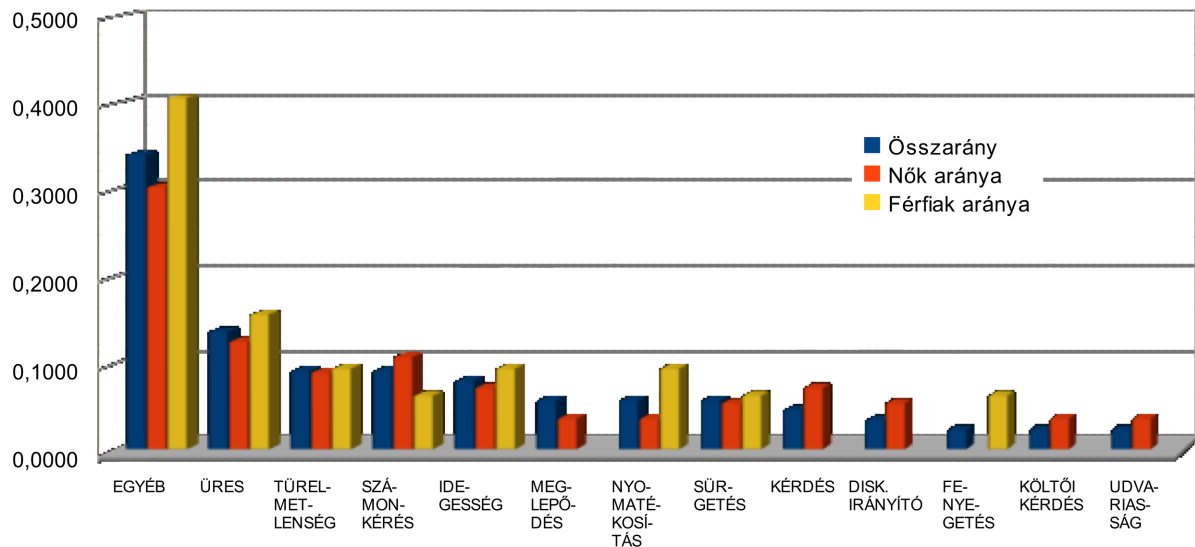
Az azonos vélekedések közt a türelmetlenség és a számonkérés vezetett, mindkettő 8–8 válasszal volt jelen a mintában. Ezt követte az idegesség 7 adattal, a meglepődés, a nyomatékosítás és a sürgetés pedig 5–5 embernél jelent meg. Négyen a kérdés funkcióját társították a szóhoz, hárman írták a diskurzusszervező szerepet is, továbbá a fenyegetés, a felelősségre vonás szigorának az enyhítése és a költői kérdés is előkerült még a válaszok közt 2–2 adattal. A szerepek egy részében (türelmetlenség, fenyegetés, sürgetés, számonkérés, idegesség) közös, hogy a diskurzusjelölő negatív telítettségét emelték ki a válaszadók, ám 2 adatközlő udvariassági elemként tekintett a *hát*-ra, amely oldja a felelősségre vonás szigorát.

13. ábra A *hát* funkciói az életkor alapján a *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* mondatban

Nem és életkor tekintetében most sem lehetett szignifikáns tendenciát kimutatni a szociolingvisztikai változók és az adatok közt. A kapott válaszok változónkénti bontását a 13. és a 14. ábra szemlélteti.

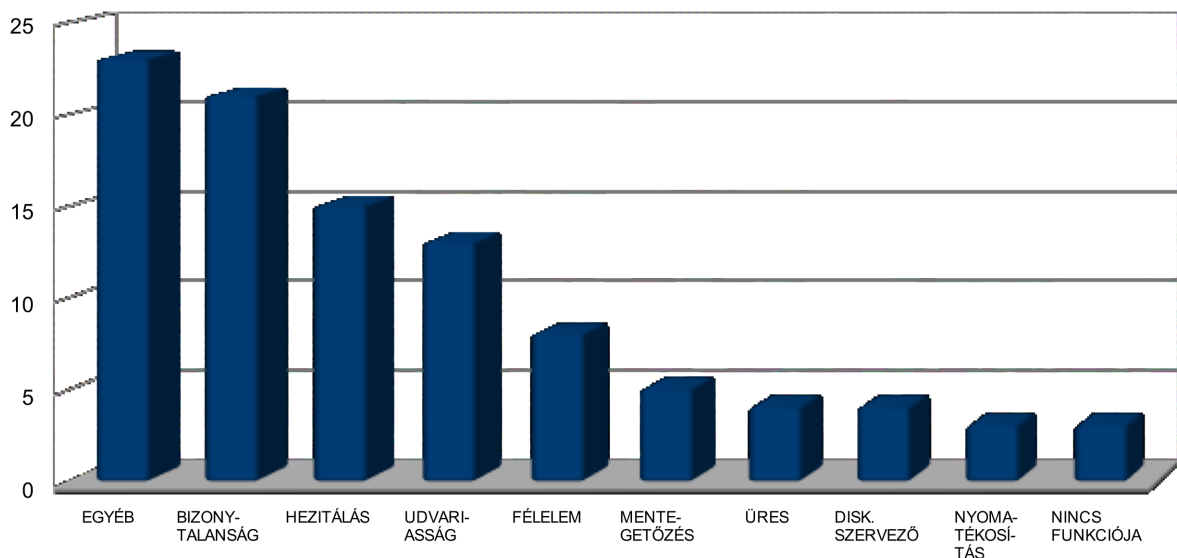
Ahogy a 13. ábrán látható diagramról is leolvasható, a 13-féle szerep közül 8-at mind a fiatalabbak, mind az idősebbek megadtak, a maradék 5 esetében viszont a meglepődés, a költői kérdés és az udvariasság csupán a 18 év fölöttiek válaszaiban került elő, míg a kérdés és a fenyegetés a fiatalabbak adataiban szerepelt csak. S bár az ábra alapján úgy tűnhet, mintha nagy eltérések lennének az életkori csoportok között, valójában azonban a különbségek csupán pár embert jelentenek, így statisztikailag nem releváns a különbség, ahogy azt a khinégyszet próbák is igazolták.

14. ábra A *hát* funkciói a nemek alapján a *Hát hol van az alapító okirat tartalma?* mondatban

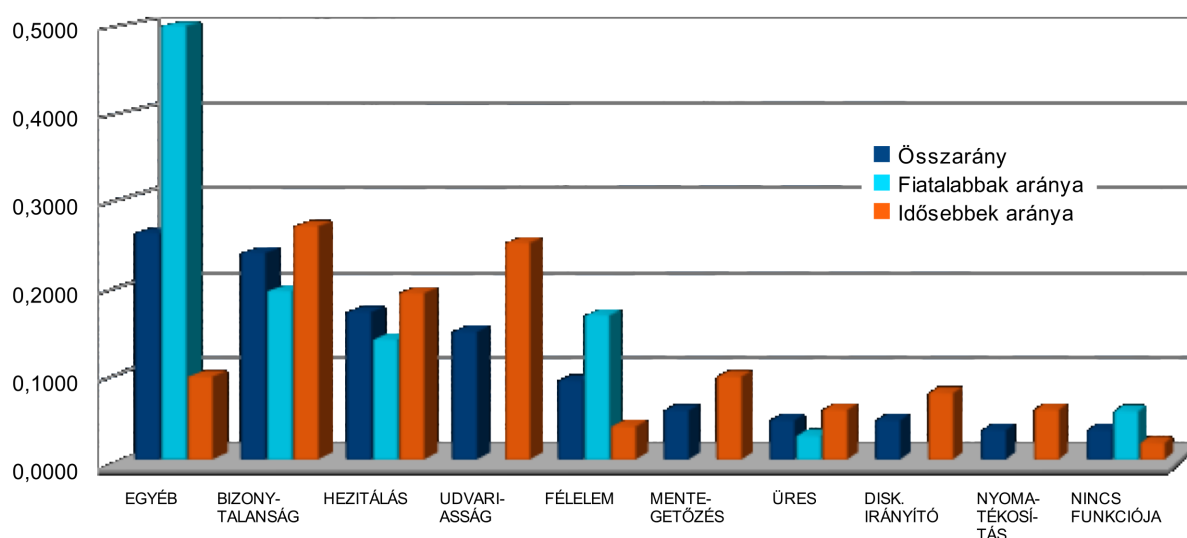
A nemek szerinti megoszlást tekintve (14. ábra) voltak csak a nőknél, illetve csak a férfiaknál megjelenő választípusok. A fenyegetés mint funkció csupán a férfiak válaszaiban jelent meg, a meglepődés, a kérdés, a diskurzusszervező szerep, a költői kérdés és az udvariassági stratégia pedig csak a nők válaszaiból volt kiolvasható. E különbségek ellenére azonban a próbák nem igazoltak kapcsolatot a nem és a szerepmegadások közt.

A *hát*-os példák közt az utolsó a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* kijelentés volt. Adatközlőim szerint a mondatbeli diskurzusjelölő a 15. ábrán látható szerepekkel bír:

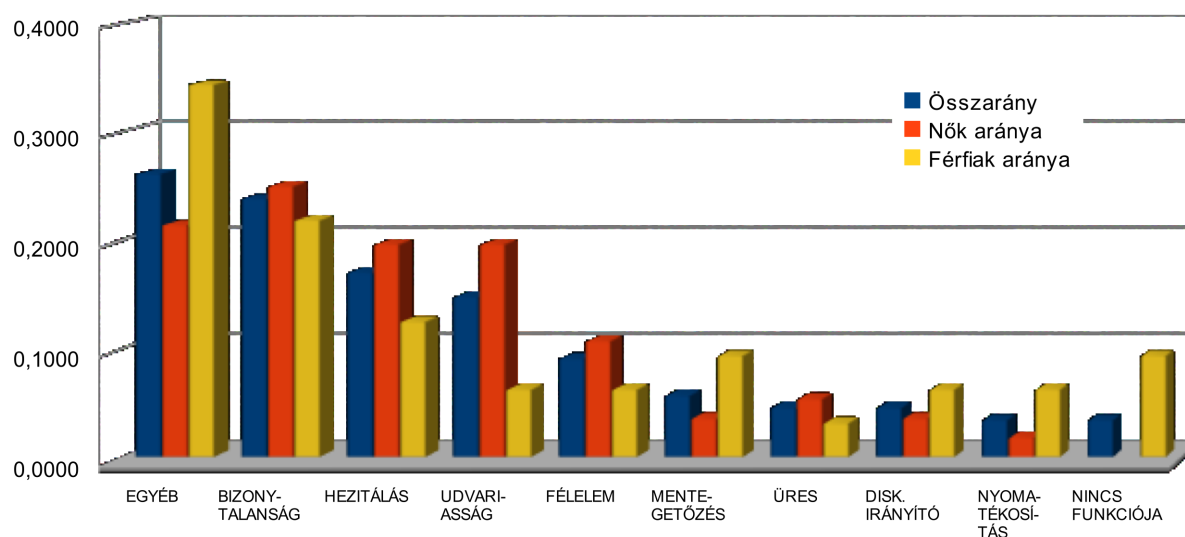
15. ábra A *hát* funkciói a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondatban

Az egyéb oszlop elsőse mutatja, hogy a nyelvhasználók sokféle, egymástól igen különböző szerepkört tulajdonítottak az elemnek, hiszen az adatközlők mintegy negyede (23 fő) nehezen tudta megfogni a *hát* szerepét. Többen írták közülük, hogy módosítja a mondat jelentését a szó, de hogy pontosan min módosít, azt már nem adták meg. Az eddigi *hát*-os mondatoktól eltérően itt csupán két adatközlőnél került elő a *hát* stigmatizáltsága. Az egyéb válaszokat a bizonytalanság funkciója követte 21 adattal, a hezitálás pedig 15 válaszban jelent meg. Ez a két jelentéskör természetesen összekapcsolódik egymással, s ha összeadjuk a két oszlop válaszait, kiderül belőle, hogy a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondat élén szereplő *hát* az adatközlők többsége szerint az ő szavaikkal élve „határozatlanságot”, „tétovázást”, „habozást”, „időnyerést”, „töprengést”, stb. fejez ki. Ezt a jelentéskört erősíthette az is, hogy a példamondatban az *ami azt illeti* is bizonytalanságot sugalló elem, így az adatközlők a *hát* funkcióját ezzel is összekapcsolhatták. 13 válaszadó azonban másként ítélte meg a *hát*-ot, ők ugyanis udvariassági elemnek érezték. Néhány választ idézve: „tompítja az elutasítást”, „szépíti, kicsinyíti az ellenkezést”, „kevésbé bántó”, „az elutasítás visszautasításának finomítására utal”, „lágýt”, „finomít”. A válaszok közt 8 adattal megjelent a félelem kifejeződése, valamint 5 válasszal a mentegetőzés is. Négyen nem társítottak semmilyen szerepet a *hát*-hoz, s ugyanennyien gondolták az elemet diskurzusirányítónak, kiemelve a *hát* kapcsolatfenntartó szerepét, továbbá azt, hogy a mondat egy kérdésre adott válasz lehet. 3–3 adattal pedig előkerült a nyomatékosítás funkciója, továbbá annak kifejezése, hogy a válaszadó szerint semmilyen funkciója sincs az elemnek. Életkor és nem szerinti bontásban a válaszok százalékos arányát a következő két (16. és 17.) ábra mutatja:

16. ábra A *hát* funkciói az életkor alapján a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondatban

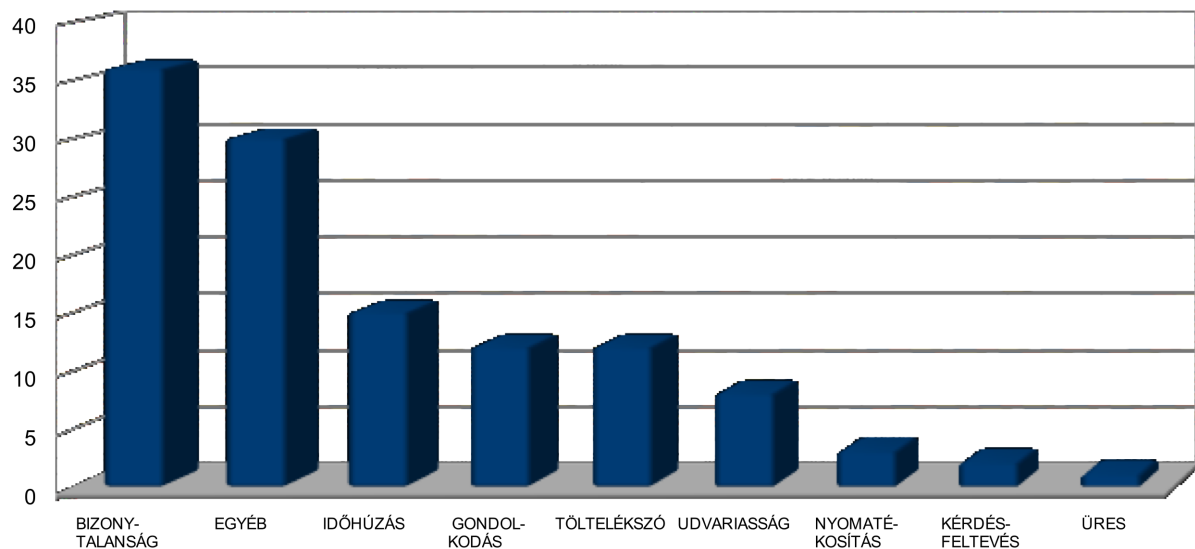
A grafikonra nézve azonnal szembeötlik néhány válasznál a fiatalokat jelölő oszlopok hiánya, viszont az egyéb oszlop mutatja, hogy válaszaik sokkal kevésbé voltak egységesek, mint az idősebb adatközlőkéi. Mindkét statisztikai próba igazolta ezt az összefüggést. Még egy esetben mutatták meg a számítások a kapcsolatot a válaszadók életkora és a felismert funkció közt: az udvariasság válasznál. Ez a szerep csak a 18 év fölötti adatközlőknél jelent meg, azonban náluk szignifikánsnak mondható a korreláció. Ugyan a mentegetőzést, a diskurzus-szervező szerepet és a nyomatékosítást is csupán az idősebb adatközlők érezték ki a mondat *hát* eleméből, azonban ezek esetén a próbák nem igazoltak összefüggést.

17. ábra A *hát* funkciói a nemek alapján a *Hát, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni* mondatban

A nők és a férfiak válaszait szemléltető 17. ábrán látható, hogy egyetlen választípus (a nincs funkciója) kivételével az összes szerepkör nagyjából hasonlóan oszlott meg a két nem képviselői közt. A nincs funkciója válasz volt az egyetlen, ahol a khinégyszet próba kapcsolatot jelzett, ám az alacsony elemszám miatt a Yates-féle korrekciós khinégyszet próba felülírta a kapott eredményt, így itt is független lett a két változó.

A *hát*-os minimálpáros mondatokon kívül a második feladat egy kérdése is erre a diskurzusjelölőre irányult. Itt arra voltam kíváncsi, hogy adatközlőim milyen helyzetben és mire használják a *hát*-ot. A válaszokból kiderült, hogy a *hát*-nak adott szöveggörnyezettől független, prototipikus megvalósulásaiaként a válaszadók az alábbi (18.) ábrán látható szerepkörökkel ruházták fel az elemet:

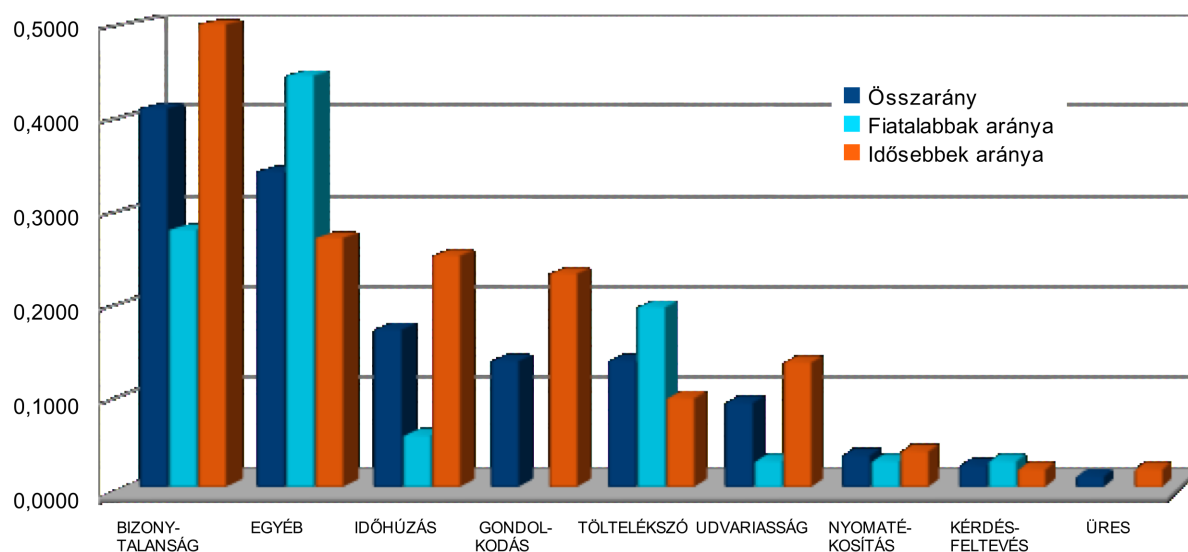
18. ábra A *hát* funkciói

Legtöbben, 36-an a *hát*-hoz a bizonytalanság kifejezését kötötték, ezt követte az időhúzás 15 válasszal, illetve a gondolkodás/hezitálás 12 adattal. Ez a három szerepkör természetesen összefügg egymással, vagyis a *hát* magjelentését ezek metszete adja meg. Szintén 12-en voltak azok, akik az elem töltelkésző jellegét emelték ki, s úgy nyilatkoztak, hogy próbálják kerülni a *hát* használatát, mert – az ő szavaikat idézve – „háttal nem kezdünk mondatot”, illetve „nem szoktam hápogni”. A mintában az udvariassági stratégia 8 válasz erejéig jelent meg, egyesek szerint ugyanis ez a diskurzusjelölő képes az állítás és a fenyegetés erejét gyengíteni. A gyengítés ellentéte, a nyomatékosítás 3 válaszban jelent meg, 2 adatközlő pedig a *hát* kérdésfeltevő szerepét emelte ki, annak ellenére, hogy a szó nem csupán kérdésekben jelenik meg. A 88 informátor közül csupán 1 személy volt, aki nem jelölte meg a *hát* funkcióját, ezt mutatja az egyelemű üres oszlop.

Az adatközlők válaszaiból megrajzolható a *hát*-nak a magjelentése és legtipikusabb előfordulási köre. Az elem a beszélők szerint prototipikusan a bizonytalanság kifejezésére használatos, amely legtöbbször hezitálással és az időnyerés szándékával kapcsolódik össze. Nem véletlen tehát, hogy a kérdőív első feladatában szereplő *hát*-os mondatok szerepköreinél is ezek voltak a leggyakoribb válaszok. Emellett természetesen másra is használják a diskurzusjelölőt a beszélők, s azok a használati körök az elem periférikus előfordulásainak tekinthetők. Ide tartoznak a grafikon egyéb oszlopába sorolt válaszok (pl.: unalom kifejezése, szomorúság jelölése, idegesség palástolása, meglepődés, stb...).

Nemek és életkor szerinti bontásban megadva a *hát* kontextusfüggetlen funkcióit az

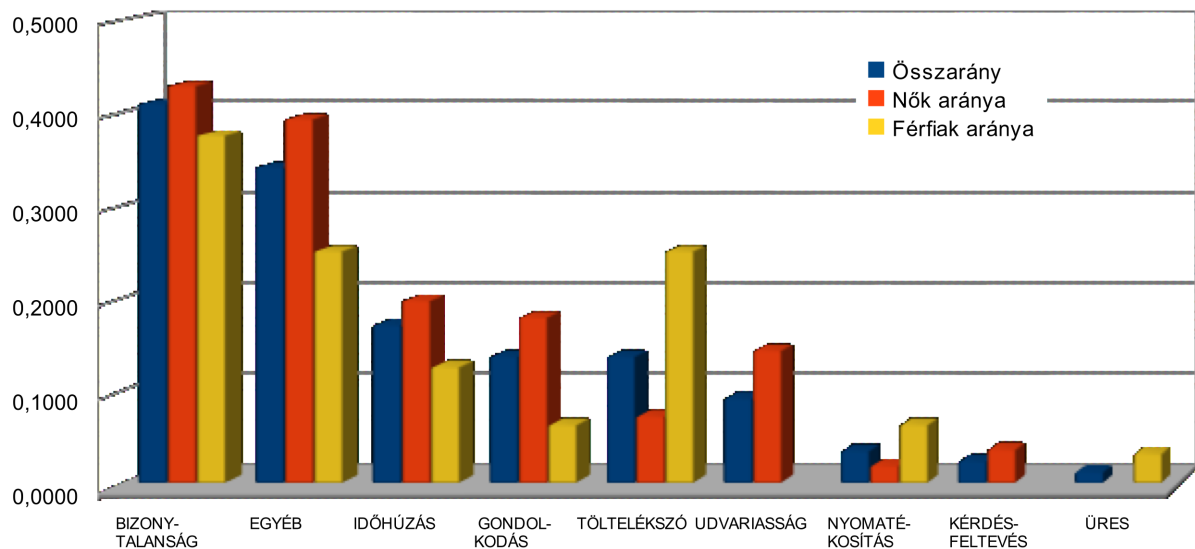
alábbi (19. és 20.) ábrákon látható kép bontakozik ki:

19. ábra A *hát* funkciói életkor szerinti bontásban

A grafikonra ránézve szembeötlő a különbség a 3. és a 4. oszlopnál az egyes korcsoportba tartozók válaszainak arányai közt, a statisztikai próbák ennél a két esetnél igazolták is az összefüggést. Vagyis az időhúzást inkább a 18 év feletti korosztály tartja a *hát* funkciójának, míg a gondolkodás kizárólag az idősek válaszaiban jelent meg.

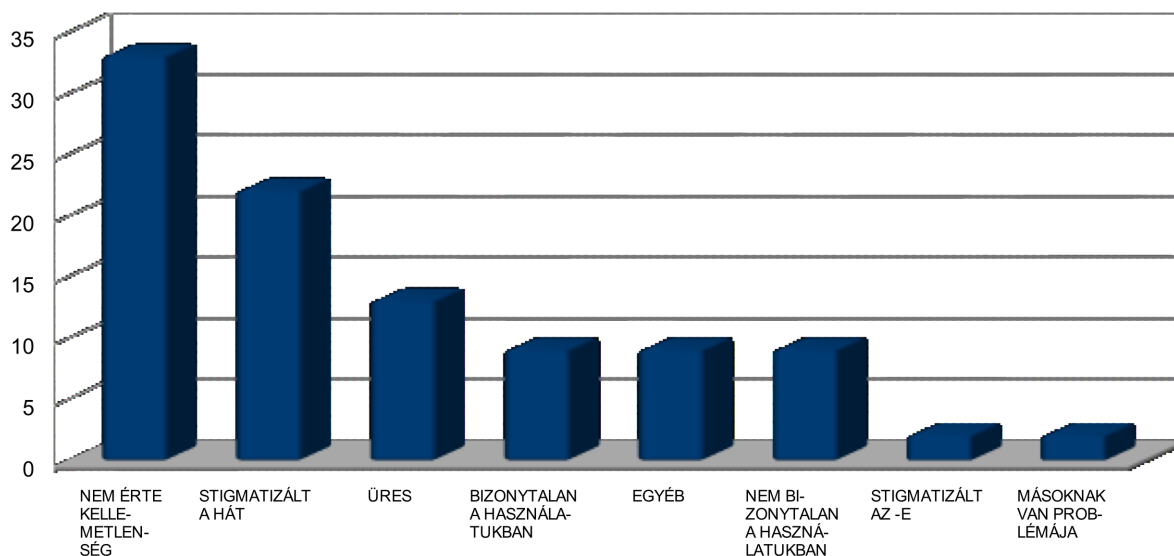
Nemek tekintetében (20. ábra) két esetben volt kapcsolat a válaszok és az adatközlők férfi, illetve női volta közt. Inkább a férfiakra volt jellemző, hogy töltelékszónak tartották a *hát*-ot és próbálták kerülni a használatát, ahogy azt a khinégyzet próba is alátámasztotta. Míg az elem udvariassági stratégiaként való alkalmazása a nőknél volt dominánsabb, azonban a Yates-féle korrekciós khinégyzet próba ezt nem igazolta egyértelműen, ugyanis a kapott érték közel volt a próba határszintjéhez.

20. ábra A *hát* funkciói nemek szerinti bontásban

A *hát* funkcióinak a felismerésén és használati körein túl azt is meg akartam vizsgálni, hogy mennyire érzik stigmatizáltnak ezt az elemet az adatközlőim. A tesztelést azonban nem direkt, erre az elemre való rákérdezéssel oldottam meg, hanem nyitott kérdést tettem föl, ahogy azt a kérdőív 3. feladata is mutatta. A kérdést úgy fogalmaztam meg, hogy az előzőekben felsorolt elemek (ezek a *hát*, az *-e*, az *ugye*, a *szóval*, a *persze* és a *vajon* voltak) közül van-e olyan, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalanok, illetve amelyiknek a használata miatt érte már őket kellemetlenség. Előzetesen azt vártam, hogy a *hát* megbélyegzettsége gyakran elő fog fordulni a válaszok közt. Módszertanilag nem volt szerencsés választó formában megfogalmazni a kérdést, ugyanis az adatközlők közül kevesen válaszoltak mindkét alkérdésre, a gyakoribb az volt, hogy vagy csak a bizonytalanságra, vagy pedig csak a megbélyegzettségre reagáltak. A válaszok a 21. ábrán látható módon alakultak:

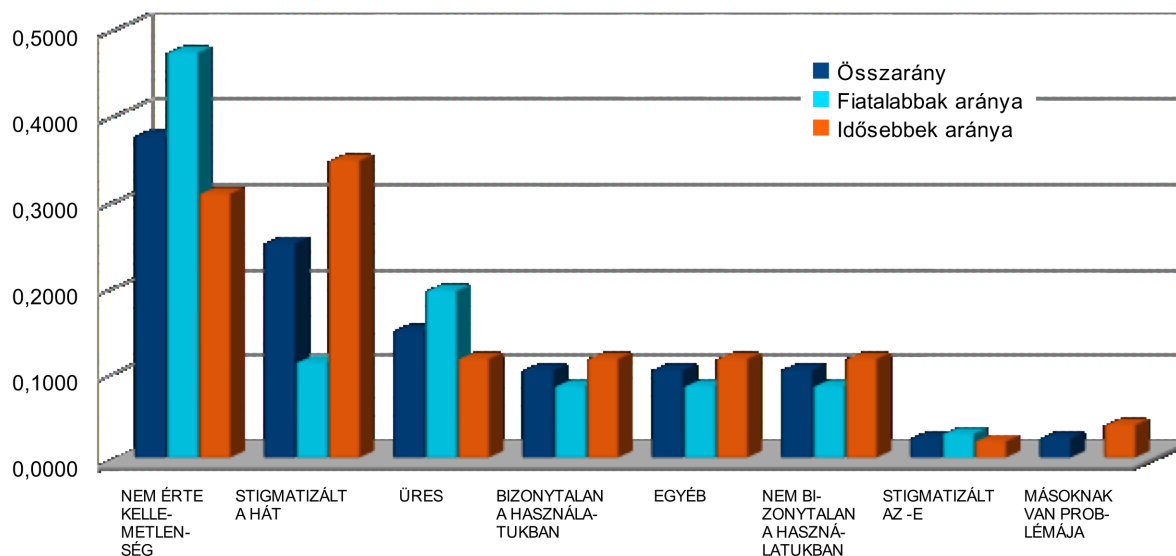

21. ábra A vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága

A 88 adatközlő közül 33-an válaszolták azt, hogy nem érte még őket soha semmilyen kellemetlenség a vizsgált diskurzusjelölők használatakor. 22 válaszban viszont a *hát* stigmatizáltsága került elő, vagyis minden 4. válaszadó arról számolt be, hogy került már kellemetlen helyzetbe a *hát* alkalmazása miatt. Más elemek megbélyegzettségét csak elvétve említették az adatközlők: 2 esetben az *-e* stigmatizáltságát emelték ki, valamint az egyéb oszlop válaszai közt megjelent a *persze*, a *szóval* és az *ugye* elem is 2–2 válasszal és az *izé* szó egyetlen adattal.

A minta alapján tehát kijelenthető, hogy az adatközlők nagy része találkozott már azzal az attitűddel, amely a *hát* használóit elmarasztalja, feleslegesnek ítélte, tiltott elemnek állítván be a diskurzusjelölőt. Azt feltételeztem, hogy az elem stigmatizáltsága és a használatához kötődő bizonytalanság összefügg majd egymással, vagyis minél inkább elmarasztalják a nyelvhasználókat a diskurzusjelölő alkalmazásáért, annál inkább elbizonytalanodnak majd a használatukat illetően. A kapott válaszok azonban ezt nem igazolták, csupán 1 válasz volt a 88-ból, amely ok-okozati összefüggésre engedett következtetni a két tényező közt. 9 adatközlő számolt be arról, hogy bizonytalan az elemek használatában, s szintén ennyien írták, hogy ők viszont magabiztosak az elemek alkalmazási köreit illetően. Érdekességnek tekinthető – ezért is került az ábrán külön oszlopba – hogy olyan válaszadók is voltak, akik azt állították, hogy nekik ugyan nincsen problémájuk a diskurzusjelölők használatával, de tudnak olyanokat, akiknek van.

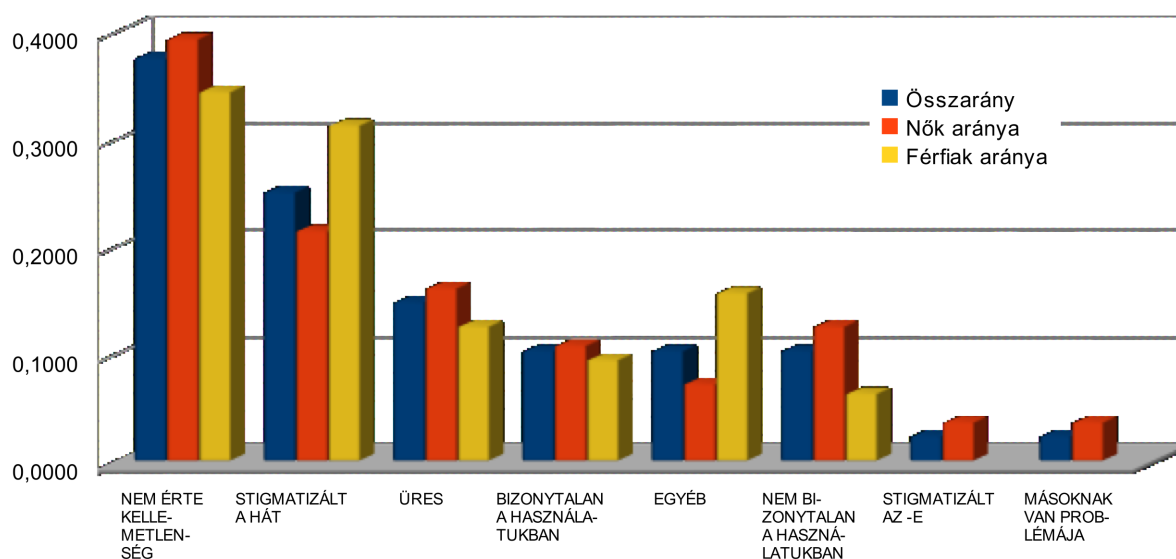
A diskurzusjelölők stigmatizáltsága és az életkor közti kapcsolatot a 22. ábra mutatja:

22. ábra A vizsgált diskurzuszjelölők stigmatizáltsága az életkor alapján

Az oszlopdiagramon jól látszik, hogy egy esetben volt igazán nagy különbség az életkori csoportok válaszai közt: a *hát* stigmatizáltságánál. Az elvégzett statisztikai próbák is megerősítették az összefüggést, vagyis adatközlőim közül inkább a 18 év fölöttiek számoltak be arról, hogy érte már őket megbélyegzés a *hát* elem használata miatt. Én ennek épp az ellenkezőjét feltételeztem, azt gondoltam ugyanis, hogy az iskolás korúaknál magasabb lesz az arány, azonban a minta nem igazolta ezt az elvárásomat.

Az adatok nemek szerinti bontása (23. ábra) esetén egyik khinégyzet próba sem jelzett kapcsolatot a válaszadó neme és a diskurzuszjelölők stigmatizáltsága, illetve bizonytalan használata közt.

23. ábra A vizsgált diskurzuszjelölők stigmatizáltsága a nemek alapján

A vizsgált elemekhez kötődő attitűdök bemutatása után foglaljuk össze röviden a *hát*-ról eddig megszerzett információkat! Összegezve a *hát* diskurzusjelölőnek a hétköznapi beszélők általi megítélését, a kapott adatok alapján elmondható, hogy rendkívül széles körben használatos ez az elem. Magjelentésének a bizonytalanság kifejezése tekinthető, amelyhez gyakran társul a hezitálás és az időnyerés szándéka is. Periférikus használati köre azonban ennél jóval kiterjedtebb: az adatközlők legtöbbször a nyomatékosítást, a sürgetést, a türelmetlenség kifejezését, a meglepődést, a kételkedést, az ellentét jelölését, a fenyegetést, a számonkérést, a költői kérdés szerepkört és az elem udvariassági stratégiaként való alkalmazását említették válaszaikban. Ugyanakkor a vizsgált diskurzusjelölők közül ez az elem a legstigmatizáltabb az adatközlők válaszaik szerint. Azonban a naiv beszélők többsége az iskolai oktatásban és a nyelvművelő hagyományban meglévő előíró tiltó szabály ellenére is felismeri a *hát* különféle funkcióit, s gyakran alkalmazza is közléseiben ezt a diskurzusjelölőt.

A vizsgálat eredményeinek részletes bemutatásából is látható, hogy az adatközlők vélekedései és a korpuszadatokból kiolvasható funkciók némiképp eltértek egymástól: informátori főként a bizonytalanság, a hezitálás és az időnyerés szerepkörét adták meg, a korpuszadatok viszont sokkal markánsabb és eltérő funkciókat mutattak. Ez egyrészt a tesztelt mondatok kis számának tudható be, hiszen a kérdőívezés során használt *hát*-os mondatok nem fedték le az elem összes lehetséges használati módját, másrészt pedig a *hát* beszédtervezési funkcióinak az érzékelése (szókeresés, szómegtartás) és a nyelvművelői értékelések is belejátszhattak az adatközlői vélekedésekbe.

A nyelvhasználóknak a *hát*-ról való ismeretei és vélekedései után a továbbiakban a *vajon* és az *-e* szerepkörét mutatom be a felmérés adatai alapján.

5.3. A *vajon* és az *-e* funkciói a nyelvhasználók adatai alapján

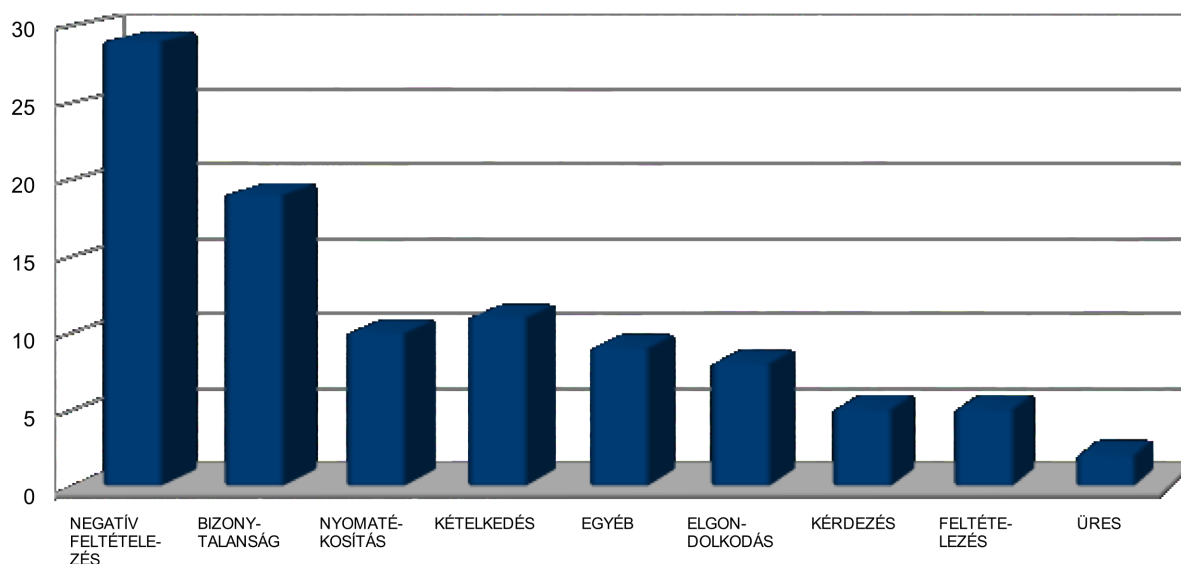
A felmérés során két olyan diskurzusjelölő viselkedését is teszteltem, amelyek csupán kérdésekben fordulnak elő, azonban megjelenésük az egyszerű mondatokban opcionális. Ezek a *vajon* és az *-e* kérdőszók voltak. Közülük az *-e* partikula nem sztenderd szórendi helyéhez (*el-e jön, fát-e vág, nem-e olvas*) és egy megnyilatkozáson belüli többszöri használatához (*nem-e akar-e eljönni-e*) erős nyelvi megbélyegzés társul.

Eddigi vizsgálataim azt igazolták, hogy az *-e* kérdő partikula nem sztenderd használata nem csupán akaratlan tévesztésként, hanem egy sajátos kommunikációs stratégiaként is értelmezhető (l. Schirm 2006). Például az *-e* diskurzusjelölőnek a *nem-e* kezdetű kérdésekbeli

megjelenése udvariassági stratégiának is tekinthető: a *nem* szócska után rakott kérdőszó ugyanis enyhíti a kérdés pozitív állításként való értelmezését, gyengíti a kérdés kijelentés értékét. Mivel az *-e* kérdő partikula egy fonológiai összetevőt alkot azzal a szóval, amelyhez csatlakozik, így a *nem-e* kezdetű kérdéshez más beszélői szándék köthető, mint a sztenderd tagadószavas kérdő partikulás mondatához, az előbbi kérdés ugyanis bizonytalanabbnak hat.

A felmérésben négy kérdő partikulás mondat is szerepelt: a *János vajon intelligens?*, a *Nem akarod-e megtenni?*, a *János vajon eljön-e?*, illetve a *Vajon van-e más választásunk?* kérdés. Közülük kettőben csupán egy-egy diskurzusjelölő szerepelt (vagy a *vajon*, vagy az *-e*), míg a másik kettőben mindkét kérdő partikula megjelent. E tesztelési mód segítségével egymáshoz képest is tudtam viszonyíttatni a kérdő partikulákat.

A *János vajon intelligens?* kérdésbeli *vajon*-t adatközlőim viszonylag egységesen értékelték (l. 24. ábra).

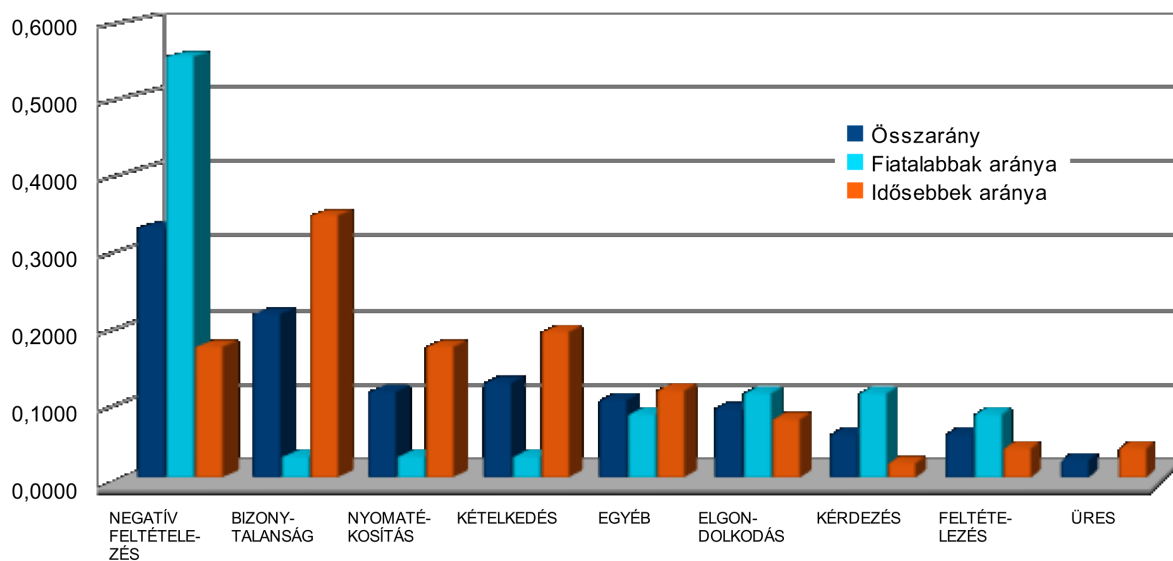

24. ábra A *vajon* funkciói a *János vajon intelligens?* mondatban

Két fő funkció dominált a válaszok közt: az egyik a negatív feltételezés volt 29 válasszal, a másik pedig a bizonytalanság 19 adattal. A negatív feltételezés azt foglalta magában, hogy adatközlőim szerint a *vajon* a kérdés retorikusságát jelzi, vagyis a megnyilatkozás ellentétes értelmű állítássá fordítható át, tehát valójában a 'János nem intelligens' állítást kódolja. Azaz a diskurzusjelölő használata így tekinthető udvariassági stratégiának is, hiszen kevésbé sértő rákérdezni a szóban forgó személy értelmi képességeire, mint nyíltan megkérdőjelezni az illető intelligens voltát. A negatív feltételezés bizonyosságát a válaszok közt a bizonytalanság

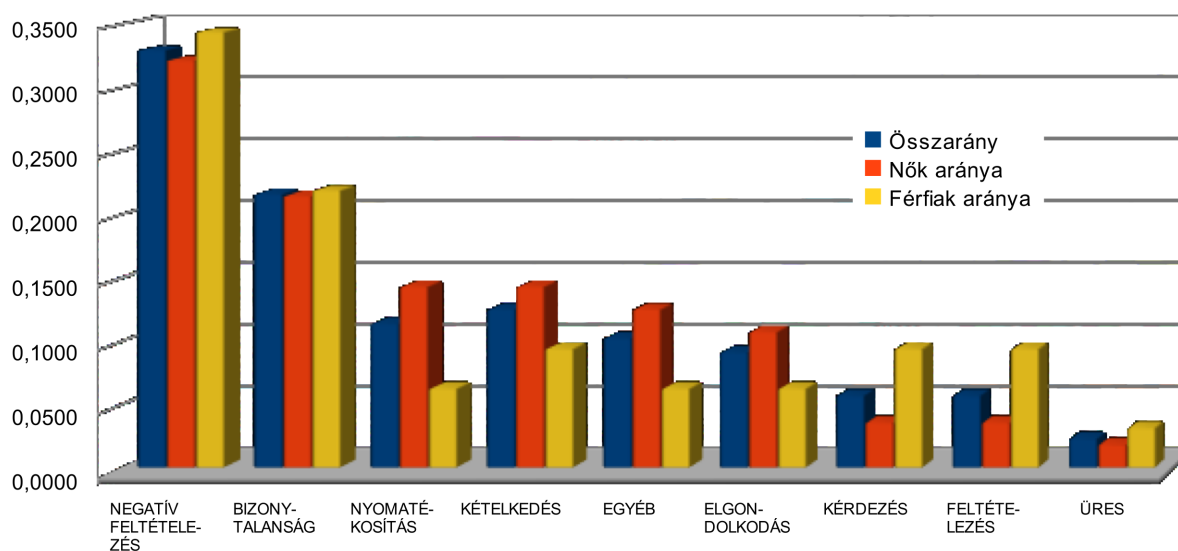
követte 19 adattal. Eszerint az informátorok egy része a példában a *vajon* eredeti funkcióját érezte uralkodónak. A bizonytalanság szerepköréhez kapcsolható kételkedés választ adatközlőim közül 10-en írták, míg a szintén ehhez a jelentésmezőhöz sorolható elgondolkodás funkció 8 válasszal jelent meg a mintában. Ha ezeket a válaszokat (azaz a grafikon 2., 4. és 6. oszlopának elemszámát) összeadjuk, akkor 37-et kapunk, többet, mint ahányan a negatív feltételezés választ írták. Úgy tűnik tehát, hogy gyakorlatilag két, egymás ellentétének tekinthető szerepkör jelent meg a mintában a leggyakrabban: az elgondolkodás, bizonytalanság, tűnődés, töprengés kifejeződése, valamint a bizonyosságot sugalló negatív feltételezés, azaz a kérdés negatív állításba való átfordítása. Ez az ellentétes értelmezés azzal magyarázható, hogy a szövegkörnyezet, illetve a hangsúly és a hanglejtés nagymértékben befolyásolja a jelölő szerepkörét: emiatt a kérdés tekinthető egyszerű információkérő kérdésnek, illetve retorikai kérdésnek is. A válaszok közt 10 adattal megjelent még a nyomatékosítás is, 8 adatközlő pedig az elgondolkodás funkcióját társította a *vajon*-hoz. Ezenkívül a kérdés és a feltételezés szerepek is előfordultak a válaszok közt 5–5 adattal. Az eddig felsorolt funkcióktól eltérő, illetve nem releváns válaszokat 9 esetben kaptam, ahogy azt a grafikon egyéb oszlopa is jelzi, 2 adatközlő pedig semmilyen szerepet nem társított a *vajon*-hoz.

A fiatalabb és idősebb adatközlők válaszai azonban ennél a példánál erősen eltértek egymástól, ahogy ez az alábbi (25.) ábrán is látható. Különösen a negatív feltételezés, a bizonytalanság, a nyomatékosítás és a kételkedés oszlopok esetén szembeötlő a különbség, a statisztikai próbák ezek közül három esetben igazoltak kapcsolatot. A *János vajon intelligens?* mondatban a *vajon*-nak inkább a fiatalok tulajdonították a negatív feltételezés szerepét, míg a bizonytalanság és a kételkedés inkább az idősebb adatközlők válaszaiban jelent meg.

25. ábra A *vajon* funkciói az életkor alapján a *János vajon intelligens?* mondatban

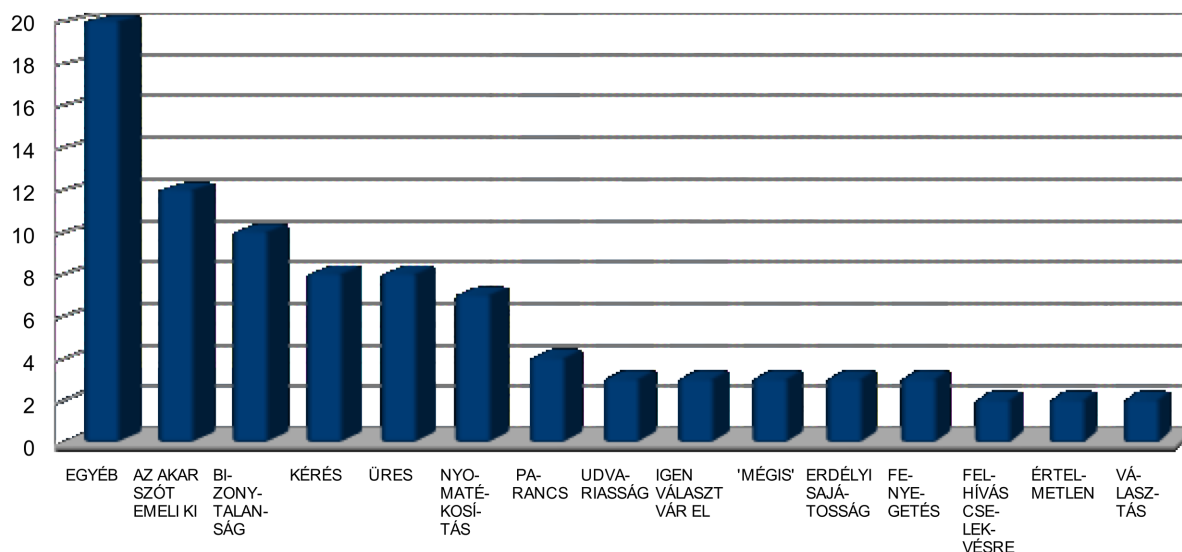
A válaszok nemek szerinti alakulását a 26. ábra szemlélteti. Nemek tekintetében elég kiegyensúlyozott volt az adatok megoszlása, ahogy a grafikon oszlopai is mutatják, s az elvégzett khinégyszet próbák sem igazoltak kapcsolatot a válaszadó neme és a *János vajon intelligens?* mondatban lévő *vajon*-nak tulajdonított szerep közt.

26. ábra A *vajon* funkciói a nemek alapján a *János vajon intelligens?* mondatban

A minimálpárok közt a következő kérdő partikulát tartalmazó kérdés a *Nem akarod-e megtenni?* volt. Az ebben szereplő diskurzusjelölőt a válaszadók igen eltérően értékelték, az összes tesztmondat közül itt volt a legnagyobb a válaszok szóródása. Ezt egyrészt az egyéb

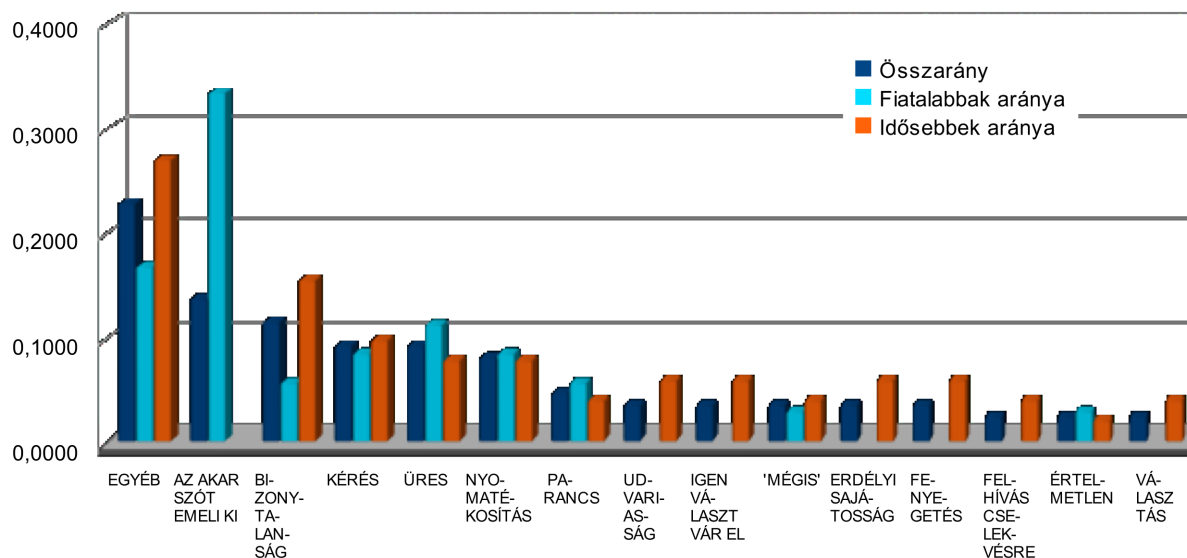
oszlop elsősége is mutatja (20 válasszal), másrészt az azonosan megadott funkciókból is igen sok volt, ahogy azt a 27. ábra oszlopai is jelzik:

27. ábra Az -e funkciói a *Nem akarod-e megtenni?* mondatban

A válaszadók tehát egymástól eléggé eltérő szerepkörökkel ruházták fel az -e kérdő partikulát. A legtöbb (12 darab) egyező válasz szerint az -e az *akar* szót emeli ki a mondatban. Ezt követte a bizonytalanság kifejezése 10 válasszal, ugyanis a kérdő partikulát tartalmazó kérdést bátortalanabbnak érzékelték informátoraim egy része. 8 adatközlő a kérdés funkcióját tulajdonította a partikulának, mintegy indirekt beszédaktus megvalósítójának tekintve az elemet. A kérdés felszólításként való értelmezése még 4 további válaszban is megjelent (l. 7., parancs feliratú oszlop), az adatközlők ugyanis az „akarom, hogy tedd meg” funkcióját emelték ki a diskurzusjelölőnek. 8 válaszadó nem írt semmit, míg 7 adatközlő nyomatékosító értelműnek gondolta a partikulát. A többi felsorolt szerepkör már kis elemszámmal volt csak jelen a mintában. Az udvariassági stratégia, az igen válasz elvárása, a 'mégis' jelentés és a fenyegetés funkciók 3–3 adatközlőnél jelentek meg, s ugyanennyien tartották az elemet regionális sajátosságnak, ugyanis arról számoltak be, hogy Erdélyben az -e kérdő partikulát gyakran használják a kérdésekben. 2–2 adattal pedig a cselekvésre való felhívás és a választási lehetőség is megjelent a mintában, s szintén ketten voltak, akik értelmetlennek tartották a kérdést.

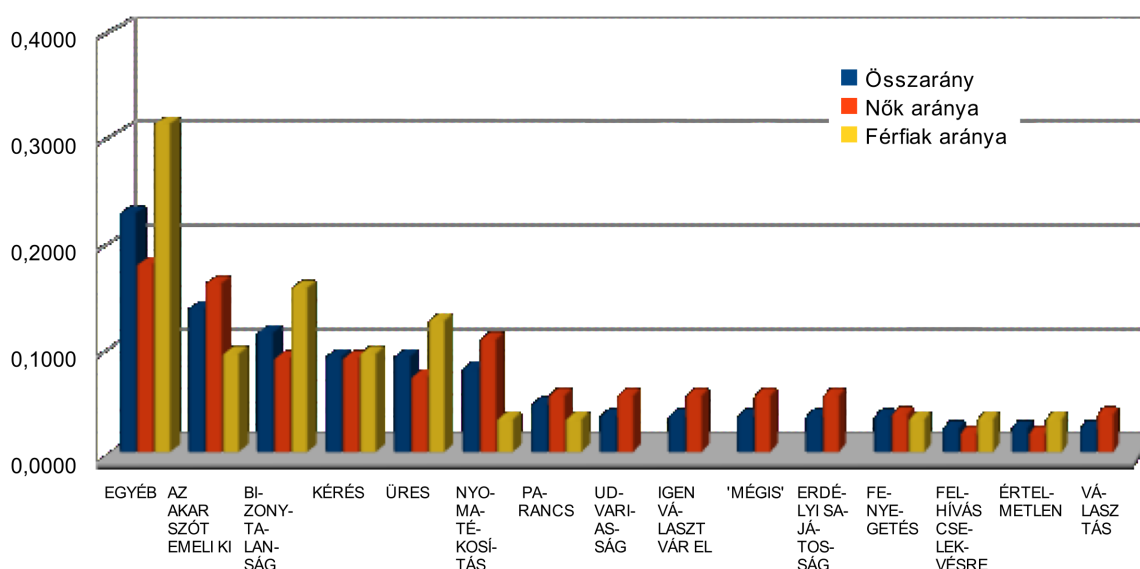
Életkor szerinti bontásban nézve a válaszokat a következő oszlopdiagramon (28. ábra) látható kép tárul elénk:

28. ábra Az -e funkciói az életkor alapján a *Nem akarod-e megtenni?* mondatban

A grafikonra nézve feltűnő a 18 év alattiakat jelölő világoskék oszlopok hiánya sok válasz esetén, vagyis a fiatalabbak láthatóan kevesebbféle azonos választ írtak, mint az idősebb adatközlők. Az udvariassági stratégia, az igen válasz elvárása, a jelölő erdélyi sajátosságnak való tartása, a fenyegetés, a felhívás cselekvésre és a választási lehetőség válaszok ugyanis csupán a 18 év felettiektől voltak adatolhatóak. Ugyanakkor egy esetben, az *akar* szó kiemelésénél a statisztikai próbák is kapcsolatot jeleztek az életkor és e szerep felismerése közt.

A női és férfi válaszok eloszlása pedig a következő volt:

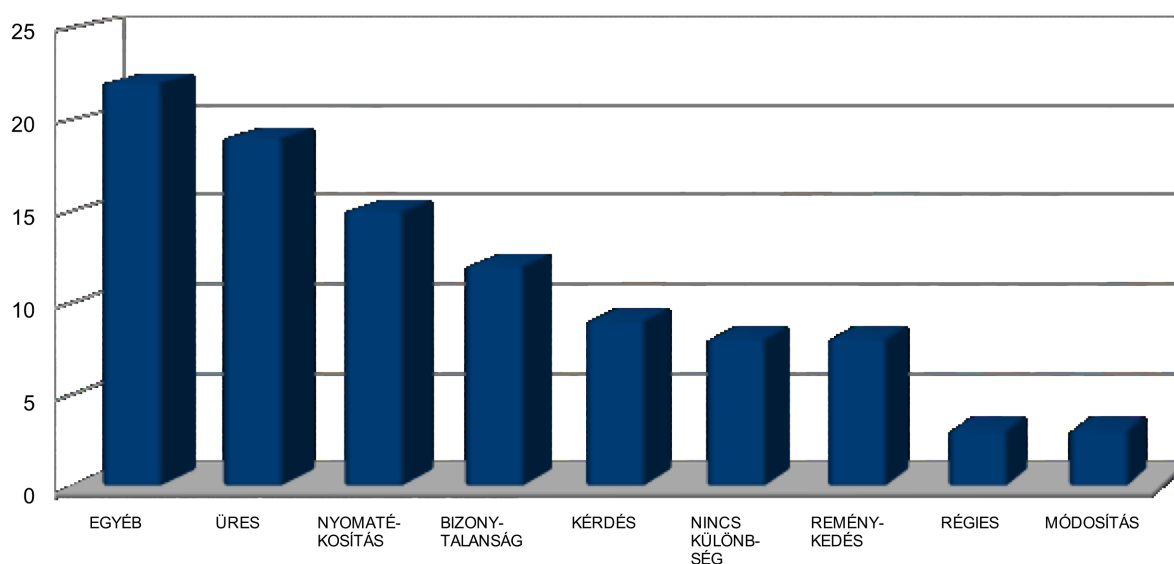
29. ábra Az -e funkciói a nemek alapján a *Nem akarod-e megtenni?* mondatban

Az ábrára nézve feltűnő a sárga oszlopok (azaz a férfiak) hiánya néhány válasznál

(udvariasság, igen válasz elvárása, 'mégis', erdélyi sajátosság, választási lehetőség), s az egyéb és a nyomatékosítás esetén is nagynak tűnhet a különbség, azonban egyik elvégzett statisztikai próba sem igazolt kapcsolatot a nemek és az *-e* kérdő partikulának tulajdonított szerepek közt.

A következő tesztelt mondat, a *János vajon eljön-e?* kérdés különlegesnek számít a kérdőív mondatai közt, ugyanis egyszerre két diskurzusjelölő is megjelent benne: a *vajon* és az *-e*. Azonban a minimálpárjával (*János vajon eljön?*) szembeállítva a vizsgálat során azt teszteltem, hogy az *-e* kérdő partikula a nyelvhasználók szerint mit ad hozzá – egyáltalán hozzáad-e valamit – a már egy másik partikulával is jelölt kérdés tartalmához. Az eredmények az alábbi (30.) ábrán láthatók:

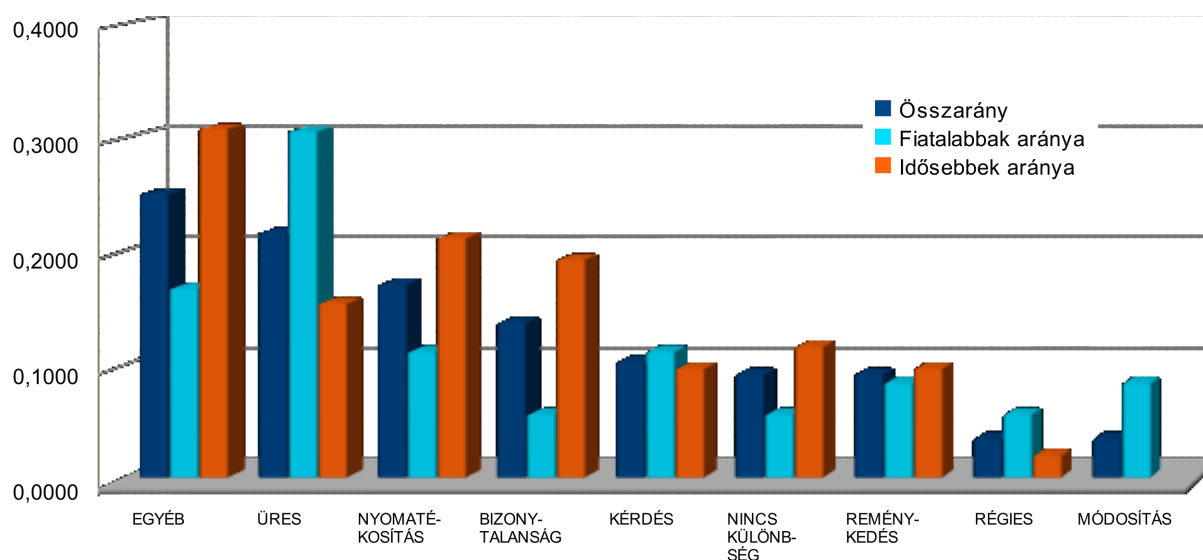

30. ábra Az *-e* funkciói a *János vajon eljön-e?* mondatban

A kapott válaszokból kiderült, hogy a megkérdezettek nagyon különbözőnek érezték az *-e* kérdő partikula szerepét, ezt mutatja a 22 elemszámú egyéb oszlop, s az adatközlők közül 19-en voltak, akik nem írtak semmit ehhez a feladathoz, míg 8-an azt válaszolták, hogy számukra nincs különbség a vizsgált két mondat között. A vélemények közt kritikai ítéletek is előkerültek: az egyik adatközlő feleslegesnek tartotta a kettős kérdést, egy másik „affektálónak, borzalmasan pesti”-nek, míg egy harmadik válaszadó a következőket írta: „ilyen nincs (nem kéne, hogy legyen..): ha szerepel a „vajon”, teljesen felesleges és magyartalan az *-e* kérdőszócska ebben a mondatban”. Voltak azonban olyanok is, akik indokoltnak érezték az *-e* kérdő partikulát. Ők a következő funkciókat társították hozzá:

nyomatékosítást fejez ki (15 adat), bizonytalanságot jelöl (10 adat), a kérdés szerepét tölti be (9 adat), illetve reménykedést sugall (8 adat). A mintában 3–3 válasszal előkerült még a diskurzusjelölő régiesnek titulálása, továbbá a módosítás funkciója is.

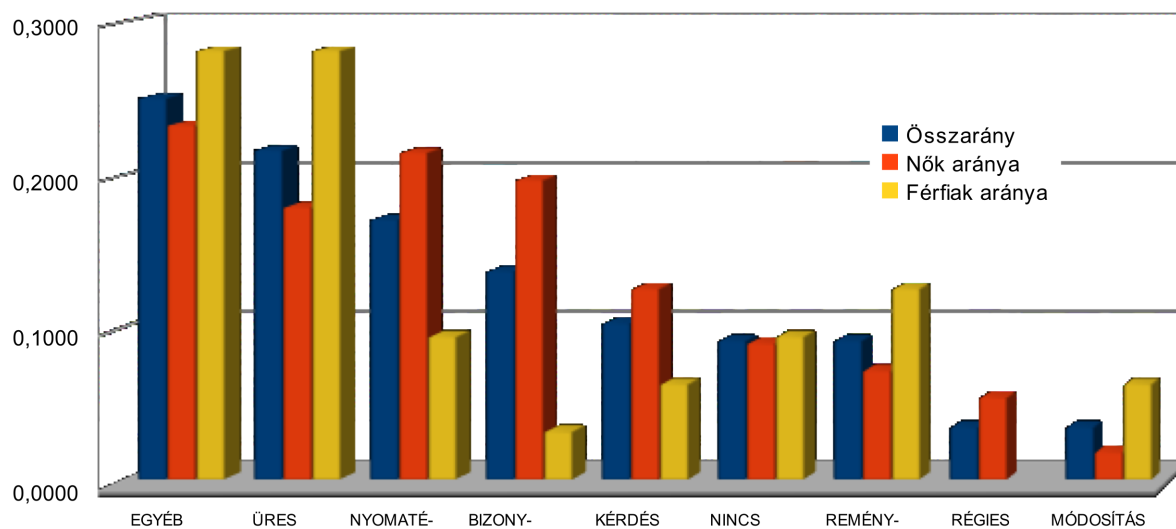
A válaszok nemek és életkor szerinti megoszlása nem mutatott kapcsolatot a vizsgált változókkal, az arányok az alábbi (31. és 32.) ábrákon láthatók:

31. ábra Az *-e* funkciói az életkor alapján a *János vajon eljön-e?* mondatban

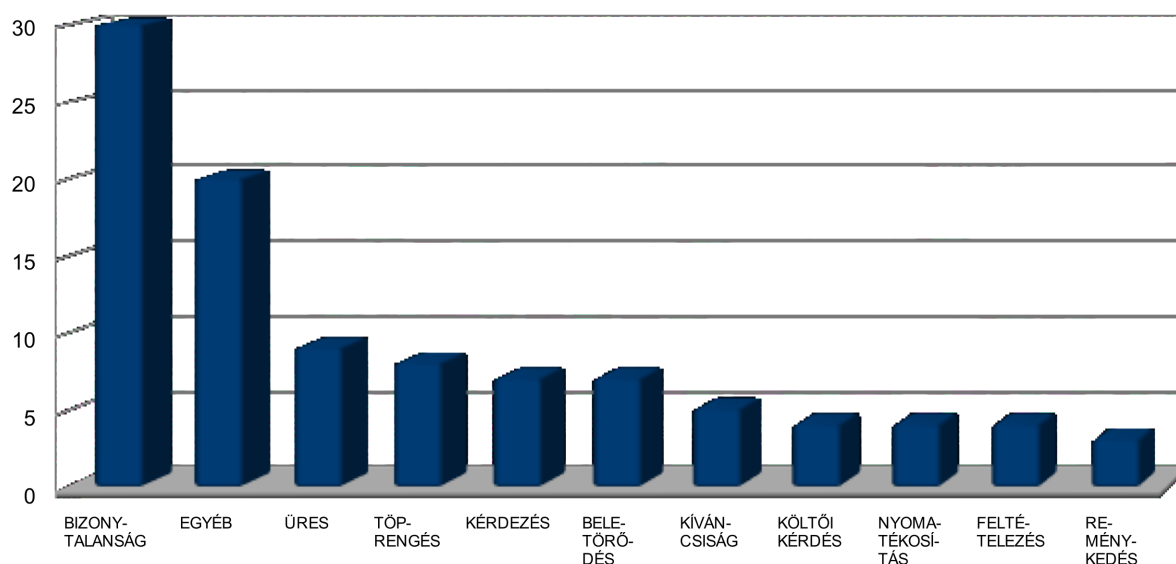
A kérdés és a reménykedés funkciókat közel azonos százalékban adták meg a fiatalabb és az idősebb adatközlők, a többi válasz esetén volt ugyan kisebb-nagyobb eltérés, de a statisztikai próbák nem igazoltak kapcsolatot az *-e* kérdő partikulának tulajdonított szerep és a válaszadó életkora közt.

A férfi és női adatokat tekintve (32. ábra) szintén nagyjából azonosak voltak a válaszok megoszlásai. Egy esetben, a bizonytalanság funkció megadásánál a khinégyszet próba kapcsolatot jelzett, ám a kontrollként elvégzett Yates-féle korrekciós khinégyszet próba már nem igazolta ezt a kapcsolatot, igaz, az érték közel volt a próba határszintjéhez. Vagyis nincs összefüggés a két változó, az adatközlők neme és a *János vajon eljön-e?* mondatban az *-e* kérdő partikulának tulajdonított funkció közt.

32. ábra Az -e funkciói a nemek alapján a *János vajon eljön-e?* mondatban

Szintén két diskurzusjelölő volt a *Vajon van-e más választásunk?* kérdésben. Itt az előbb bemutatott minimálpártól eltérően a *vajon* funkciójára voltam kíváncsi, arra, hogy az -e kérdő partikulához képest milyen extra szereppel bír a *vajon* a nyelvhasználók szerint. A válaszok az alábbi grafikonról (33. ábra) olvashatók le:

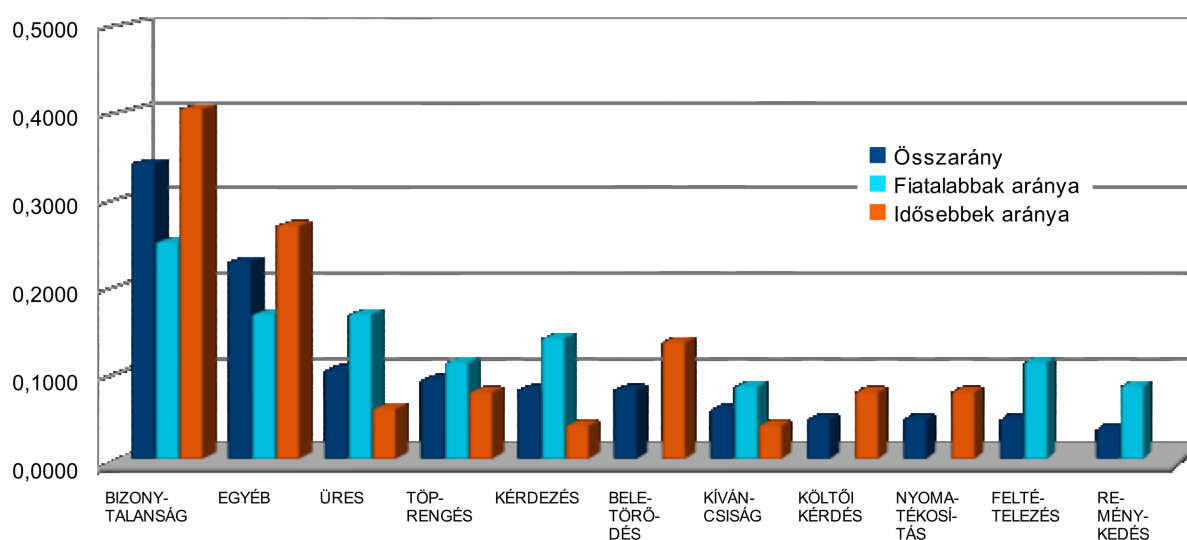

33. ábra A *vajon* funkciói a *Vajon van-e más választásunk?* mondatban

A kapott adatok azt mutatták, hogy a válaszadók harmada (30 fő) vélte úgy, hogy a *vajon* a kérdésben a bizonytalanságot jelöli. Ehhez a szemantikai mezőhöz kapcsolódik a töprengés szerep is, amely 8 adatközlő válaszában jelent meg. Ezt követte a kérdezés 7 adattal, s szintén

7-en gondolták úgy, hogy a kérdésbeli *vajon* beletörődést fejez ki. A kíváncsiság 5 válaszban jelent meg, míg a költői kérdést, a nyomatékosítást és a feltételezést 4–4 adatközlő írta, a reménykedés pedig 3 adattal volt jelen a mintában. Az előző példamondatokhoz képest viszonylag kevesen, 9-en nem írtak semmit ehhez a feladathoz, s összesen 20 egyéb (az eddigiektől különböző, illetve nem releváns) válasz adódott. A különféle válaszokból az *-e* kérdő partikulának két fő használati módja rajzolódik ki: egyrészt az elem kérdő jellege dominál, amint azt a bizonytalanság, töprengés, kérdezés, kíváncsiság válaszok is mutatták, másrészt azonban a nyomatékosítás és a kérdés állításként való értelmezése is megjelenik. A két funkció közül az első tekinthető az elem magjelentésének, a másik pedig a periférikus használati körnek.

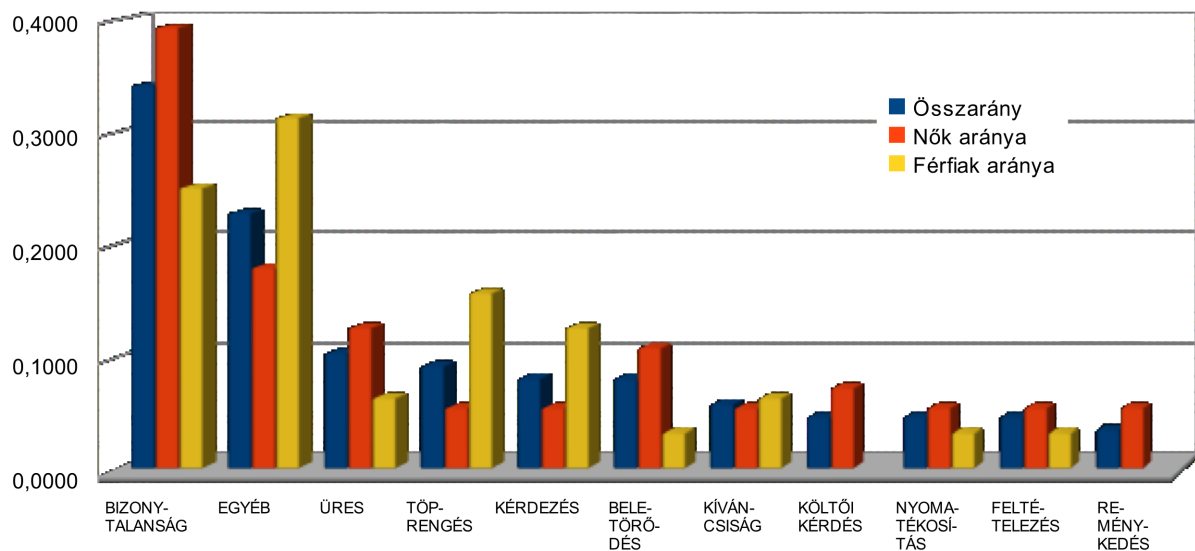
Életkor szerinti bontásban a válaszok az alábbi (34.) ábrán látható képet mutatják:

34. ábra A *vajon* funkciói az életkor alapján a *Vajon van-e más választásunk?* mondatban

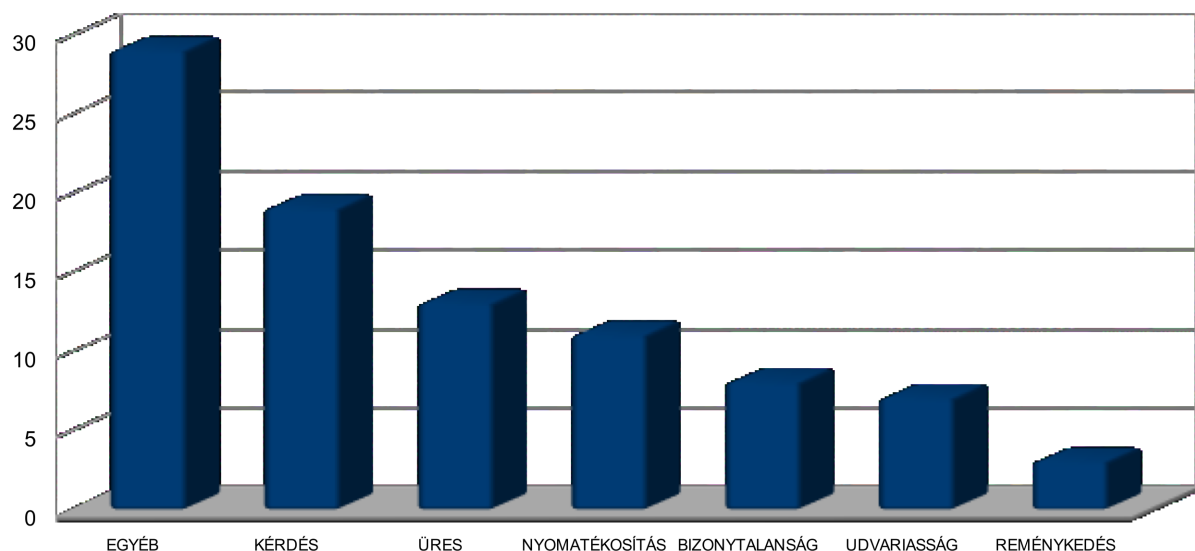
A beletörődés, költői kérdés, nyomatékosítás szerepek csak az idősebb adatközlők válaszaiban jelentek meg, a feltételezést és a reménykedést pedig csupán a fiatalabbak írták, ettől eltekintve azonban kiegyenlített volt a válaszok eloszlása. Két esetben – a beletörődés és a feltételezés funkciók esetén – a khinégyszet próba kapcsolatot jelzett, viszont a Yates-féle korrekciós khinégyszet próba kiigazította ezt, függetlennek mutatván a vizsgált változókat.

Az elvégzett statisztikai próbák nem igazoltak összefüggést a válaszok és az adatközlők neme között sem, ahogy az az alábbi női és férfi válaszokat tartalmazó grafikonon (35. ábra) is látszik. A férfiak kevesebbféle szerepet társítottak a *vajon*-hoz, a költői kérdés és a reménykedés funkciók ugyanis kizárólag a női adatközlők válaszaiban jelentek meg.

35. ábra A *vajon* funkciói a nemek alapján a *Vajon van-e más választásunk?* mondatban

A *vajon* és az *-e* kontextusfüggetlen használatára kérdezett rá a kérdőív második feladata. A kapott válaszok alapján itt is megrajzolható a két elem magjelentése. Nézzük először, hogy az adatközlők az *-e* kérdő partikulának milyen funkciókat tulajdonítottak! (36. ábra)

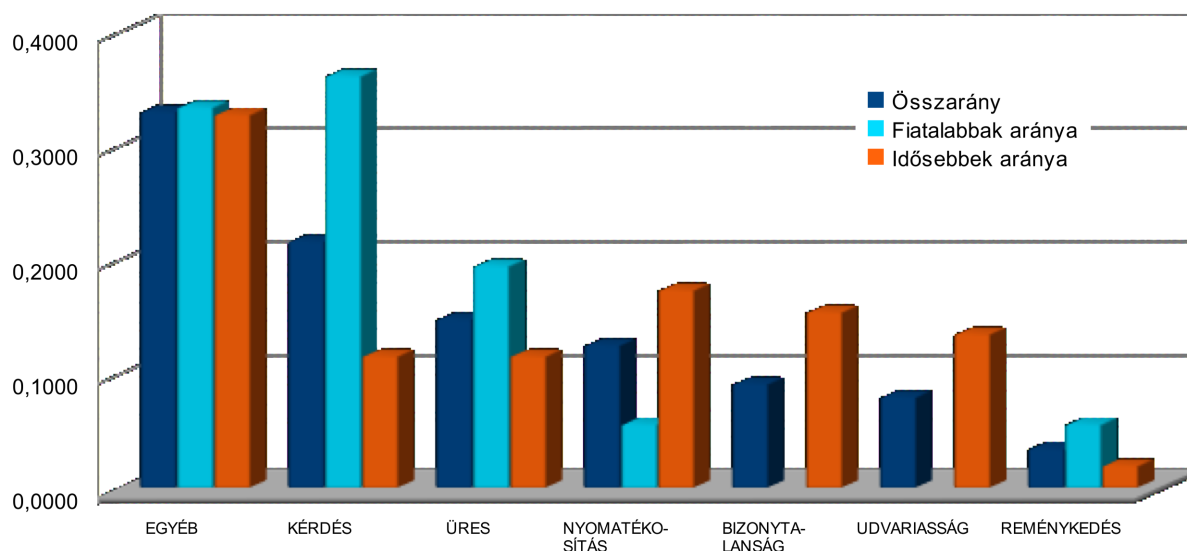

36. ábra Az *-e* funkciói

Jól látható, hogy az ábrán az egyéb oszlop a legmagasabb, 29 adat került ide. Ez nagyon soknak és meglepőnek tűnhet, azonban ide soroltam be azokat a válaszokat is, amelyek konkrét funkciót nem adtak, csupán példát írtak. A példák közül azonban szöveggörnyezet, illetve

magyarázat nélkül nem lehet egyértelműen megállapítani az elem szerepkörét. 5 adatközlő pedig azt írta, hogy ők nem használják ezt a kérdőszót. A legtöbb egyező válasz (19 fő) szerint az *-e* partikula a kérdést fejezi ki. Ezt követte 11 válasszal a nyomatékosítás, majd a bizonytalanság 8 adattal. A mintában az udvariassági stratégia is előkerült 7 válasszal, a reménykedést pedig 3 adatközlő írta. E válaszok metszete megadja az *-e* magjelentését és legtipikusabb használati körét: az adatközlők szerint tehát az *-e* kérdő partikula prototipikusan kérdésekben, a kérdő jelleg nyomatékosítására és a bizonytalanság kifejezésére használatos. Periférikus előfordulása pedig leggyakrabban az udvariasságot és a reménykedést kódolja.

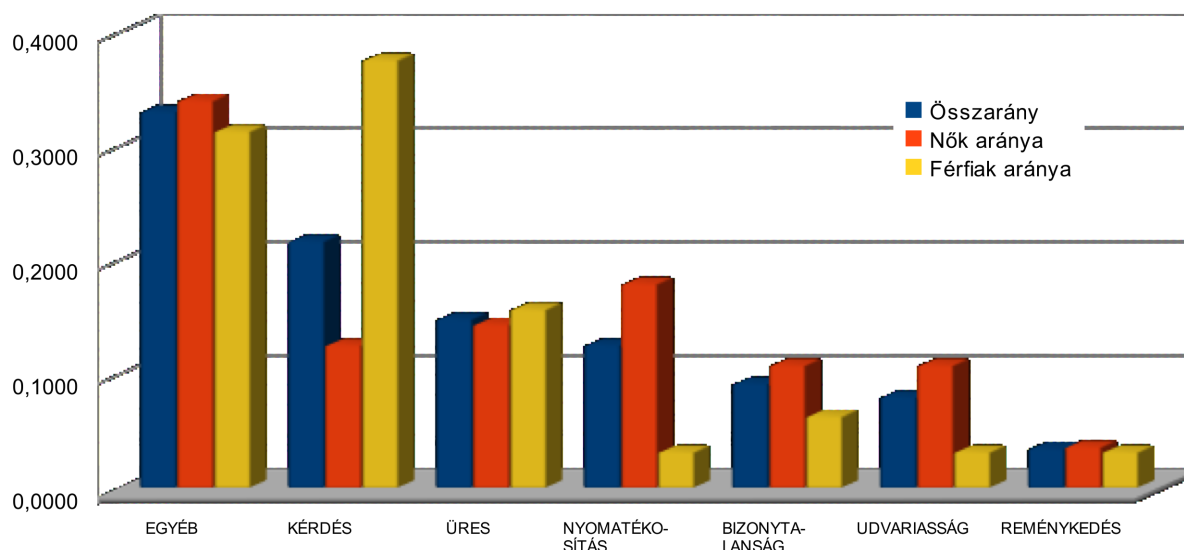
Az *-e* partikula szerepköreinek az életkor és a nemek szerinti bontása (37. és 38. ábra) érdekes összefüggéseket tárt fel. A fiatalabbak egységesebbnek vélték az elem használatát, mint a 18 éven felüli válaszadók, s ahogy a 37. ábráról is leolvasható, a bizonytalanság és az udvariasság csupán az idősebbek válaszaiban jelent meg. A bizonytalanság funkciója esetén ráadásul mindkét khinégyzet próba kapcsolatot jelzett az adatközlő kora és a válasz közt. A próbák szerint tehát inkább az idősebb válaszadók társították az *-e*-hez a bizonytalanság szerepét. Az udvariasság válasznál a 2x2-es khinégyzet próba ugyan összefüggést jelzett, azonban a korrekciós Yates-féle khinégyzet próba függetlennek jelezte a két változót.

37. ábra Az *-e* funkciói életkor szerinti bontásban

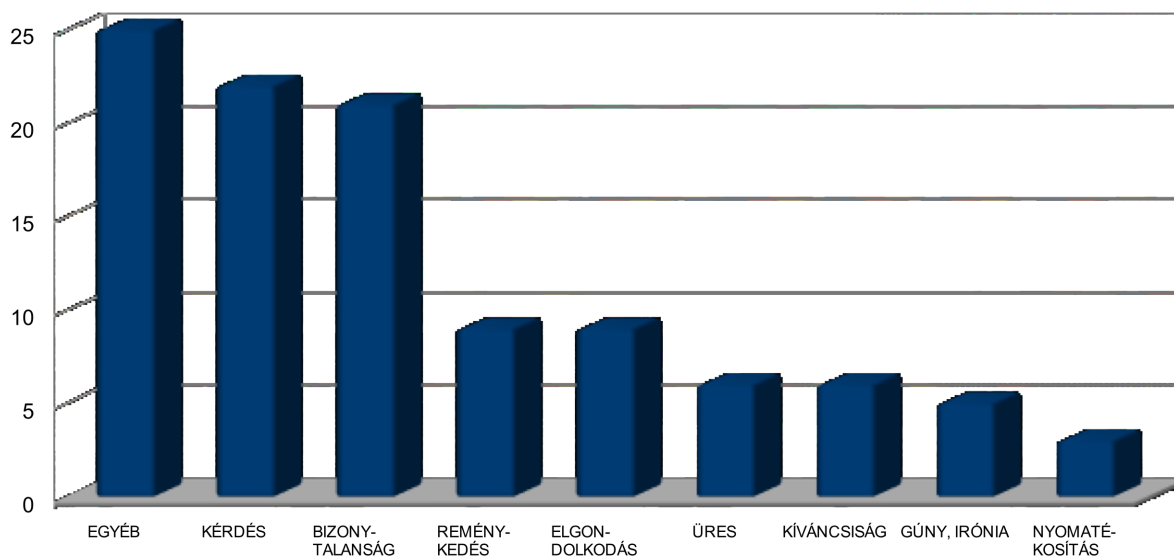
Nemek szerint bontásban nézve a válaszokat (38. ábra) látható, hogy az összes funkció előfordult mindkét nem képviselői közt. Két esetben (a kérdés és a nyomatékosítás szerepeknél) nagy volt a különbség a férfiak és a nők válaszai közt. Közülük a kérdés funkciónál az elvég-

zett statisztikai próbák is megerősítették a kapcsolatot, azaz az *-e*-t inkább a férfiak ruházták fel a kérdés szerepével. A nyomatékosítást mint funkciót 10 nő adta válaszként, s csupán 1 férfi, a Yates-féle korrekciós khínégzet próba azonban elutasította a vélt kapcsolatot.

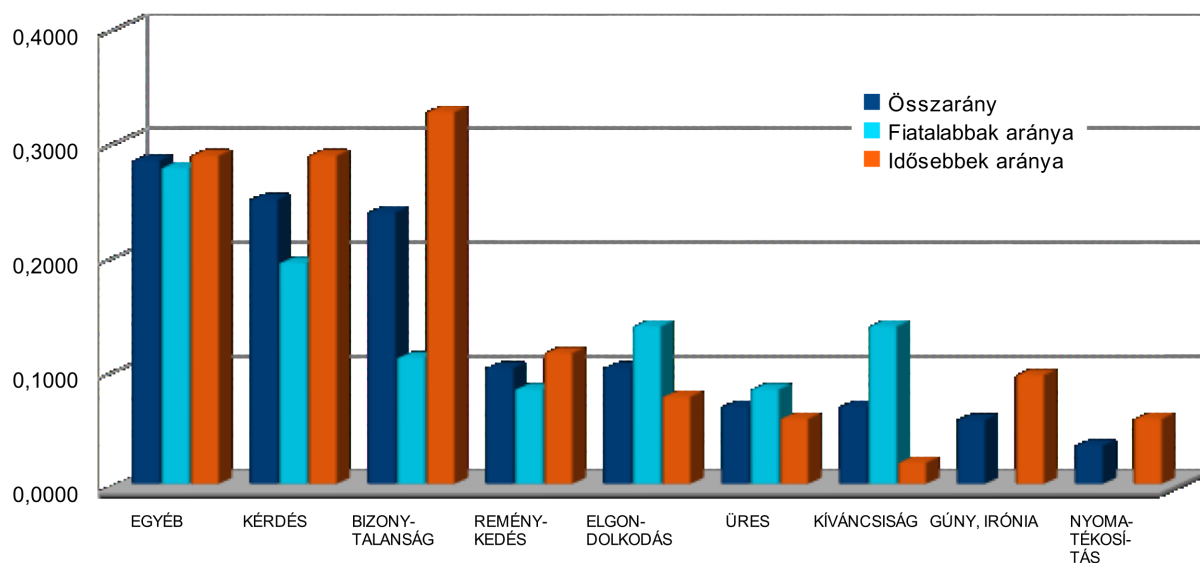
38. ábra Az *-e* funkciói nemek szerinti bontásban

Utolsóként a *vajon* diskurzusjelölő magjelentését mutatom be az adatközlők válaszai alapján (39. ábra). A funkciókat a válaszadók az *-e* szerepköreihez nagyon hasonlóan értékelték (vö. 36. ábra). A *vajon*-nál is az egyéb oszlop a legmagasabb, 25 adat került ide. Azonban a 25 válasz közül 5 esetében úgy nyilatkoztak az adatközlők, hogy nem használják a kérdőszót, ketten pedig csak példát írtak minden további megjegyzés nélkül. Az azonos szerepkör közül a kérdés vezetett a válaszoknál: 22 adatközlő a *vajon*-nak a kérdő funkcióját emelte ki, 21 válaszadó pedig a bizonytalanságot. Szemantikailag ehhez a jelentésmezőhöz köthető még az elgondolkodás és a kíváncsiság is, előbbi 9, míg utóbbi 6 válasszal jelent meg a mintában. 9 informátor a reménykedés szerepet társította a kérdőszóhoz, 6 adatközlő hagyta üresen a válasznak szánt helyet a kérdőíven, 5 esetben a gúnyt és az iróniát kötötték a jelölőhöz, 3 válaszban pedig a nyomatékosítás jelent meg. A leggyakoribb és azonos szemantikai mezőhöz tartozó válaszok metszete adja meg a *vajon* magfunkcióját és tipikus használati körét: olyan kérdőszó, amelyet bizonytalanság kifejezésre használnak, s ehhez legtöbbször az elgondolkodás vagy a kíváncsiság társul. Nem prototipikusan azonban számtalan más szerepet is betölthet az elem: kifejezhet például reménykedést, gúnyt és iróniát, illetve az egyéb oszlop válaszai szerint jelölhet kedveskedést vagy feltételezést is akár.

39. ábra A vajon funkciói

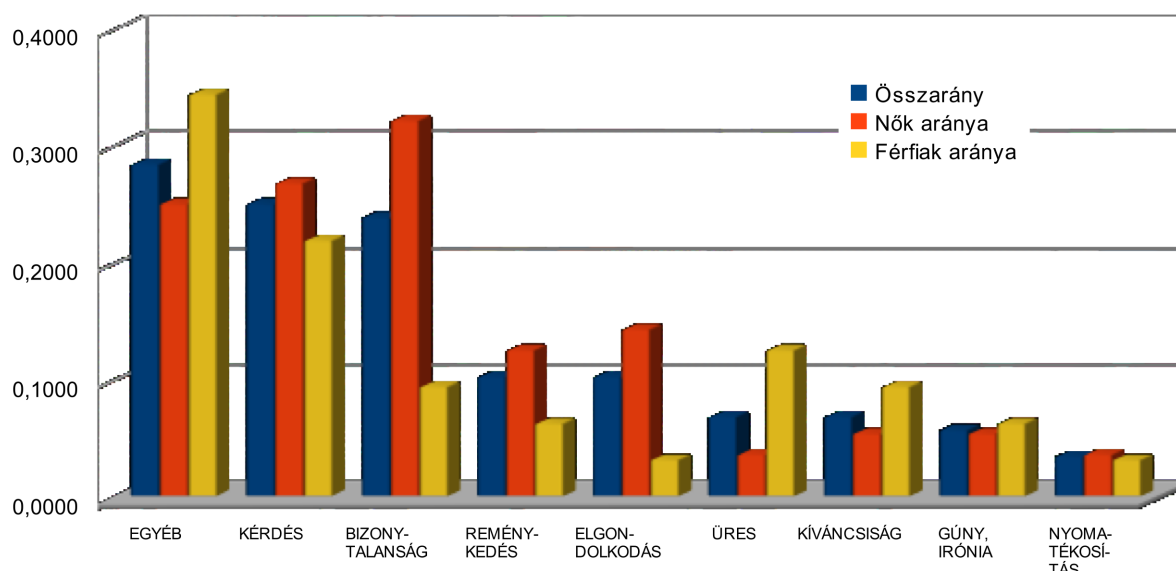
Életkor szerinti megoszlásban a *vajon* funkciói a 40. ábrán látható módon jelentek meg a mintában. Az oszlopdiagramról leolvasható, hogy a 18 év alatti adatközlők kevesebbféle szerepkörrel ruházták fel az elemet. Az egyéb oszlopnál szinte azonos a fiatalabbak és az idősebbek aránya, a gúny/írónia, illetve a nyomatékosság azonban csupán az idősebbek válaszaiban került elő. Az életkor és a *vajon*-nak tulajdonított szerep közt a statisztikai próbák csupán egy esetben találtak kapcsolatot: a bizonytalanság esetén, azaz a 18 év fölötti adatközlők inkább tartották a bizonytalanság kifejezőjének a kérdőszót, mint a 18 év alatti válaszadók.

40. ábra A vajon funkciói életkor szerinti bontásban

Az informátorok neme alapján csoportosítva az adatokat (41. ábra) kiderül, hogy az összes szerepkör előkerül mind a férfiak, mind pedig a nők válaszai közt. A legnagyobb különbség a bizonytalanság szerep megadása közt volt: 18 női és csupán 3 férfi adatközlő írta ezt a választ. A statisztikai próba is igazolta ezt a kapcsolatot, azaz a *vajon* funkciójának a nők inkább tekintik a bizonytalanságot, mint a férfiak.

41. ábra A *vajon* funkciói nemek szerinti bontásban

A bemutatott ábrák érzékletesen szemléltették az egyes diskurzusjelölők funkcióit, az életkor és a nemek szerinti bontás pedig további adalékokkal szolgált a vizsgált elemek szerepköreinek a felismeréséhez és használatához. Az adatok fényében érdemes visszatérni a kiinduló hipotézisekhez és megvizsgálni azok érvényességét.

5.4. A kérdőíves felmérés eredményeinek összegzése, a kiinduló hipotézisek vizsgálata

A kérdőív eredményei alapján elmondható, hogy az előzetes hipotéziseim többsége, a megfogalmazott hat feltevésből öt beigazolódott. Vegyük sorra újra az állításokat!

Elsőként azt feltételeztem, hogy a nyelvhasználók körében erős lesz a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága. Ez a feltevés megerősítést is nyert a minta alapján. A válaszadók több mint negyede számolt be ugyanis arról, hogy érte már őket kritika, illetve megbélyegzés a vizsgált elemek használata miatt. Főként két elemre terjedtek ki a megjegyzések, az egyik a *hát* szó volt, itt a legtöbbször a *hát*-tal való mondatkezdés tiltása szerepelt kellemetlen emlék-

ként, 22 válaszadó említette a kérdőív 3. feladatára adott válaszában a *hát* elem megbélyegzettségét, a másíkfajta negatív attitűd pedig az *-e* kérdő partikulának a szórendi helyére vonatkozott. Több adatközlő is írta azt, hogy nem biztosak abban, hová is lehet tenni a mondatban ezt a szócskát, így inkább kerülik a használatát, míg a válaszok másik része a *nem-e* kezdést marasztalta el. Adatközlőim közt kétféle attitűd volt megfigyelhető: egyrészt, voltak akik azonosultak a nyelvi babonákkal (pl. *hát*-tal nem kezdünk mondatot; olyan nincs, hogy *nem-e*), másik részük viszont már túllépett a stigmatizáltságon és kritikai ítéletet fogalmazott meg. Az elemek stigmatizáltságára vonatkozó válaszok életkor szerinti bontása megmutatta, hogy inkább a 18 év fölöttieket érte már megbélyegzés a *hát* elem használata miatt. A fiatalabbak kisebb arányban számoltak be a diskurzusjelölőkhöz kötődő kellemetlen élményeikről. Azonban a válaszaikat elemezve feltűnt, hogy az általános iskolás korosztály az előíró szabályt még nagyon komolyan veszi, vagyis teljesen azonosul a hallott babonával. Ezt mutatja az is, hogy a *hát*-os feladatoknál sokszor került elő náluk a *hát-tal nem kezdünk mondatot* indoklás. Egyetlen adatközlő volt csupán a diákok közt a mintában, aki kritikusan viszonyult az előíró szabályhoz, s gúnyt űzött az iskolában hallottakból. Ő a következő szöveget alkotta: „*Hát háttal nem kezdünk mondatot. Vajon miért írtak háttal mondatot, amikor nem kezdünk háttal?*” Az adatközlő ironikus megnyilvánulása jól mutatja, hogy bár az általános iskolai tananyagban nincsenek benne a diskurzusjelölők, annál több szó esik a töltelékszavakról, mint kerülendő és pongyola nyelvi elemekről. Vagyis az figyelhető meg, hogy a tanítás során a diskurzusjelölőket általában azonosítják a beszéd-töltelékekkel, s emiatt a tanulók is bizonytalanok ezeknek az elemeknek a használatában.

A második hipotézisem is beigazolódt, mely szerint a diskurzusjelölők érzelemkifejező szerepét az adatközlők nagy biztonsággal felismerik, sőt, ők maguk is kihasználják az elemek emocionális és expresszív funkcióját. Ez mind a példamondatoknál, mind a minimálpároknál nyilvánvalóvá vált, ahogy azt a válaszok elemzésekor részletesen be is mutattam. Az érzelemkifejező szerepkörből a mintában leggyakrabban az alábbi funkciók kerültek elő: nyomatékosítás, türelmetlenség, sürgetés, félelem, öröm, meglepődés, idegesség, reménykedés, megkönnyebbülés.

Az interakciós funkcióra vonatkozó feltételezésem is beigazolódt a minta alapján, vagyis az, hogy ezeknek az elemeknek bizonyos használati köre értékelhető udvariassági stratégiaként is. Az adatközlők válaszaik között gyakori volt ennek az explicit kifejezése. Csak néhány választ újra felidézve: „ezek tompítják az ellenkező szándékot”, „finomítják a visszautasítást”, „gyengítenek”, „kevésbé bántóak” stb. Vagyis a diskurzusjelölők ennek megfelelő-

en felfoghatók olyan operátorokként is, amelyek erősítésre, illetve gyengítésre képesek. Az interakciós funkció a 18 év felettiek válaszaiban többször jelent meg, a fiatalabb adatközlők-nél ritkább volt ennek a szerepkörnek a megadása.

Az adatközlők azonban nem csupán az elemek attitűdjelölő funkcióit emelték ki válaszaikban, hanem a diskurzusjelölők textuális szerepeire is utaltak válaszaikban, annak ellenére, hogy a minimálpárok használata nem a legalkalmasabb tesztelési mód volt a textuális összefüggések érzékeltetésére. Azonban a diskurzusirányító szerep kategóriájába sorolt válaszok nagy része mégis egyértelműen mutatta, hogy az adatközlők a diskurzusjelölők kohéziós szerepét is felismerik. Így a kutatás folytatásakor a diskurzusjelölőket mindenféleképpen nagyobb szövegegységek kontextusában is közlöm majd.

A negyedik feltevés az volt, hogy a megnyilatkozások propozicionális tartalmának az érintetlenségét is érzik a beszélők. Ezt a hipotézist azonban nem igazolta a minta, így elvettem ennek érvényességét. A válaszok közt ugyanis csupán elvétve és csak az idősebb adatközlőknél jelent meg az az indoklás, hogy számukra ugyanazt jelenti a két mondat, nem éreznek különbséget köztük. Elvileg az üresen hagyott és kihúzott válaszok is utalhatnak esetleg a propozíciós tartalom azonosságára, de a válaszok hiányának még sok más egyéb oka is lehet: például az, hogy a válaszadók elunták a feladatot vagy hogy nem tudták olyan könnyen megfogalmazni a példamondatpárok közti különbséget, ezért a hiányzó válaszokat nem tekintettem mérvadónak a propozicionális tartalom szempontjából.

A nemekre és az életkorra vonatkozó hipotéziseimet is igazolták az adatok, tehát a minta alapján elmondható, hogy nincsenek tipikus férfi, illetve női, valamint kizárólag idősek-re és fiatalokra jellemző válaszok. Az elvégzett statisztikai próbák nagyon kevés esetben jeleztek csak kapcsolatot a diskurzusjelölőnek tulajdonított szerep és a vizsgált változó (nem/életkor) közt. A hipotézist azonban a kapott eredmények tükrében érdemes még tovább finomítani. Az adatokat elemezve ugyanis feltűnt, hogy a fiatalabb adatközlők válaszaik kissé egységesebbek voltak, kevesebb volt a válaszok szóródása, vagyis a diskurzusjelölők funkcióit a 13–15 éves gyerekek sokkal hasonlóbban értékelték. Továbbá a válaszaik rövidebbek és tömörebbek voltak, az indoklás is hiányzott belőlük, azaz ennek a korosztálynak a többsége még nem számolt a kontextuális információkkal sem. Ez részben az életkori sajátosságokból is adódhatott. Az életkorhoz kötődő kiinduló feltevésemmel ugyanakkor az is hozzátartozott, hogy a fiatalabb adatközlőktől vártam a diskurzusjelölők nagyobb stigmatizáltságát, azonban a minta nem igazolta ezt az elvárásomat. A statisztikai próbák szerint ugyanis inkább a 18 év fölöttiek számoltak be arról, hogy érte már őket kellemetlenség

a diskurzusjelölők használata miatt.

Utolsóként pedig azt reméltem, hogy a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedései egybeesnek a mag/periféria modell állításaival. Ez a feltevés is megerősítést nyert, az adatközlők válaszaiból ugyanis minden vizsgált diskurzusjelölő esetén kirajzolódott az elemek prototipikus használati köre. A leggyakoribb és legtipikusabb válaszokon kívüli előfordulások pedig az elemek periférikus szerepköreiről adtak információkat. Kijelenthető tehát, hogy a modell érvényességét megerősítették a nyelvhasználói adatok.

Természetesen érdemes volna még az adatközlők körét tovább bővíteni, s a hipotéziseket nagyobb mintán is tesztelni, bevonva a kutatásba más diskurzusjelölőket és egyéb vizsgálati módokat is. A későbbiekben a kutatás folytatásaként a kérdőíves módszer mellett kötetlen társalgások vizsgálatával, illetve fókuszcsoporthoz hasonló eljárással is fel kívánom térképezni a nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedéseit és az egyes elemeknek tulajdonított funkciókat. A fókuszcsoport egy gondosan megtervezett beszélgetés, amelyben átlagosan hét-tíz ember vesz részt. A beszélgetés célja, hogy egy meghatározott témáról minél több ismeretet gyűjtsünk. A társalgás kellemes légkörben, az interjúvezető irányításával zajlik, s az egyes résztvevőket nem egymás után kikérdezik, hanem beszélgetést kezdeményeznek köztük, vagyis a csoport-interakciót használják a minél hatékonyabb információszerzés érdekében. A fókuszcsoporthoz hasonló eljárást a közvéleménykutatásban előszeretettel használják, véleményem szerint azonban a nyelvi attitűdök vizsgálatában, például a diskurzusjelölők stigmatizáltságának a mérésében is sikerrel volna alkalmazható. E vizsgálati mód ugyan időigényesebb és alaposabb előkészítést is igényel, mint a kérdőíves felmérés, viszont az adatközlők attitűdjéről hitelesebb képet ad (Síklaki 2006: 46).

6. Összefoglalás, a disszertáció új eredményei

A diskurzusjelölők kutatása manapság igen kedvelt vizsgálati terület, azonban az elemekhez kötődő funkciók feltérképezésével és az elméleti állításoknak a tényleges nyelvhasználati adatokkal való összevetésével ez idáig nem foglalkoztak a szakirodalomban. Az e szóosztályról szóló munkák is zömében vagy csupán szinkrón, vagy csupán diakrón jellegűek voltak. Disszertációm célja éppen ezért az volt, hogy komplex megközelítéssel vizsgáljam a diskurzusjelölőket. E komplexitás abban nyilvánult meg, hogy a jelenkori és a történeti adatokat együttesen kezeltem, s a nyelvhasználati szempontokat a nyelvtörténeti adatokra is

kiterjesztettem, továbbá az elméleti megállapításoktól függetlenül a hétköznapi beszélőknek a diskurzusjelölőkre vonatkozó attitűdjeit és ezen elemek funkciójáról való tudását is teszteltem.

A vizsgálat során három diskurzusjelölő (a *hát*, az *-e* és a *vajon*) funkcióját kívántam részletesen feltérképezni, s bemutatni, hogy mikortól adatolható az elemek diskurzusjelölői használata. Közülük a mondatkezdő *hát*-hoz és az *-e* kérdő partikula tagadószó utáni helyzetéhez (*nem-e*), illetve mondatbeli többszörözéséhez (*el-e olvasta-e volna-e*) a nyelvművelő hagyománynak és az iskolai oktatásnak köszönhetően erős nyelvi megbélyegzés társul. A vizsgált elemekre vonatkozó előíró szabályok bemutatásával azt próbáltam meg kideríteni, mikortól bélyegzik meg ezeknek az elemeknek bizonyos használati körét, vagyis adataimmal a nyelvműveléstörténet gazdagításához is hozzá kívántam járulni.

A disszertáció első nagyobb részében, az elméleti fejezetben (2.) a diskurzusjelölők körülhatárolásának a nehézségeit mutattam be. Annak ellenére ugyanis, hogy a diskurzusjelölőkkel foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy ezek az elemek diskurzusszegmenseket kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek, abban már különbség mutatkozik köztük, hogy milyen terminológiával illetik a vizsgált szócsoporthoz és milyen elemeket sorolnak közéjük. A magyar és a nemzetközi szakirodalom terminológiai sokféleségének a felvillantása után én magam a *diskurzusjelölő* terminus használata mellett érveltem, ugyanis ezt tartottam a legsemlegesebb kifejezésnek, amely nem tartalmaz szófajra való utalást és a vizsgált jelenségek körét sem szabja szűkre, továbbá a funkcionális jellemzőkre koncentrálni. Azonban még a *diskurzusjelölő* terminus kiválasztása sem jelölte ki egyértelműen a vizsgálandó elemeket, ugyanis ezt a szakszót is eltérően használják a kutatók. A megközelítések különbségét három klasszikus diskurzusjelölő-definíció, Bruce Fraser (1999), Gisela Redeker (2006) és Deborah Schiffrin (1987) meghatározásainak a bemutatásával érzékeltettem. A diskurzusszegmensek közti kapcsolat hangsúlyozása miatt én magam Fraser definícióját vettem át, kiegészítve az attitűdjelöléssel és az elemek fordulókezdő pozíciójától eltérő helyzeteinek a vizsgálatával.

A diskurzusjelölők lényegi ismérveinek tartottam, hogy általában nincsenek hatással a megnyilatkozás igazságfeltételeire, nem befolyásolják a megnyilatkozás propozicionális tartalmát, azonban emocionális és expresszív funkcióval bírnak. Jelentésük procedurális (azaz műveleti), nem pedig konceptuális (vagyis fogalmi). Arról azonban már vita folyik, hogy az eltérő kontextusokban megjelenő különféle funkciókról hogyan lehet számot adni. A szakirodalomból két fő elképzelést körvonalaztam a diskurzusjelölők jelentése kapcsán: az egyik a jelentésminimalizmus, a másik pedig a jelentésmaximalizmus volt. Az előbbi szerint az

elemek minimális szemantikai jelentése a feldolgozási folyamat során további jelentésekkel gazdagodik, míg az utóbbi nézet szerint az eredetileg szemantikailag gazdag jelentéssel bíró elemek elvesztik a kontextussal összeegyeztethetetlen szemantikai jegyeiket. E nézetek összebékítésére Bell (1998) megalkotta a mag/periféria modellt, amely szerint a jelölők rendelkeznek egy központi jelentéssel, ún. magfunkcióval, illetve pragmatikai instrukcióval. Az elemek ezen kívüli előfordulása periférikus. A központi funkció Bell szerint az elem legkorábbi jelentésével függ össze, amelyből az összes többi szerep levezethető. A különféle jelentésfelfogások közül én a mag/periféria modellt tartottam a legalkalmasabbnak a diskurzusjelölők funkcióinak a leírására, mert alkalmazásával az elem valamennyi előfordulása megmagyarázható, s a központi instrukció a vizsgált elemek legkorábbi adataival hozható kapcsolatba.

Fontosnak tartottam hangsúlyozni azt is, hogy a diskurzusjelölők nem alkotnak szófaji csoportot, ugyanis nem grammatikai, hanem funkcionális kategóriát képeznek. Éppen ezért kissé nehezen lehet körülhatárolni az elemeiket, ráadásul még a szakirodalomban is vita folyik a textuális és az attitűdjelölő funkciók egymáshoz való viszonyáról. Én magam mindkét szerepkört a diskurzusjelölők sajátosságának tartottam.

A diskurzusjelölők nem csupán szinkrón szempontból érdekesek, hanem a nyelvtörténet szemszögéből is, ezért a dolgozat következő (2.2.) részében a diskurzusjelölőknek mint nyelvtörténeti adatoknak az értelmezésével kapcsolatos elméleti tudnivalókra tértem ki, érintve az adatproblémát és a grammatikalizáció kérdését. A diskurzusjelölők létrejötte ugyanis a legtöbb szerző szerint grammatikalizációnak tekinthető, amikor is az eredetileg grammatikai vagy lexikális egységek elvesztik korábbi jelentésüket és textuális, interperszonális funkciókra tesznek szert. A grammatikalizáció során implikatúrák konvencionalizálódása történik, s ezek az implikatúrák beszélői attitűdöket kódolnak. A grammatikalizációs folyamatok tettenérése azonban számos problémát vet fel. Az egyik az adat problematika: hogy mit tekintünk releváns adatnak és hogyan értelmezzük azt. A történeti pragmatika elveinek megfelelően a diskurzusjelölők legkorábbi nyomainak a feltérképezéséhez a rendelkezésemre álló írott adatokat fogadtam el legitim forrásként, azonban igyekeztem olyan korpuszokból dolgozni, amelyek írott voltak ellenére is tükrözik a beszéd sajátosságait. Továbbá osztottam azt a vélekedést, miszerint az egyöntetűség elvének megfelelően a nyelvtörténeti folyamatok okainak a megértéséhez érdemes a mai szinkrón nyelvből származó, nyelvhasználati tényezőket is figyelembe venni.

Az első esettanulmányban a *hát* elem történetét mutattam be a kezdetektől napjainkig.

A *hát* a grammatikalizáció tipikus fázisain ment keresztül, mire a mai diskurzusjelölői használata kialakult. Először helyviszonyt ('oda, arra a helyre, ott, azon a helyen'), majd időviszonyt ('akkor') fejezett ki, aztán következtető logikai viszonyt ('tehát') jelölt, végül a diskurzusjelölői funkciója alakult ki (3.1.1.). Az SzT. adatai is igazolták, hogy a diskurzusra vonatkozó információk jelzésének a lehetőségét a határozószói és a kötőszói használat teremtette meg. A szóhoz tapadó beszélői attitűdök implikaturaként a szó jelentésének részévé váltak, s így a *hát* nyomatékosítást, beleegyezést és megengedést is képes volt jelölni. A rendelkezésre álló adatok elemzésekor azonban nem mindig lehetett egyértelműen eldönteni, hogy egy példában még a határozószói, illetve a kötőszói jelentése dominál-e a *hát*-nak, vagy pedig már a diskurzusjelölői funkció az uralkodó, éppen ezért tartottam fontosnak olyan korai szövegben is megnézni a *hát* funkcióit, amely a szöveg létrejöttének a körülményeit és a kontextust is tartalmazza, s adatolása megbízhatónak tekinthető. Így esett a választásom az 1660-as sárospataki hitvitára (3.1.2.). A szótárakból származó információk alapján ugyanis úgy sejtettem, hogy a XVII. századra már kialakulhatott a *hát* diskurzusjelölő szerepe. A hitvita elemzése igazolta a feltevésemet. Bemutattam, hogy a szövegben lévő, kérdésekből adatható *hát* a szakirodalom (Juhász 1992: 776) eddigi állításától eltérően nem latinizmusnak tekinthető, hanem olyan kapcsoló elemnek, amelybe még az eredeti 'akkor' jelentés is behelyettesíthető. Emellett azonban nyomatékosítást is kifejezhet, s ezáltal képes a diskurzussegmenszek közti viszonyt és a beszélő attitűdjét is jelezni, azaz diskurzusjelölő elem. A hitvita elemzése azt is megmutatta, hogy meghatározott arculatmunka kötődött a *hát* használatához: csupán a térítő pápisták használták kérdéseikben ezt a diskurzusjelölőt, amelynek funkciója a kérdés támadó jellegének a felerősítése volt. Mivel a nyelvjárások jobban őrzik a nyelv archaikus jellegzetességeit, ezért a nyelvtörténeti adatokat a tájszótári információkkal és a nyelvjárási gyűjtések példáival is összevettem. A nyomósító és retorikus használati kör mellett ezek a források is a *hát* gazdag jelentéshálózatáról adtak számot. Tovább árnyalta még a *hát*-ról eddig kialakult képet napjaink vitaműsorainak és országgyűlési beszédeinek az elemzése. Az adatok alapján megállapítható, hogy mostanra már a *hát* helyhatározó viszonya teljesen kikopott a nyelvünkől, az időhatározói funkció elavultnak tekinthető, a logikai viszony viszont még használatos, ám legelterjedtebb az elem diskurzusjelölői szerepe. E szerepkörben számos funkcióját dokumentáltam a *hát*-nak: használatos általános válaszjelölőként, jelezheti a mondanivaló továbbvitelét, önjavító szerepben is állhat, lehet a magyarázkodás eszköze is, illetve nyomatékosíthatja is az állítást és a felszólítást. A beszélői attitűdök közül felfokozott érzelmi állapotot képes jelölni:

felindultságot, méltatlankodást és csodálkozást, erősítheti a kérdés retorikusságát, emiatt pedig udvariassági elemként (arculatóvó mechanizmusként) is funkcionálhat.

A második esettanulmányban az *-e* kérdő partikulával foglalkoztam. Ugyan az elem kialakulására vonatkozóan többféle nézet is létezik, ti. indulatszóból, mutató névmásból, kötőszóból, tagadó igétőből is eredeztetik, az azonban biztos, hogy a szó etimológiájától függetlenül már a legkorábbi adatoknál is a beszélői attitűd kifejeződése érhető tetten. Az *-e* kérdő partikula szerepköreinek a magyarázatát nehezíti, hogy az elem egész történetét végigkíséri a partikulának a mai sztenderd pozíciótól való eltérése. Az elem szórendi helyére vonatkozóan már igen korán nyelvhelyességi szabályokat állítottak fel (3.2.2.), ám a normától eltérő alakok okaival és kommunikációs funkcióival a szakirodalomban sokáig egyáltalán nem foglalkoztak. A legkorábbi furcsa szórendű példák a Huszita Bibliából adathatók (3.2.3.), s már ezekhez is kommunikációs okok köthetők, illetve az aktuális tagolással is kapcsolatba hozhatók az adatok. Az *-e* diskurzusjelölő funkcióinak a teljesebb feltérképezéséhez napjaink nem sztenderd szerkezetei közül a nyelvjárási (3.2.4.) és a köznyelvi alakokat (3.2.5.) is vizsgáltam. A nyelvjárási adatok azt bizonyították, hogy az archaikusabb nyelvjárásokban a kérdő modális alapérték mellett megmaradt a partikulának a figyelemfelkeltő és kiemelő funkciója. Emiatt az érzelmileg hangsúlyozni kívánt elemhez teszik a beszélők a kérdőszót. A köznyelvi nem sztenderd adatok is változatos képet mutattak: vagy a mondat értelmileg kiemelendő eleméhez teszik a beszélők a kérdőszót, vagy pedig a szorosan összetartozónak érzett szerkezet utolsó tagja után kapcsolják. A kérdőszó vándorlása pragmatikai okokra is visszavezethető: a *nem-e* kezdetű kérdések ugyanis valójában ellentétes értelmű állításoknak feleltethetők meg, s a tagadószó után tett kérdő partikula az állítás erejét gyengíti. Így ez a használati mód akár udvariassági stratégiának is tekinthető. Emellett ennél és az egyéb nem sztenderd szórendű variánsoknál is számolni kell még a nyelvi divattal, a nyelvi játékkal és a normától való eltérés szándékával is, különösen a másodlagos írásbeliség szövegei esetén. Az *-e* kérdő partikula egy mondaton belüli többszörözése (*nem-e akartad-e volna-e megtenni-e*) pedig egyfelől túlzott nyomatékadásra, másfelől a sztenderdtől való szándékos különbözés igényére vezethető vissza.

A harmadik esettanulmányban szintén egy kérdőszót vizsgáltam, a *vajon* elemet. Bemutattam, hogy a szó eredetének a tisztázatlansága (ti. hogy a *vagy* kötőszóval, a *vaj* indulatszóval, a *vall* igével és a létigével is kapcsolatba hozták) ellenére is adatható már a kezdetektől az elem diskurzusjelölői használata. Az első adatok ugyanis olyan kiegészítendő kérdésekből származnak, ahol a beszélő attitűdjét jelölte az elem. Nem információkérésre

használták a *vajon*-t a korai adatok tanúsága szerint sem, hanem a beszélőnek a mondanivalóval kapcsolatos kételkedésének a kifejezésére. Jelölhetett bizonytalankodást, töprengést, aggodást, gúnyt és megvetést is, sokszor pedig retorizálta a mondanivalót, azaz ellentétes értelmű állítássá alakította. Ez a szerepköre a későbbiekben is megőrződött. Napjaink országgyűlési beszédeit elemezve a *vajon* kérdőszónak kétféle használati körét írtam le. Egyrészt olyan kérdésekben jelent meg, amelyekre tényleges választ vártak a kérdezők, másrészt viszont retorikai kérdésekben szerepelt. Ez utóbbiak mind ellentétes értelmű állításoknak feleltek meg. S bár a kérdésnek állításként történő megfogalmazása udvariassági stratégiának tekinthető, azonban a kérdésbeli *vajon* mégis jelölte a beszélő attitűdjét és ellentétes álláspontját. A parlamenti beszédek kommunikációs szituációjának a bemutatása is megerősítette, hogy a *vajon* diskurzusjelölő e szövegekben valójában a kompetitív stratégia szolgálatában áll, amikor nem a kételkedést és a kérdést, hanem az ellentétes értelmet jelöli.

Az esettanulmányokban bemutatott diskurzusjelölők közül a *hát* mondatkezdő használatához és az *-e* kérdő partikula nem sztenderd előfordulásához, valamint többszörös alkalmazásához nagyfokú nyelvi megbélyegzés társul. Ráadásul a stigmatizáció nem csupán a diskurzusjelölőknek ezt a két elemét érinti, hanem többet is, ugyanis a nyelvművelésben és az általános és a középiskolai oktatásban funkció nélküli, kerülendő töltelékelemeknek tartják sokukat. Dolgozatom 4. részében éppen ezért a diskurzusjelölők különböző megítéléseit és a hozzájuk kötődő nyelvi babonákat vizsgáltam. A szakirodalomban a beszéd-töltelékek tiltó és megbélyegző leírása mellett ugyan megjelent azok funkcionális magyarázata is, ám a hétköznapi beszélőkhöz csupán a megbélyegzés jutott el. A legtöbb kritika a *hát*-tal való mondatkezdést érte, ezért ennek a nyelvi babonának a gyökereit, a hiedelem mai státusát (4.1.), illetve a nyelvhasználóknak erre a babonára vonatkozó, internetről gyűjtött reflexióit (4.2.) mutattam be. A *hát* stigmatizáltsága annak ellenére is jelen van a hétköznapi gondolkodásban, hogy a beszélők nagyon gyakran használják közléseikben ezt az elemet. Az internetes szövegekből sokféle nyelvi attitűd bontakozott ki: a nyelvi babonával való azonosulás éppúgy megjelent, mint a cáfolat és az elutasítás. A nyelvi babona a fórumhozzászólások nagy részében létező, gyakran hallott és használt példákra hivatkozva már megkérdőjeleződött, viszont az állandó emlegetés és ismétlés által mégis továbbhagyományozódik. Más esetekben a babona metanyelvi megjegyzésként épült be a közlésbe, stílusesszévé és szövegszervező elemmé vált és nyelvjátékot is létrehozott.

Az elméletektől és a szakirodalmi állításoktól, valamint a közvetett nyelvi adatoktól függetlenül azt is be akartam mutatni, hogy a nyelvhasználók hogyan ítélik meg a vizsgált dis-

kurzusjelölőket (az *-e*, a *hát* és a *vajon* elemeket), mennyire gyakran és milyen szerepben használják őket, ezért kérdőíves felmérést végeztem. Háromféle feladattípussal dolgoztam: elsőként minimálpáros mondatok felhasználásával az egyes diskurzusjelölők funkciójára kérdeztem rá, majd szöveggörnyezettől függetlenül a tipikus használati körök felől tudakozódtam, jellegzetes, saját nyelvi példát is kérve, harmadrészt pedig reflektált nyelvhasználói vélekedéseket gyűjtöttem. A disszertáció utolsó nagyobb egységében (5.) ennek a vizsgálatnak az eredményeit ismertettem. Az adatközlők által a vizsgált diskurzusjelölőknek tulajdonított funkciókat részletesen, grafikonon ábrázolva is bemutattam, szöveges értékeléssel is kiegészítve az ábrákat. A kapott válaszokat a nemmel és az életkorral összevetve is vizsgáltam a 2x2-es khinégyszet próba és a Yates-féle korrekciós khinégyszet próba segítségével. A vizsgálat során az alábbi hipotézisek nyertek megerősítést:

- (i) A nyelvhasználók körében erős a vizsgált diskurzusjelölők stigmatizáltsága.
- (ii) A diskurzusjelölők emocionális, expresszív, interakciós és textuális funkcióit felismerik és használják a naiv beszélők.
- (iii) Nem és életkor tekintetében nincs szignifikáns különbség a vizsgált diskurzusjelölők funkciói közt.
- (iv) A nyelvhasználóknak a diskurzusjelölőkről való vélekedései egybeesnek a mag/periféria modell állításaival.

El kellett viszont vetnem azt a kiinduló hipotézist, miszerint a megnyilatkozások propozicionális tartalmának az érintetlenségét is érzik a beszélők, ugyanis az adatok ellentmondtak ennek e feltevésnek.

A hipotéziseket természetesen célszerű volna még nagyobb mintán tesztelni, éppen ezért terveim közt szerepel a kutatás folytatása egyéb diskurzusjelölőket és más eljárásokat is bevonva a vizsgálatba, az intonáció szerepét is figyelembe véve. Hiszen már ez a felmérés is bizonyította, hogy a diskurzusjelölökhöz a használati körök széles skálája tartozik, s ezek az elemek sokkal bonyolultabb és kifinomultabb jelentésárnyalatokat képesek közvetíteni, mint ami eddig az értelmező szótárakban és nyelvészeti kézikönyvekben megtalálható volt róluk.

A kapott diakrón és szinkrón eredmények meggyőzően igazolták a diskurzusjelölők komplex megközelítésének a szükségességét, hiszen ezáltal teljesebb és hitelesebb képet kaphattunk a vizsgált elemekről. A megszerzett ismeret pedig egyszer talán majd egy diskurzusjelölő-szótárban ölthet testet. *Vajon így lesz-e? Hát, remélem!*

Függelék I.

A felhasznált kérdőív

Nem: .....

Életkor: .....

Lakóhely: .....

Foglalkozás: .....

Kedves Megkérdezett!

Ha kitöltöd ezt a rövid kis kérdőívet, segítséget nyújtasz nekem egy nyelvészeti terepmunka elkészítéséhez, ugyanis az adatközlőm lesz. Fontos, hogy tudd, a vizsgálat semmilyen képességet vagy előzőleg megszerzett tudást nem mér, a kérdésekre nincs jó vagy rossz válasz, ugyanis a Te őszinte véleményedre vagyok kíváncsi.

Köszönöm a segítséget és az együttműködést!

I.) Hasonlítsd össze az alábbi mondatpárokat és fogalmazd meg, mit fejez ki a mondatpárok közül a másodikban a félkövérrel szedett elem.

1.a.) Siessünk!

1.b.) Siessünk **hát**!

2.a.) Megírtad a leckéd?

2.b.) **Ugye** megírtad a leckéd?

3.a.) Nem akarsz megtenni?

3.b.) Nem akarsz-**e** megtenni?

4.a.) Ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.

4.b.) **Szóval**, ha jól gondolom, nem akarsz vezetni.

5.a.) Én meg hazaértem.

5.b.) **Hát** én meg hazaértem.

6.a.) János intelligens?

6.b.) János **vajon** intelligens?

7.a.) Eljössz?

7.b.) **Hát** eljössz?

8.a.) Péter okos.

8.b.) Péter **ugye** okos.

- 9.a.) Hol van az alapító okirat tartalma?
9.b.) **Hát** hol van az alapító okirat tartalma?

- 10.a.) Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, rendes ember.
10.b.) Ez a fiú szavahihető, dolgos, becsületes, **szóval** rendes ember.

- 11.a.) Van-e más választásunk?
11.b.) **Vajon** van-e más választásunk?

- 12.a.) Bementünk a terembe, én nem is akartam, de ő nagyon hívott.
12.b.) Bementünk a terembe, **szóval** én nem is akartam, de ő nagyon hívott.

- 13.a.) Péter kapott új autót.
13.b.) Péter kapott **ugye** új autót.

- 14.a.) Ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.
14.b.) **Hát**, ami azt illeti, nincs kedvem moziba menni.

- 15.a.) János vajon eljön?
15.b.) János vajon eljön-e?

II.) Te magad mikor és mire használod az alábbi elemeket a beszédben és / vagy az írásban? Próbáld meg megadni az egyes elemek szerepét, a tipikus használati körüket és írd szöveggörnyezettel együtt egy jellegzetes példát is.

a.) hát:.....
.....
.....

b.) vajon:.....
.....
.....

c.) -e: .....
.....
.....

d.) szóval: .....
.....
.....

e.) ugye: .....
.....
.....

f.) persze: .....
.....
.....

III.) A II.) feladatban felsorolt elemek közül van-e valamelyik, amelyiknek a használatával kapcsolatban bizonytalan vagy, vagy amelyiknek a használata miatt már ért kellemetlenség.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Függelék II.

Az adatközlők adatai

SORSZÁM	NEM	ÉLETKOR	LAKÓHELY	FOGLALKOZÁS
1	nő	33	Szeged	egyetemi adjunktus
2	nő	23	Szeged	tanuló
3	nő	22	Cegléd	tanuló
4	nő	22	Baja	tanuló
5	férfi	23	Hódmezővásárhely	hallgató
6	nő	22	Szeremle	tanuló
7	férfi	22	Vörs	hallgató
8	nő	24	Gyula	hallgató
9	férfi	22	Tata	tanuló
10	férfi	22	Szeged	tanuló
11	férfi	24	Szeged	egyetemi hallgató
12	nő	22	Békés	hallgató
13	férfi	33	Szeged	egyetemi oktató
14	nő	63	Sarkad	nyugdíjas
15	nő	22	Szeged	hallgató
16	nő	22	Szeged/Csongrád	tanuló
17	férfi	21	Szeged	tanuló
18	férfi	29	Forráskút	főiskolai oktató
19	nő	23	Budapest	hallgató
20	nő	22	Szeged	tanuló
21	nő	21	Bonyhád	hallgató
22	nő	22	Szentes	hallgató
23	nő	22	Makó	tanuló
24	nő	22	Szeged	hallgató
25	férfi	20	Szabadszállás	tanuló
26	nő	21	Jászládány	hallgató
27	nő	46	Sárospatak	gazdasági előadó
28	nő	27	Taktaharkány	könyvtáros
29	nő	49	Budapest	titkárnő
30	nő	30	község	gyes
31	nő	32	Budapest	vegyésztechnikus/laboráns
32	nő	37	Sopron	munkanélküli
33	nő	26	Kecskemét	könyvtáros + joghallgató
34	nő	36	Sándorfalva	gondnok (jelenleg gyes)
35	nő	31	Miskolc	ügyfélszolgálatos
36	férfi	15	Farkaslyuk	tanuló
37	nő	15	Arló	tanuló
38	nő	14	Ózd	tanuló
39	férfi	14	Ózd	tanuló
40	nő	15	Ózd	tanuló
41	férfi	13	Ózd	tanuló
42	férfi	15	Ózd	tanuló
43	nő	13	Ózd	tanuló

44	férfi	14	Somsály	tanuló
45	nő	14	Farkaslyuk	tanuló
46	férfi	13	Ózd	tanuló
47	nő	13	Ózd	tanuló
48	nő	14	Ózd	tanuló
49	nő	14	Ózd	tanuló
50	férfi	14	Ózd	tanuló
51	férfi	14	Ózd	diák
52	nő	15	Ózd	tanuló
53	nő	14	Szilvásvárad	tanuló
54	nő	14	Farkaslyuk	tanuló
55	nő	15	Ózd	tanuló
56	férfi	14	Ózd	tanuló, diák
57	férfi	13	Ózd	tanuló
58	nő	14	Ózd	tanuló
59	férfi	14	Ózd	tanuló
60	nő	15	Arló	tanuló
61	férfi	15	Ózd	tanuló
62	nő	13	Királd	tanuló
63	nő	14	Ózd	tanuló
64	férfi	13	Ózd	tanuló / diák
65	férfi	14	Ózd	diák
66	nő	14	Ózd	tanuló
67	férfi	14	Farkaslyuk	tanuló
68	férfi	15	magándolog	0
69	férfi	14	Ózd	munkanélküli
70	nő	13	Ózd	tanuló
71	férfi	25	Budapest	történész
72	férfi	33	Szeged	egyetemi oktató
73	férfi	31	Szeged	bádogos
74	nő	50	Ózd	számlázási előadó
75	férfi	37	Budapest	elektronikus szerkesztő
76	férfi	28	Írország/Dublin	CAD Engineer/Technician, egyetemi hallgató
77	nő	16	Budapest	tanuló
78	nő	19	Budapest	tanuló
79	nő	21	Kecskemét	tanuló
80	nő	21	Szeged	tanuló
81	nő	20	Bugac	egyetemi hallgató
82	nő	41	Budapest	tanár
83	férfi	37	Brüsszel	köztisztviselő
84	nő	58	Budapest	pénzügyi szakreferens
85	nő	32	Szeged	kineziológus
86	nő	60	Budapest	nyugdíjas (közgazdász)
87	nő	25	Apc	tanuló
88	nő	58	Érd	r.nyugdíjas

Felhasznált irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igemód- és igeidő-rendszer, In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–121.
- Abraham, Werner 1991: The grammaticalization of the German modal particles, In: Heine, B.–Traugott, E.C. (eds.): *Approaches to grammaticalization*, Vol. 2, Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 331–380.
- Adamik Tamás (főszerk.) 2010: *Retorikai lexikon*, Kalligram, Pozsony
- Almási Miklós 2003: Nem-e lehetne-e?, *Mozgó Világ* 2003.07.14., elérhető: <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00041/14rolrol.html> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)
- Antibarbarus (= Simonyi Zsigmond) 1916: Németességek, *Magyar Nyelvőr* **45**, 252
- Bakró-Nagy Marianne 2003: *Grammatikalizálódás vagy lexikalizálódás? – lám melyik?*, Előadás, MTA Nyelvtudományi Intézet, Diakrón Kör, 2003. április 29.
- Balassa József [é.n.]: *Helyes magyarság*, Genius Kiadás, Budapest, 91–92.
- Balázs János 1963: Névmás-tanulmányok, In: Pais Dezső–Benkő Loránd (szerk.): *Szótörténeti és szófejtő tanulmányok = Nyelvtudományi Értekezések* **38**, Akadémiai Kiadó, Budapest, 48–50.
- Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Bańcerowski Janusz 2005: A kötőszók mint metaszóvegbeli operátorok, *Magyar Nyelvőr* **129**, 488–495.
- Beke Ödön 1915–1917: Finnugor mondattani adalékok, *Nyelvtudományi Közlemények* **44**, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1–34.
- Bell, David M. 1998: Cancellative discourse markers: a core/periphery approach, In: *Pragmatics* **8:4**, 515–541.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Bicskei Dezsőné 1985: Modoros beszéd-töltelékek a középiskolában, *Édes Anyanyelvünk* **7/1**, 3.
- Blakemore, Diane 2002: *Relevance and linguistic meaning. The semantics and pragmatics of discourse markers*, Cambridge University Press, Cambridge
- Blakemore, Diane 2006: Discourse markers, In: Laurence R. Horn–Gregory Ward (eds.): *The Handbook of Pragmatics*, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 221–240.

- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Emich Gusztáv, Athenaeum, Pest
- Csúry Bálint 1935: *Szamosháti szótár 1. kötet*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest
- Csúry István 2005: *Kis könyv a konnektorokról*, Officina Textologica 13, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
- Dengl János 1937: *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest
- Dér Csilla Ilona 2005a: A diskurzusjelölők kialakulásáról a grammatikalizációs paraméterek tükrében, In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Argumentum, Budapest, 83–88.
- Dér Csilla Ilona 2005b: *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*, Doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, elérhető: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/der/diss.pdf> (utolsó letöltés: 2010. november 16.)
- Dér Csilla Ilona 2005c: Diskurzus-szerveződés és grammatikalizáció, *Nyelvtudományi Közlemények* 102, 247–264.
- Dér Csilla Ilona 2008a: Diskurzusjelölők az internetes nyelvhasználatban, In: Sárdi Csilla (szerk.): *MANYE XVII. Kommunikáció az információs technológia korszakában*, MANYE–Kodolányi János Főiskola, Pécs–Székesfehérvár, 444–450.
- Dér Csilla Ilona 2008b: *Grammatikalizáció, Nyelvtudományi Értekezések 158*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Dér Csilla Ilona 2009a: Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 293–303.
- Dér Csilla Ilona 2009b: Diskurzusjelölők – funkcionális szóosztály? A Budapesti Uráli Műhely (BUM) 5. – SzóOSZTÁLYtalálkozó (MTA Nyelvtudományi Intézet, 2006. január 11–13.) konferencián elhangzott előadás írott, lektorált változata, <http://fgtort.nytud.hu/images/stories/bum5/DerCsillaBUM5.pdf> (utolsó letöltés: 2011. január 2.)
- Dér Csilla Ilona 2009c: Többszavas diskurzusjelölők a magyar nyelvben, In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 73–78.
- Dér Csilla Ilona 2010a: Diskurzusjelölők a tudományos nyelvhasználatban, In: Zimányi Árpád (szerk.): *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya, Alkalmazott nyelvészeti kutatások a magyar nyelv évében*, MANYE, Vol.6., MANYE–Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger, 382–388.

- Dér Csilla Ilona 2010b: „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? *A hát, úgyhogy, így és ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben, In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2010, Kísérleti és alkalmazott beszéd kutatás*, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszéd kutató Laboratórium, Budapest, 159–170.
- Dér Csilla Ilona 2010c: On the status of discourse markers, *Acta Linguistica Hungarica* **57**, 3–28.
- Dér Csilla Ilona 2011: *Diskurzusjelölők funkcionális keretben való vizsgálata szeminárium, 2. handout*, elérhető: http://www.dercsilla.hu/wp-content/uploads/2011/03/2_handout.pdf, (utolsó letöltés: 2011. március 18.)
- Dér Csilla Ilona–Markó Alexandra 2007: A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége, In: Geecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 61–67.
- Dér Csilla Ilona–Markó Alexandra 2010: Diskurzusjelölők használata az életkor és a nem függvényében, In: Geecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 78–83.
- Dobos Csilla 2010: A diskurzusjelölők vizsgálata a tárgyalótermi kommunikációban, In: Geecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 90–96.
- Domonkosi Ágnes 2006: A nyelvi attitűd típusai és a nyelvhasználat szabályozottsága, In: Klaudy Kinga–Dobos Csilla (szerk.): *A világ nyelvei és a nyelvek világa, Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban*, MANYE XV., Vol.2/2., MANYE–Miskolci Egyetem, Pécs–Miskolc, 16–20.
- Domonkosi Ágnes 2007: Nyelvi babonák és szterotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben, In: Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*, Grammma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, Dunaszerdahely–Budapest, 141–153.
- Dömötör Adrienne 2008a: Az *úgy mond*-tól az *úgy mondig*, Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig, *Magyar Nyelvőr* **132**, 37–52.
- Dömötör Adrienne 2008b: A *hoggy úgy mondjam* diskurzusjelölő, *Magyar Nyelv* **104**, 427–442.
- Dömötör Adrienne 2009: Idézőjelben mondom, In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 312–321.
- Erdős János 1905: Levélszekrényünk, *Magyar Nyelv* **1**, 431.
- Éksz². = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest

- ÉrtSz. = Bárczi Géza et al. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma (főszerk.) 2007: *Értelmező szótár + Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok*, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- ESz. = Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: *Etimológiai szótár, Magyar szavak és toldalékok eredete*, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fábricz Károly 1981: Az *-e* kérdő partikula, *Magyar Nyelvőr* **105**, 447–451.
- Fábricz Károly 1986: *Partikulák a magyar és az orosz nyelvben*, Kandidátusi értekezés, Szeged, <http://real-d.mtak.hu/25/1/Fábr.pdf> (utolsó letöltés: 2011. január 8.)
- Ferenczy Géza 1958: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője, *Magyar Nyelvőr* **82**, 1–14.
- Ferenczy Géza 1980: *Magyarán. /Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások/* Tankönyvkiadó, Budapest, 169–172.
- Ferenczy Géza–Ruzsiczky Éva 1964: *Nyelvművelő levelek az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából*, Gondolat, Budapest
- Ficzere Bogáta 2005: *A magyar koherenciajelölők rendszerezése kognitív primitívumok alapján*, kézirat: szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- Fischer, Kerstin 2006: Towards an understanding of the spectrum of approaches to discourse particles: introduction to the volume, In: Kerstin, Fischer (ed.): *Approaches to discourse particles*, Elsevier, Oxford, 1–20.
- Fitzmaurice, Susan–Taavitsainen, Irma 2007: Historical pragmatics: What is it and how to do it, In: Susan M. Fitzmaurice–Irma Taavitsainen (eds.): *Methods in historical pragmatics* (Topics in English Linguistics 52), Mouton de Gruyter, Berlin / New York, 11–36.
- Foolen, Ad 1996: Pragmatic particles, In: Jef Verschueren et al. (eds.): *Handbook of Pragmatics*, John Benjamins, Amsterdam / Philadelphia, 1–24.
- Forgács Tamás 1993–1994: Zárt korpuszok és pótkompetencia, *Néprajz és nyelvtudomány* **35**, 17–23.
- Fraser, Bruce 1998: Contrastive discourse markers in English, In: Jucker, Andreas H.–Yael Ziv 1998: *Discourse Markers, Descriptions and theory*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia, 301–326.

- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* **31**, 931–952.
- Fraser, Bruce 2006: Towards a theory of discourse markers, In: Kerstin, Fischer (ed.): *Approaches to discourse particles*, Elsevier, Oxford, 189–204.
- Fries, Udo 1998: Dialogue in instructional texts, In: Raimund Borgmeier–Herbert Grabes–Andreas H. Jucker (eds.): *Proceedings of the conference of the German Association of University Teachers of English*, WVT, Wissenschaftlicher Verlag, Trier, 85–96.
- Furkó Bálint Péter 2007: *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen
- Gallasy Magdolna 2003: Mondattörténet, In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 251–267, 483–560.
- Gärtner, Hans-Martin–Gyuris Beáta 2007: *Interpreting vajon*, ICSH8, New York, 2007. május 24–26, elérhető: <http://ny01.nytud.hu/~gyuris/vajon-pres6-final.pdf> (utolsó letöltés: 2011. március 15.)
- Goffman, Erving 1967/1995: A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban, In: Síklaki István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai II*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3–31. [Az eredeti mű: On face-work, In: Goffman, Erving: *Interaction Ritual. Essays on face-to-face behavior*, Harmondsworth, Penguin, 1967, 5–45]
- Gombocz Zoltán–Melich János 1914: *Magyar etymologiai szótár I*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Gósy Mária–Horváth Viktória 2009: Hogyan tükrözi a kiejtés a nyelvi funkció változását? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 37–45.
- Grétsy László 2008: *Beszéd-töltelékek*, Szabad Föld Online, 2008. november 20, elérhető: http://www.szabadfold.hu/szabad_fold_hetilap/kultura/beszedtoltelekek (utolsó letöltés: 2011. március 15.)
- Gyuris Beáta 2008: A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé, In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan IV. A lexikon szerkezete*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 639–682.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel, *Magyar Nyelvőr* **128**, 464–469.
- Haader Lea 2008: Az alárendelő mondatok változási irányairól, In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 77–87.

- Haader Lea 2009: Beszélt nyelvi jelenségek megismerésének lehetőségei régebbi nyelvtörténeti korokban, In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 160–167.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan, Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sz. Hegedűs Rita 2001: *A diskurzusjelölő körülhatárolása (fatikus nyelvi elemek, módosító mondatrészek, partikula)*, Az Elméleti Nyelvészeti Doktori Iskola (ELTE) éves beszámolója, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2001. április 17.
- Heltai János 2005: A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete, In: Heltai János–Tasi Réka (szerk.): „*Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*” *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 251–99.
- Heritage, John 2002: The limits of questioning: negative interrogatives and hostile question content, *Journal of Pragmatics* **34**, 1427–1447.
- Hopper, Paul J.–Elizabeth C. Traugott 2003: *Grammaticalization (Cambridge Textbooks in Linguistics)*, second edition, Cambridge University Press, Cambridge
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*, Kókay, Budapest
- Horváth János 1952: Néhány XVI. századi írónk nyelvéről, *Magyar Nyelv* **48**, 7–8.
- Huszár Ágnes 2009: *Bevezetés a gendernyelvészetbe*, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Implom József 1960: Beszédtöltelékek, *Magyar Nyelvőr* **84**, 301–306.
- Imre Sándor 1873: *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Jacobs, Andreas–Jucker, Andreas H. 1995: The Historical Perspective in Pragmatics, In: Jucker, A. H. (ed.): *Historical Pragmatics*, Benjamins, Amsterdam / Philadelphia, 3–27.
- A. Jászó Anna 1997: *A magyar nyelv könyve*, Trezor Kiadó, Budapest
- Jenei Teréz 2010: pleonazmus, In: Adamik Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*, Kalligram, Pozsony, 943–945.
- Jucker, Andreas H. 1993: The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account, *Journal of Pragmatics* **19**, 435–452.
- Jucker, Andreas H. 1994: The feasibility of historical pragmatics, *Journal of Pragmatics* **22**, 533–535.
- Jucker, Andreas H. 2006: *Historical pragmatics, Introduction to Old and Middle English Part I.*, elérhető: <http://es-jucker.uzh.ch/> (utolsó letöltés: 2010. augusztus)

- Jucker, Andreas H.–Yael Ziv 1998: Discourse Markers: Introduction, In: Jucker Andreas H.–Yael Ziv (eds.) *Discourse Markers, Descriptions and theory*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam / Philadelphia, 1–12.
- Juhász Dezső 1987: A módosítószók kései ómagyar szófajttörténetéhez, *Magyar Nyelv* **83**: 454–461.
- Juhász Dezső 1991: A módosítószók, In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 501–514.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók, In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 776–781.
- Kálmán László (szerk.) 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Kamp Ágnes 2007: *Tulajdonképpen a beszéd-töltekekről*, kézirat: szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés, In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Tankönyvkiadó, Budapest, 121–156.
- Kassai Ilona 1993: Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán, *Hungarológia* **3**, 93–102.
- Kassai Ilona 1994a: Az -e kérdőszó vándorlása, In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 125–130.
- Kassai Ilona 1994b: Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán, *Magyar Nyelv* **90**, 42–48.
- Kassai József 1817: *Magyar nyelv-tanító könyv, melyly a' magyar beszédnek, és írásnak szabásait meg-ítélve, gántsolva, és meg-választva adja-elé*, Nádaskay András, Sárospatak
- Kelemen Béla 1918: *Jó Magyarság – Tanácsadó a magyar helyesírás, nyelvtan és fogalmazás nehézségeiben*, Athenaeum, Budapest, 92–93.
- Kenesei István 1992: Az alárendelt kérdések szerkezeti tulajdonságai, In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan I. kötet, Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–713.
- Kenesei István 2004: A nyelvelmélettől a nyelvművelésig, In: Kenesei et al. *25 év anyanyelvünk szolgálatában*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 7–25.
- Keresztes Kálmán (szerk.) 1952: *Ormánysági szótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest

- Keszler Borbála 1995: A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái, *Magyar Nyelvőr* **119**, 293–308.
- Keszler Borbála 1998: Bevezető szók és kifejezések, In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom, Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*, ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológia Tanszék, Budapest, 296–298.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Kiefer Ferenc 1988: Modal particles as discourse markers in questions, *Acta Linguistica Hungarica* **38**, 107–125.
- Kiefer Ferenc 2006: *Magyar nyelv*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kiss Gábor (főszerk.) 1998: *Magyar szókincstár*, Tinta Könyvkiadó, Budapest
- Kiss Jenő 2001: *Magyar dialektológia*, Osiris Kiadó, Budapest
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. kötet, Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 79–179.
- É. Kiss Katalin 2004: *Anyanyelvünk állapotáról*, Osiris Kiadó, Budapest
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998: *Új magyar nyelvtan*, Osiris Kiadó, Budapest
- Klemm Antal 1923: A lélektani magyaráztatnak a mondattanban való szerepe, *Magyar Nyelv* **19**, 111–117.
- Klemm Antal 1925–1942: *Magyar történeti mondattan*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Klemm Antal 1926: A „vagy” kötőszó és határozószó eredete, *Magyar Nyelv* **22**, 117–125.
- Knott, Alistair 1996: *A data-driven methodology for motivating set of coherence relations*, Unpublished doctoral dissertation, University of Edinburgh, letölthető: <http://www.cs.otago.ac.nz/staffpriv/alik/chapters.html> (utolsó letöltés: 2010. december 29.)
- Knott, Alistair–Sanders, Ted 1998: The classification of coherence relations and their linguistic markers: An exploration of two languages, *Journal of Pragmatics* **30**, 135–175.
- Kocsány Piroska 2001: A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája, In: Szathmári István (sorozatszerk.): *Az alakzatok világa* **2**, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 7–21.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003: *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*, Osiris Kiadó, Budapest, 155–157.

- Kosztolányi Dezső (szerk) [1932]: A Pesti Hírlap nyelvőre, Légrády Testvérek, Budapest
- Kosztolányi Zoltán 1899: A felelés módjairól a népnyelvben, *Magyar Nyelvőr* **28**, 541–547.
- Krómer Anna 2010a: *A diskurzusjelölők használatának vizsgálata óvodások körében*, kézirat: OTDK-dolgozat, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- Krómer Anna 2010b: *Diskurzusjelölők gyerekcipőben – diskurzusjelölők használatának vizsgálata óvodás korcsoportnál*, MANYE XX, Debrecen, megjelenés alatt
- Kugler Nóra 1998: A partikula, *Magyar Nyelvőr* **122**, 214–219.
- Kugler Nóra 2000a: A partikula, In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 275–281.
- Kugler Nóra 2000b: A mondatszók, In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 292–304.
- Kugler Nóra 2003: A módosítószók funkciói, *Nyelvtudományi Értekezések* 152, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Kulcsár Árpád 1999: A sárospataki hitvita 1660. szeptember 30.–október 1. (Forrásközlés), In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek írásai*, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc, 21–46., elektronikusan elérhető: <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/kulcsar.htm> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)
- Labov, William 1972: *Sociolinguistic patterns*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia
- Ladányi Péter 1961: Még egyszer a beszéd-töltelekekről, *Magyar Nyelvőr* **85**, 299–302.
- Lanstyák István (é.n.): *A nyelvi babonák életerejéről*, *Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kézisztárban*, elérhető: http://web.unideb.hu/~tkis/li_a-nyelvi-babonak-eleterejrol.pdf. (utolsó letöltés: 2011. január 12)
- Lanstyák István 2009a: *A magyar beszélt nyelv sajátosságai, Charakteristiky maďarského hovoreného jazyka*, STIMUL, Pozsony–Bratislava, elektronikusan elérhető: http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf (utolsó letöltés: 2011. március 8.)
- Lanstyák István 2009b: *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés, Jazyková kultúra, jazykové plánovanie, jazykovy manažment*, STIMUL, Pozsony–Bratislava, elérhető: http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Nyelvalakitas.pdf (utolsó letöltés: 2011. március 17.)
- Lehr Albert 1907: Arany-magyarázatok, *Magyar Nyelv* **3**, 418.
- Lenk, Uta 1998: Discourse markers and global coherence in conversation, *Journal of Pragmatics* **30**, 245–257.

Lőrincze Lajos 1980: Kinek a „nyelvszokása”? *Édes Anyanyelvünk* **1980/4**, 3.

Maitz Péter 2000: A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán, *Magyar Nyelvőr* **124**, 501–513.

Markó Alexandra–Dér Csilla Ilona 2009: How to distinguish? A corpus-based study of Hungarian discourse markers, In: Lengyel Zsolt–Navracsics Judit (szerk.): *Tanulmányok a mentális lexikonról, Nyelvelsajátítás – beszédprodukción – beszédpercepció*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 393–408.

Markó Alexandra–Grácz Tekla Etelka–Imre Angéla 2010: A diskurzusjelölők használatának fejlődése: a hümmögés formai és funkcionális sajátosságai különböző életkorokban, In: Navracsics Judit (szerk.): *Nyelv – beszéd – írás: Pszicholingvisztikai tanulmányok I.*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 82–92.

Markó Imre Lehel 1981: *Kiskánizsai tájszótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest

D. Máta Mária 1991: A határozószók, In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 401–432.

D. Máta Mária 2000: A módosítószó-történet újragondolása, *Magyar Nyelvjárások* **38**, 97–109.

D. Máta Mária 2003: Szófajttörténet, In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 204–233.

MNyt. = Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*, Osiris Kiadó, Budapest

H. Molnár Ilona 1961: A beszéd-töltelékekről – más szempontból, *Magyar Nyelvőr* **85**, 51–55.

Nádasdy Ádám 2004: Mignont-e eszel? *Magyar Narancs*, 2004/10/07.

Nagy Katalin 2007a: Mit nyújthat a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálata egymás számára, In: Geceő Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 161–170.

Nagy Katalin 2007b: *Adatok és evidencia egy történeti pragmatikai kutatásban*, Pécs, 2007. november 16., elérhető: www.nyfk.unideb.hu/konfPecsNagy.ppt (utolsó letöltés: 2011. január 6.)

Nemesi Attila László 1997: Miként viselkedünk a szavakkal? Benyomáskeltés és nyelvhasználat, *Magyar Nyelvőr* **121**, 490–496.

Nemesi Attila László 2000: Benyomáskeltési stratégiák a társalgásban, *Magyar Nyelv* **96**, 418–436.

- Nemesi Attila László 2004: Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban, In: Ivaskó Livia (szerk.): *A kommunikáció útjai*, Gondolat Kiadó, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest, 157–179.
- Nemesi Attila László 2009: *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*, Loisir Könyvkiadó, Budapest
- Nemesi Attila László 2010: kétkedés, költői kérdés, tanakodás (szócikkek), In: Adamik Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*, Kalligram, Pozsony, 612–614, 637–638, 1185–1187.
- Németh T. Enikő 1996: Az és kötőszó pragmatikai funkciójáról, In: Mészáros Edit (szerk.): *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, JATE Finnugor Tanszék, Szeged, 249–253.
- Németh T. Enikő 1998: A hát, így, tehát, mert kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata, *Magyar Nyelv* **94**, 324–331.
- NyKk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1983–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- NymKsz. = Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 1996: *Nyelvművelő kézisótár*, Auktor Könyvkiadó, Budapest
- Penavin Olga 1968: *Szlavóniai (kórógyi) szótár*, Forum könyvkiadó, Novi Sad
- Pestessy József 2006: A töltelékszavakról, *Magyar Orvosi Nyelv* **6**, 63–64., elérhető: MONY_2006_02_A tölt_Pestes.pdf (utolsó letöltés: 2011. január 12.)
- Péteri Attila 2001: Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben, *Magyar Nyelvőr* **125**, 94–102.
- Pléh Csaba 1998: *A mondatmegértés a magyar nyelvben: Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*, Osiris Kiadó, Budapest
- Polanyi Livia 2001: The Linguistic Structure of Discourse, In: Schiffrin, Deborah–Tannen, D –Hamilton, H. E. (eds.): *The Handbook of Discourse Analysis*, Blackwell, Malden–Oxford, 265–281., elektronikusan elérhető: (utolsó letöltés: 2011. március 17.) http://homepage.mac.com/livia.polanyi/publications/hbk_ldm_2001F.pdf
- Pólya Katalin 1992a: Néhány régi kérdőszavunkról, In: Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, Budapest, 197–201.
- Pólya Katalin 1992b: A mondat és fajtái, In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 34–39.
- Pólya Katalin 2006: Észrevételek a vajon történetéhez, In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*, JATE Press, Szeged, 125–131.

- Rácz Endre 1985: *A mai magyar nyelv*, Tankönyvkiadó, Budapest
- Redeker, Gisela 2006: Discourse markers as attentional cues at discourse transitions, In: Kerstin Fischer (ed.): *Approaches to Discourse Particles, Studies in Pragmatics 1*, Elsevier, Amsterdam, 339–358.
- Romaine, Suzanne 1982: *Socio-historical linguistics: its status and methodology*, Cambridge University Press, New York
- Rouchota, Villy 1998: Connectives, coherence and relevance, In: Villy Rouchota–Andreas H. Jucker (eds.): *Current issues in relevance theory, Pragmatics & Beyond New Series 58*, 11–58.
- Rubinyi Mózes 1901: Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához, *Magyar Nyelvőr* **30**, 116.
- Sági István 1920: Régi bajok, régi hibák, *Magyar Nyelv* **16**, 127–128.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* **99**, 434–448.
- Schiffrin, Deborah 1987: *Discourse markers*, Cambridge University Press, Cambridge
- Schirm Anita 2006: Az -e kérdő partikula nyomában, In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 5., Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 131–153.
- Schirm Anita 2007–2008: A hát diskurzusjelölő története, *Nyelvtudomány III–IV*, Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica, Szeged, 185–201.
- Schirm Anita 2008a: A sárospataki hitvita diskurzusjelölőiről, In: Forgács Tamás–Büky László (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szegedi Tudományegyetem BTK–Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 161–167.
- Schirm Anita 2008b: A hát diskurzusjelölő partikula használata, In: Balázs Géza–H. Varga Gyula (szerk.): *Az abdukció*, Magyar Szemiotikai Társaság–Líceum Kiadó, Budapest–Eger, 180–187.
- Schirm Anita 2009a: Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In: Keszler Borbála–Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 304–311.
- Schirm Anita 2009b: A diskurzusjelölővé válás folyamatáról, In: Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és világnyelv – MANYE XVIII.*, MANYE–Balassi Intézet, Budapest, 895–901.
- Schirm Anita 2010a: Diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben, In: Kukorelli Katalin (szerk.): *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*, Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros, 168–175.

- Schirm Anita 2010b: A parlamenti beszédek a diskurzuselemzés szemszögéből – esettanulmány a *vajon* diskurzusjelölőről, In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 250–254.
- Schirm Anita 2010c: A diskurzusjelölők mint nyelvtörténeti adatok, konferenciaelőadás, *A nyelvtörténeti adat: érvény és értelmezés*, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2010. szeptember 30–október 1.
- Schirm Anita 2010d: A Twitter szövegei a diskurzuselemzés szemszögéből, konferenciaelőadás, *Kultúra és nyelv, kulturális nyelvészet – Új nézőpontok a magyar nyelv leírásában* **3**, ELTE BTK, Budapest, 2010. november 23–24.
- Schirm Anita 2010e: Hogyan (ne) tanítsuk a diskurzusjelölőket, In: Zimányi Árpád (szerk.): *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya, Alkalmazott nyelvészeti kutatások a magyar nyelv évében*, MANYE, Vol.6., MANYE–Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger, 389–396.
- Siepmann, Dirk 2005: *Discourse markers across languages, A contrastive study of second-level discourse markers in native and non-native text with implications for general and pedagogic lexicography*, Routledge, Abingdon–New York
- Síklaki István (szerk.) 1995: *A szóbeli befolyásolás alapjai II*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Síklaki István 2006: *Vélemények mélyén, A fókuszcsoporthoz módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapkódja*, Kossuth Kiadó, Budapest
- Simoncsics Péter 2003: Egy uráli párhuzamosság: a nyenyec költői dikció *ngay* (*ngaey*) töltőeleme és a magyar -É szintaktomorféma, *Nyelvtudományi Közlemények* **100**, 238–244., elérhető: <http://www.nytud.hu/nyk/100/simoncsics100.pdf> (utolsó letöltés: 2011. január 2.)
- Simonyi Zsigmond 1879: *Antibarbarus*, Eggenberger-féle könyvkereskedés, Budapest
- Simonyi Zsigmond 1882: *A magyar kötőszók: egyúttal az összetett mondat elmélete*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Simonyi Zsigmond 1903: *Helyes magyarság*, Nyelvészeti Füzetek 8., Athenaeum, Budapest
- Simonyi Zsigmond 1916: Arany János és a helyesírás, *Magyar Nyelvőr* **45**, 1–6.
- Soares da Silva, Augusto 2006: The polysemy of discourse markers: The case of *pronto* in Portuguese, *Journal of Pragmatics* **38**, 2188–2205.
- Spóring Ildikó 2003: *A tartalmi önjavítás pragmatikai jelölői a magyarban*, kézirat: szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- Szabó T. Attila 1969: Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában, *Magyar Nyelvőr* **65**, 190–

- Szabó Tamás Péter 2008: “Idegesít, mert borzalmasan hangzik”. Gimnazisták a nem önvezérelt nyelvi hibajavításról, In: Gherdán Tamás–Schultz Judit (szerk.): *Félúton 2. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája*, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 100–109, elérhető: linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk06/szabo.t.p.pdf (utolsó letöltés: 2011. január 14.)
- Szabó Tamás Péter 2010: *Háttal kezdjük a mondatot*, Nyelv és tudomány, 2010. december 8. <http://www.nyest.hu/hirek/hattal-kezdjuk-a-mondatot> (utolsó letöltés: 2011. január 12.)
- Szarvas Gábor 1916: Kérdések és feleletek, *Magyar Nyelvőr* **12**, 468–469.
- Szarvas Katalin 2004: *Ellentétes kötőszók pragmatikai jelölő szerepben a magyarban*, kézirat: szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék, Szeged
- Szász Károly 1905: A kérdő e kérdéséhez, *Magyar Nyelv* **1**, 459–469.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szatzer Szilvia 2007: Grammatikalizációs elméletek, A német *werden* és a magyar *lesz* ige korpusz alapú szemantikai vizsgálata, In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 303–314.
- Szepes Gyula 1986: *Nyelvi babonák*, Gondolat, Budapest, elektronikus verziója: <http://mek.niif.hu/01600/01688/01688.htm> (utolsó letöltés: 2011. január 22.)
- Szikszainé Nagy Irma 2008: *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Szili Katalin 2007: Az udvariasság pragmatikája, *Magyar Nyelvőr* **131**, 1–17.
- Szinnyei József 2003: *Magyar tájszótár*, Nap Kiadó, Budapest
- SzT. = Szabó T. Attila 1975–2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII*, Budapest–Kolozsvár, Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, elektronikus verziója: <http://www.iif.hu/db/emsz/index.html> (utolsó letöltés: 2011. január 20.)
- Szvorényi József 1846: *Magyar ékes szókötés*, Magyar Királyi Egyetem, Buda
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- TNyt. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, Budapest, I. 1991, II/1. 1992, II/2. 1995.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005: Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat, *Magyar Nyelvőr*

- Toldy Ferenc 1866: *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, Pest
- Tompa József (szerk.) 1961–1962: *A mai magyar nyelv rendszere*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tóth Imre 1987: *Ipoly menti palóc tájszótár*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest
- Tóth Zsombor 2005: Hitvita és marginália, Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához, In: Heltai János–Tasi Réka (szerk.): *“Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”*, *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc, 175–197.
- Traugott, Elizabeth C. 1995: *The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization*, elérhető: <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf> (utolsó letöltés: 2009. április 6.)
- Traugott, Elizabeth C. 1999: *From Subjectification to Intersubjectification*, elérhető: <http://www.stanford.edu/traugott/papers/subject2intersubject.pdf> (utolsó letöltés: 2005. március 10.)
- ÚMTSz.2 = B. Lőrinczy Éva 1988: *Új magyar tájszótár 2. E–J*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Vargha András 2000: *Matematikai statisztika pszichológiai, nyelvészeti és biológiai alkalmazásokkal*, Pólya Kiadó, Budapest
- Veszelszki Ágnes 2010: Grammatikalizáció, különös tekintettel az *asszemre*, In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 249–265.
- Viszota Gyula 1911: Vörösmarty és az Akadémia nyelvtani munkássága, *Magyar Nyelv* 7, 440.
- Zimányi Árpád 2008: A politikai-közéleti nyelv érzelmi színezete, In: Uő: *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben*, Líceum Kiadó, Eger, 114–122.
- Zolnai Gyula 1893: Mondattani bűvárlatok, *Nyelvtudományi Közlemények* 23, 145–177.
- Zsádon Béla 2009: *Csoda szar*, elérhető: <http://index.hu/kultur/korrektor/csodaszar/> (utolsó letöltés: 2010. október 22.)

Források és rövidítések

Facebook	http://www.facebook.com
Google	http://www.google.co.hu
MNSz.	Magyar Nemzeti Szövegtár, http://corpus.nytud.hu/mnsz
MTK.	Magyar Történeti Korpusz (Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza), http://www.nytud.hu/hhc
NádK.	Nádor-kódex, 1508, közléteszi: Pusztai István, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994.
OrszN.	Országgyűlési Napló, http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo
ParlN.	Parlamenti Napló, 1990–2004 (Arcanum DVD könyvtár V.), Budapest, Arcanum.
RMK1.	Régi magyar kódexek 1., Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról, 1521, közléteszi: Pusztai István, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1985, elektronikusán hozzáférhető: http://mek.niif.hu/05600/05650/05650.pdf (utolsó letöltés: 2011. január 29.)
Twitter	http://twitter.com